

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- BERTÓK LÁSZLÓ versei 97
MÁRTON LÁSZLÓ: Kiválasztottak és elvegyülők (esszé, II.) 99
PETRI GYÖRGY versei 121
LITVÁN GYÖRGY: Az 1918–19-es demokrácia két tűz között 123
CSORBA GYÖZŐ versei 129

*

- ÖRKÉNY ISTVÁN: Már késő (elbeszélés) 131
KUKORELLY ENDRE kisprózái 137
VIDOVSKY LÁSZLÓ: Rockzenéről – népzénéről (*Weber Kristóf interjúja*) 141
KOVÁCS ORSÓLYA: A Növekvő város (*Gellér B. István műveiről*) 147
SZEPESI ATTILA versei 150
PÁLINKÁS GYÖRGY: „Ezt a névtelen életet is le kell jegyezned...” (regényrészlet) 151
NÉMETH GÁBOR szövegei 153
SOMLYÓ GYÖRGY: Párizsi kettős (regény, XI.) 155
THINSZ GÉZA versei 167
L'UBOMÍR FELDEK: Az előzésről (jegyzet) 168

*

- KÁNTOR LAJOS: Művek és emberek (*Romániai szemle V.*) 171
LOSONCZ ALPÁR: Jugoszláviai szemle 177
ELEK TIBOR: Kontextus 1–2 (*A csehszlovákiai magyar irodalom új korszakáért*) 182

*

- BÁRDOS LÁSZLÓ: A bátor szemlélődés költészete (*Csorba Győző: A szavak bolyhai*) 185
THOMKA BEATA: Elméleti dimenziók (*Kulcsár Szabó Ernő: Műalkotás – szöveg – hatás*) 189

1989

FEBRUÁR

- GREZSA FERENC: Műértelmezés és értékorientáció (Cs. Varga István könyve Németh Lászlóról) 193
 N. HORVÁTH BÉLA: A halál halála (Juhász Ferenc: A csörgőkígyó hőszeme) 196
 KÖRÖSI ZOLTÁN: Mű-akarat (Petőcz András: A jelentés nélküli hangsor) 199
 BAGOSSY LÁSZLÓ: Kemény István: Játék méreggel és ellenméreggel 201
 KÁROLYI CSABA: Krausz Tivadar: Szövetségek 203
 SZENDI ZOLTÁN: Kőbányai János: Beatünnep után 205
 MARNO JÁNOS: Karay Ilona: „Szívem nagyon forró kezd lenni” 206

KÉPEK

- GELLÉR B. ISTVÁN: A Növekvő város 98, 120, 140, 146, 154, 198

E számunk a  **KONZUM**  **Kereskedelmi- és Ipari Rt.** támogatásával készült.

A MŰVÉSZETEK HÁZABAN

FEBRUÁRBAN: 6-án 19 órakor mutatja be a Pécsi Balett *Nimfácska* című, délszláv népzene és *Carlos Santana* indiai népzenei feldolgozására készült táncjátékát. A koreográfus *Eck Imre*. – a 10-én 18 órakor kezdődő estnek *Lengyel György*, a Pécsi Nemzeti Színház igazgatója a házigazdája, vendégei *Szakonyi Károly* író, *Sebők Klára*, *Tőrek Zsuzsa*, *Héjja Sándor* és *Nádházy Péter*, a színház művészei. – 14-én 18 órakor kerül sor *Gajane Dzsagapanjan* örmény zongoraművésznő koncertjére az örményországi földrengéskárosultak javára. – 18-án 19 órakor mutatja be *Sipos László*, a Pécsi Nemzeti Színház művésze a *Hajnóczy Péter* műveiből készült „A halál kilovagolt Perzsiából” című színpadi játékot. Színpadra alkalmazta: *Güth János*. – 21-én 17.30 órakor a *Drago Jančar* íróval, a szlovén PEN Club elnökével rendezett beszélgetést *Csordás Gábor* vezeti.

KESERŐ ILONA kiállítása január 26-án nyílt meg és február 19-ig tart nyitva az Ernst Múzeumban.

Értesítjük kedves olvasóinkat, hogy következő számunkat – vendég-szerkesztőként – ILIA MIHÁLY szerkeszti.

JELENKOR

XXXII. ÉVFOLYAM

2. SZÁM

Főszerkesztő
CSORDÁS GÁBOR

*

Szerkesztő
CSUHAI ISTVÁN

*

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYÖZÖ
főmunkatárs

BALASSA PÉTER, BERTÓK LÁSZLÓ, HALLAMA ERZSÉBET, KALÁSZ MÁRTON,
PARTI NAGY LAJOS, PÁKOLITZ ISTVÁN, TAKÁTS JÓZSEF

*

IRODALMI ÉS
MŰVÉSZETI

K
I
A
D
Ó



Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17., I. emelet. Telefon: 10-673

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó. 7621 Pécs, Széchenyi tér 17., I. emelet

Telefon: 10-673

Felelős kiadó: Csordás Gábor

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál,
a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)

Budapest, Lehel u. 10/A – 1900 – közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Előfizetési díj 1 évre: 192,- Ft. Megjelenik havonként.

88-3174 Pécsi Szikra Nyomda – Felelős vezető: Farkas Gábor igazgató

Index: 25-906. ISSN 0447-6425

WEÖRES SÁNDOR
1913–1989

Meghalt a Költő. A legnagyobbak egyike.

Nem volt költőfejedelem, mint Ady Endre, nem volt a szellem minisztere, mint Babits Mihály vagy Illyés Gyula, nem volt a sors géniusza, mint Petőfi Sándor vagy József Attila. Ő úgy volt költő, ahogy az ég ég, a föld föld, a levegő levegő. Mint Arany János, mint Kosztolányi Dezső. Költészete minden megnyilvánulásában egylényegű és oszthatatlanul szabad. Játékos rögtönzéseit mély filozófia hatja át, filozofikus poémái játékosan szépek. Fantáziája páratlan költészetünkben: a képzelet teremtoerejét senki nem tudta úgy a vers szolgálatába fogni, mint ő.

A nagyságot megvetette. Nem neki – nekünk fájdalom és veszteség, hogy nem kaphatta meg a legnagyobbaknak kijáró elismerést. Nem sok írónk akadt, aki olyan eséllyel pályázhatott volna a Nobel-díjra, mint ő. Szomorú, hogy ez valójában nem a világ értetlenségén múlt. *Hazájában* nem adhatta közre verseit 1947 és 1956 között. *Hazájában* kísérte munkásságát gyanakvás és fanyalgás további egy évtizeden keresztül. És nemcsak a hivatal részéről. Magunkat szinte ugyanannyira okolhatjuk, ha másért nem, azért, mert nem tanultuk meg jól a babitsi leckét: hogy az irodalmár számára nincs fontosabb „ügy” az irodalom szabadságának védelménél. És most a vesztesek is mi vagyunk.

Ő belépett a halhatatlanok sorába. Gyermekehángját nem halljuk többé. Hogyan beszéljünk arról, aki halhatatlan? Milyen időben ragozzuk az igét? Magyar nyelven, az ő anyanyelvén a létezés ige nélkül is állítható. *Weöres Sándor örökös munkatársunk.*

BERTÓK LÁSZLÓ

A valóság helyett a kép

*Úl a sárga nő a falon
mint a világon a pecsét
a valóság helyett a kép
az ok helyett az alkalom*

*csinálhatom csodálhatom
megérinthetem a kezét
csak kimondom hogy jaj de szép
és úgy lesz ahogy akarom*

*Úristen micsoda viszony
töldje is ege is beszéd
szítál a fű a ló a gép
belepi a havat a nyom*

*hogyan hova vezet nem tudom
de nélkülem egyet se lép.*

Az ólom marad legtovább

*Az ólom marad legtovább
a temető a sejt alatt
megnyúlnak benne az utak
kiveri a hozott virág*

*magába süllyed a világ
belülről eszi a fogat
mint elemeken az anyag
csak a szavakon szűrkül át*

*a sőhajban is katonák
azé a perc aki szalad
féktelenek és fontosak
megcsinálják a kisbabát*

*s mintha nem volna ég csak ág
minden vereség súlyosabb.*

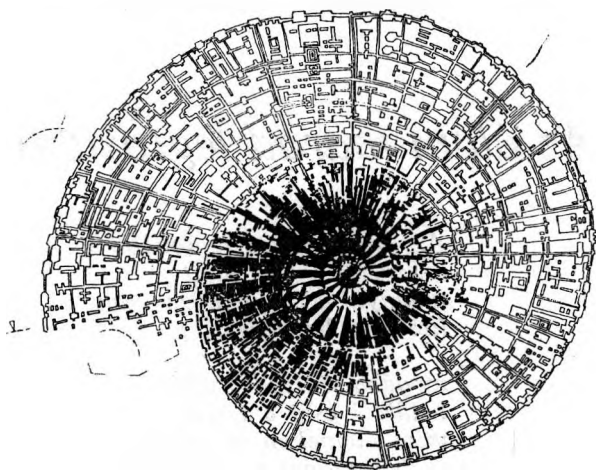
A világ helyett a dolog

*A zsirosodó járatok
s a villám két pólus között
a lám mégiscsak átjutott
s a lélegzetben is a rög*

*az állandó lesz mint a kőd
a világ helyett a dolog
a talán éppen most ütött
s a jaj ha netán győzni fog*

*a többé soha úgy ahogy
s a hol lehet ha itt dőnög
az elképzelni hogy mozog
s a nőni rajta mint a tők*

*a menekülő ösztönök
s a hiszen mindenről tudott.*



Kiválasztottak és elvegyülők

(II.)

A zsidóságban a népiség és a vallás egészen szorosan összefonódott, tulajdonképpen egyazon dolog két aspektusának volt tekinthető; ez a tény övta meg a zsidóságot a beolvadástól a szétszórátás után, ugyanakkor ebből következett, hogy a népiség megújulása csak a vallás megújulása révén lett volna elérhető. Másképpen szólva: a számkivetésnek csak az vethetett volna véget, ha megenyhül Isten haragja a zsidókkal szemben. Ez azonban nem következett be. Isten nem szólt a néphez, nem támadtak új próféták, nem támadt fel a zsidóságban olyan erő, amely képes lett volna Isten kegyelmét visszatéríteni.

Kínálkozott azonban a modern kor kezdetén, a korszak eszméivel összhangban egy reális megoldás: az emancipáció*, amelyet ugyan mindenütt a polgári (vagy polgárosodó) nem-zsidó progresszió kezdeményezett, ám a zsidóság legnagyobb része rögtön elfogadta. Az emancipációból két, ismét csak reális és kor-szerű alternatíva következett. Az egyik az asszimiláció, amelynek kezdetei mindenütt megelőzték (és nagyban segítették) az emancipációt**, a másik a jóval későbbi (nem kis részben az asszimiláció belső ellentmondásai által kiváltott) cionizmus. (Érdeemes megjegyezni, hogy Közép-Európában történt a leglátványosabb asszimiláció, és itt alakult ki a cionizmus, illetve azzal párhuzamosan az az agresszív antiszemitizmus, amely a náci fajelmélet egyik közvetlen előzménye volt.)

Az asszimiláció hívei kizárólag vallásnak látták a zsidóságot, pontosabban: a korszak (liberális vagy konzervatív) *politikai* felfogásához híven, egy felekezetnek a többi között. Ebben az értelemben a zsidókérdés csakugyan egy csapásra megoldódott a zsidók polgári egyenjogúsításával (házánkban: 1867) és a zsidó vallás recepciójával (1895). Ám azzal nem vetettek számot, hogy nemzeti értékeket nem lehet egyoldalúan átvenni, mert az óhatatlanul felszínességhez vezet, valamint – ami még fontosabb –, hogy az önálló népiségről való lemondás után *legalábbis* újragondolásra (nem pedig az államisággal vagy a nemzeti eszmével való felszínes összeegyeztetésre) szorul a vallás *egész* tartalma, s meg kell vizsgálni, marad-e a radikális újragondolás után a zsidóságnak olyan értéke, amely az adott nemzeti kultúra fontosabb értékeivel nemcsak összeegyeztethető, hanem azonosítható, vagy legalább rokonítható. Mindez – legalábbis Magyarországon – nem így történt, s ez a végig-gondolatlanság egyrészt tényleges értékpusztulással járt, másrészt „igazság-magjává” vált egy sor előítéletnek, harmadrészt ez volt az oka, hogy néhány évtizeddel később a zsidósággal kapcsolatos problémákat nem maguk a zsi-

* Az emancipáció később és másképpen zajlott Európa keleti részén, mint Nyugat- és Közép-Európában, de végül – még a náci hatalomra jutása előtt – egész Európában megvalósult. (Igaz, közben magából Európából vált pusztá fikció.) Az alábbi vázlatban főleg a közép-európai jelenségeket tartom szem előtt.

** Ennek ellenére az asszimilációt tekintem következménynek: ez jelentette az önálló népiség és a kisebbségi helyzettel járó esetleges jogok maradéktalan feladását.

dók, hanem javarészt az antiszemiták vetették fel*, a tőlük várható színvonalon és szándékkal. (Az igazsághoz tartozik, hogy az asszimiláció – vagyis a befogadás – magyar részről ugyan valamivel jobban végig volt gondolva, de legalább annival kevésbé volt őszinte, s ami még elgondolkodtatóbb, híven idomult az egész folyamat a korszak belső ellentmondásaihoz. Ezzel együtt a zsidó asszimiláció a magyar nemzet fejlődésének egyik nagy pozitívuma, s látni kell, mekkora *teljesítmény* volt mind a zsidóság, mind a magyar nemzet részéről. Inkább azt tartom meglepőnek, hogy *csak* ennyi ellentmondással járt, s hogy a kérdésben egészen az első világháborúig a mainál mélyebb és tudatosabb társadalmi konszenzus volt.)

A cionisták viszont kizárólag nemzetalkotó tényezőnek tekintették a zsidóságot: ugyancsak a korszak *politikai* felfogásához híven (a nacionalizmus-hoz igazodva) államot akartak alapítani a régi Jeruzsálem helyén anélkül, hogy az Új Jeruzsálem eljövetelet akarták volna, s valóban, *eljövétel* helyett *elmenetel* történt. Hiába nevezték magukat cionistának: Cion helyett Tel-Avivot építették fel, ahol ugyan zsidók gyűltek össze, de nem a zsidó nép. A cionisták, azt lehetne hinni, elérték, amit akartak: négy évtizeddel később megalakult Izrael állam, ez azonban inkább tekinthető katonai és politikai feszültséggócna, mint a zsidó nép hazájának; mert a zsidó nép már nincs meg. Ha Izrael állam fennmarad, s az odavándorolt különböző etnikumú szórványok és töredékek egységes nemzetté olvadnak össze (ami nem biztos, hogy bekövetkezik), ez a nemzet (bármennyire zsidó eredetű lesz is) nem lesz a zsidósággal azonos; járni fogja, ha járhatja, a maga külön útját**.

Ez az út azonban nem a zsidóság útja, s ezt a zsidók többsége már a cionizmus kialakulásakor világosan látta. A zsidóság a múlt században úgy döntött, hogy sorsközösségre lép az öt befogadó nemzetekkel; s ha ezt a sorsközösséget később a rasszista ideológia és politika fel akarta bontani, e kísérlet magát a zsidóságot semmisítette meg, nem az *általa vállalt* sorsközösséget. (Más szóval: a *zsidó–magyar* sorsközösség megvolt, megvan, megméretett és kevésnek találtatott. Írásom a fordítottját sürgeti.)

E múlt századi döntés (szándékosan használom ezt a szót: a zsidóságnak minden országban el kellett döntenie, akarja-e az emancipációt, s ha igen, hogyan egyeztetni össze addigi hagyományaival), a sorsközösség vállalása

egyrészt a polgári haladás nagyszerű vívmányai közé tartozik, az emberi méltóságot adta vissza (s néhány nemzedékkel később e visszaszerzett méltóság rendült meg, alapjaiban),

másrészt végzetes tévedés volt. Teljes polgári asszimiláció vallási különállással, vallási különállás (majd recepció) mélyreható vallási reform nélkül – mindez illúziónak bizonyult. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a múlt század nem a vallási reform, hanem az elvilágiasodás kora volt, és az emancipációt előkészítő felvilágosodás a vallási reform kérdését kifejezetten hát-

* Jelentős kivétel a Huszadik Század 1917-es körkérdése. Ugyancsak a kivételek közé tartozik két elmélyült, bátor írás a harmincas évekből, Pap Károly: *Zsidó sebek és bűnök* és Tábor Béla: *A zsidóság két útja* című munkája.

** Írásom első olvasói közül néhányan úgy vélték, hogy alábecsülöm a cionizmus jelentőségét. A cionizmus világtörténelmi jelentősége nem vitatható, sőt a magyar történelemben is vannak érdemei (ilyen az antifasiszta ellenállásban játszott szerepe); azonkívül Magyarországon, ahol egészen a közelmúltig bűnnek számított, bizonyos erkölcsi energia-töltete is van. Mindezek elismerése nem változtat mondandóm lényegén.

térbe szorította. Ám a kérdés ettől még mit sem veszített súlyából. Ellenkezőleg, a zsidóság egyik történelmi feladata lett volna, hogy az évszázadok óta esedékes reformot végbevigye, bármily nehéz és reménytelen lett volna is az. Ha pedig nyilván lehetetlen volt: nem éppen abban állt-e a zsidó nép küldetése, hogy nekirugaszkodjék a lehetetlennek? Ezt a feladatot a zsidóság a múlt században végképp *elmulasztotta*; egyrészt azért, hogy elkerülje az óhatatlanul vele járó skizmát, másrészt, mivel a reform gondolata, ha fölmerült is, gyorsan elenyészett a polgárosodás lázában. Helyette a zsidóság ismét „reális megoldásokat” választott: a többség lemondott a hagyományok nagy részéről, elsősorban az értelmetlennek érzett előírásokról (ehhez tapadt később a „gyökértelenség” vádja), a kisebbség pedig mereven ragaszkodott hozzájuk, őrizve immár teljesen anakronisztikus különállását* (ennek ürügyén sikerült a középkori eredetű vérvádakat föleleveníteni). Mindkét megoldás azt jelentette, hogy a zsidók lemondtak (akár neológ, akár ortodox módon, de lemondtak) saját népiségükről. Ez pedig nem tévedés volt, nem illúzió volt,

ez öngyilkosság volt.

Mint ennek az öngyilkos népnek egyik leszármazottja elképzelhetőnek és igazolhatónak tartom azt a nézőpontot, amelyből a zsidóság tragédiája e múlt századi öngyilkosság késleltetett fizikai beteljesülésének látszik (s mint ilyen, csupán egyik csúcspontja annak a tragédiának, amelybe az egész történelmi fejlődés torkollik). Véدهetőnek tartom, ha valaki történelmileg véletlennek, ám eszkatológiailag szükségszerűnek látja, hogy századunk első harmadában a totális állam eszméje összekapcsolódott egyrészt az antiszemitizmussal és általában a fajelmélettel, másrészt az imperializmussal, s e három önmagában is elképzelhető, önmagában is iszonyú tünemény egymással összefonódva megmutatta, ezúttal nemcsak a bölcseknek, de mindenkinek, akinek szeme van a látásra, hogy a világban és az emberi értelemben démonikus erők szabadultak el.

Tudjuk, mi történt. A népnek, amely már nem volt nép, egyharmada elhamvadt, másik harmada kivándorolt egy politikai tényezőbe, harmadik harmada megolvadt a száműzetés kohóiban. Én – sokadmagammal – e harmadik harmadhoz tartozom, ha ez bármiféle odatartozást jelent. Annyit azonban jelent, hogy merészelhessek valamit kimondani, amit eddig csupán kérdeztem. *A zsidóság pusztulásának pedig az volt az értelme, hogy az emberiség egy villanásra betekinthesse önmaga mélységeibe, s láthatta, hogy e mélységek nagyon közel vannak az értelem felszínéhez, e mélységek mindenfelől közrefogják az értelem felszínét, e mélységek bármelyik pillanatban kizúdulhatnak az értelem felszínére.*

Mindezt az emberiség eddig is tudta. Most azonban alkalma is volt kipróbálni és tapasztalni. Tapasztalatai birtokában kell tovább élnie, újabb intézkedésig.

A fentiek sorra vétele után megpróbálhatunk válaszolni a magyar–zsidó sorsközösség kérdésére.

Talán lesznek olyanok, akiknek megfordul a fejében: ha a zsidó népiesség hirtelen és átgondolatlan feladása ilyen végzetes következményekkel járt, ha a teljes beilleszkedés illúzió volt, amelynek tömeggyilkos cáfolat vetett véget, ha a zsidó származás tudatából nem tisztességes és nem is lehetséges

* Ami nem azt jelenti, hogy az ortodox zsidók kirekesztették magukat a magyar polgári fejlődésből.

kimenekülni – akkor vajon nem kellene mégiscsak vállalni az elkülönülést, annak megfogható alapot adva? Ma Magyarországon a zsidóság nem kollektívum; de nem volna-e szükséges a zsidóknak arra törekedniük, hogy ismét kollektívum legyenek? Szembefordulást jelentene-e ez a magyar nemzet egészével? Nem lehetséges-e, hogy a zsidó tudat zavaraira éppen a tudati diszsimuláció adna feloldást? Végül: az intézményes garanciák mellett nem volna-e szükség zsidó kulturális megújulásra is, és nem ez volna-e megbízható védelem a hétköznapi antiszemitizmus ellen?

Azt hiszem, *nem erről van szó.*

Ilyesfajta kérdéseket (egyébként ezek *sem* jelentenék a magyarság megtagadását vagy a magyar nemzettől való elfordulást) már a két világháború között is késő volt föltenni, azelőtt pedig föl sem merülhettek. Az ilyesfajta kérdések éppen a magyar zsidó tudat halványságáról, bizonytalanságáról és zavarairól tanúskodnak, vagyis tudati asszimilációról, mely *még mindig* nem ment végbe teljesen. A testnek az a foltja maradt asszimilálatlan, ahol ma is érezhető a sárga csillag helye, és a tudatnak az a foltja maradt asszimilálatlan, melyre a tragédia árnyéka vetül. Ez nagyjából a zsidó tudat önmeghatározása és önértékelése, ugyanaz a része a tudatnak, amely a magyar nemzeti tudat egészében is amnéziás és neurotikus. Úgy vélem, a zavaroknak e láncolatát egyetlen módon lehet föloldani: az asszimiláció befejezésével. Szeretném azonban ismét föl hívni rá a figyelmet, hogy az asszimilációban mint *fennálló* helyzetben a tragédia óta új, az eddigieknél súlyosabb ellentmondások lappanganak. Az egyik ellentmondás közvetlenül kapcsolódik a tudatzavarhoz: az asszimiláció a tudati elkülönülés teljes megszüntetését jelenti, ám ez csak a származás végiggondolásával, feldolgozásával és az azonosságtudatba való beépítésével érhető el, semmiképpen sem a származás letagadásával vagy elfojtásával. Ám a származás letagadása és elfojtása az utóbbi öt évtizedben (ha elvesztette is *életmentő* funkcióját) reflexszé vált, ugyanúgy, mint verés után az arc elé ránduló kéz. És ez a reflex, mint említettem, halmozottan és amnéziásan öröklődik. Azt mondhatnám: jó lenne mihamarabb leszokni róla. Csakhogy ezt külön-külön sem lehet elvárni senkitől, még kevésbé a magyar zsidók nemlétező összességétől. Reflexekről nem lehet egyik pillanatról a másikra leszokni; s a leszoktatás türelmetlen gesztus, amely csak egy lépésnyire van a diszkriminációtól. El lehet várni viszont a társadalom egészétől (ezen belül a zsidó származásúaktól is!), hogy olyan légkör alakuljon ki, amelyben a zsidó származás vállalása semmiféle kockázatot nem jelent (tehát még sztereotípiákat sem vált ki), ellenben mindenütt számítani lehet rá, hogy az antiszemita megnyilvánulások nyílt és határozott elutasításba ütköznek.

Lappang azonban az asszimilációban egy másik, ennél drámaibb ellentmondás is, amely két kérdéssel fejezhető ki legpontosabban.

Szükségszerű volt-e, hogy az asszimilációból üldöztetés következék? *Utólag nézve: igen.*

Lemondhatunk-e mindarról, amit az asszimiláció következtében elnyertünk és elszenvetünk? *Visszatekintve: nem. Előretekintve: nem.*

Az asszimilációt magunkénak kell tekintenünk, zsidóknak és nem zsidóknak egyaránt, ám látnunk kell, hogy döntő mozzanata téves volt; másfelől csak az tekintheti tévedésnek, aki ezzel együtt elfogadja. Annak, aki elutasítja, legfeljebb kívülről van joga bírálni mind a zsidó asszimilációt, mind az egész magyar történelmet. A magyarországi zsidóság asszimilációja mindenekelőtt a magyar történelemnek szerves része, s mint ilyen illeszkedik

a magyar történelem egyéb olyan döntéseinek sorába, amelyekben összefonódik a szükségszerűség, a jószándék, a kedvező megoldás reménye s a végzetes tévedés.

Az alábbiakban a tudati asszimiláció befejezésére próbálok javaslatot tenni. Előbb azonban felelnem kell két, egymással szorosan összefüggő kérdésre. Az egyik: helyénvaló-e, hogy valaki a magyar–zsidó sorsközösségről ennyire szubjektíven s főleg, ennyire történelmietlenül beszéljen? Nem kell-e attól tartanunk, hogy ez a megközelítés inkább növeli a zavart, semhogy eloszlatná? A másik: helyénvaló-e a magyar–zsidó sorsközösséget a magyar nemzet többi sorskérdésétől elkülönítve tárgyalni?

Ami az első kérdést illeti: nem vitatom a történeti vagy a szociológiai szemlélet jogosságát, s távol áll tőlem ezek bírálata; egyszerűen arról van szó, hogy nem társadalomtörténeti elemzést írok. A fogalmak, amelyekbe lépten és nyomon beleütközünk, bármily óvatosan használjuk is őket, történelmietlen fogalmak, s nem történelmi fogalmakkal akarom felcserélni őket, hanem megpróbálok szembenézni történelmietlenségük pszichés következményeivel. Továbbá: nem akarom a tudományos elfogultság látszatát kelteni. A legkevésbé sem vagyok elfogulatlan, sőt szeretném, ha elfogultságomban minél több honfitársam osztozna. A közvélemény sohasem fog tudományosan gondolkodni, s a köztudat csak akkor lehet igazságos vagy legalább méltányos, ha állásfoglalása szenvedélyen alapul.

Ami a második kérdést illeti: a probléma feltétlenül összekapcsolandó a magyar demokrácia egészének kérdésével, illetve kérdéseivel – a magyar amnézia megszüntetésével, múltunk árnyaltabb közös újragondolásával, az ebből adódó tanulságok közös levonásával, a társadalom nyíltabbá és türelmesebbé tételével, a lerombolt társadalmi öntudat kései felépítésével, valamint a várható új társadalmi feszültségekre való emberséges reakció képességével. Két réteg felelősségét szeretném hangsúlyozni: a politikai vezetését és az értelmiségét. Köztudott, hogy az értelmiségben aránylag magas a zsidó származásúak aránya, amiből következik, hogy aránylag sokan vannak (s nyilván lesznek is) a demokratikus fejlődés hívei és aktivistái között, akik zsidó származásúak. *Nem* következik azonban a két kérdés azonossága; még csak az sem, hogy a sorsközösséggel való számvetés a demokratikus fejlődés *közvetlen* vagy akár legfontosabb feltétele (másképp nem tartom vitathatónak, hogy a *szükséges* feltételek közé tartozik). Végképp nem igaz, hogy a demokratikus fejlődés *inkább* „érdeke” a zsidóknak, mint a nem-zsidóknak, vagy hogy „a zsidók” „fogékonyabbak rá”; legfeljebb azt lehet mondani, hogy a demokrácia hiányát 1956 után leghamarabb és legközvetlenebbül a magyar értelmiség tapasztalta. Elmondható, hogy e tapasztalat sokakban összekapcsolódik a zsidó származás tapasztalatával; és az is elmondható, hogy a tudati asszimiláció befejezésében döntő szerepe lehet az értelmiségnek mint társadalmi rétegnek. Ezzel kapcsolatban említtem (egészen futólag) az asszimiláció harmadik nagy ellentmondását, azt, hogy nemcsak teljesen reális volt, hanem teljesen absztrakt is, éppen annyira, amennyire absztrakt és reális a magyarság egészének fogalma. Vagyis: már az első világháború előtt kiderült, hogy a magyar társadalomban nincs olyan osztály, réteg vagy más csoport, amely stabil és konkrét asszimiláló erő lett volna. Ellenkezőleg: az a polgári-értelmiségi réteg, amelyhez a magyar zsidók nagy része tartozott, később éppen mint társadalmi réteg vált kirekeszthetővé „nemzetietlenség” és „idegenség” vádjával. A második világháborút követő helyzet részben új lendületet adott az asszimilációnak, másrészt viszont a hagyományos

polgárság és polgári értékrend maradványait is eltüntette. Így lényegében két jelentős asszimilációs erő alakult ki: az egyik a pártapparátus és annak monolit ideológiája, a másik a háború után kialakuló, meglehetősen heterogén értelmiség. Várható, hogy Magyarország közéleti pluralizálódásával párhuzamosan az előbbi tényező elveszíti asszimiláló erejét, és ez sokakban (nemcsak zsidó származásúakban) újabb azonosságzavart fog okozni. Várható az is, hogy nagyrészt ők fogják fölvetni a tudati disszimiláció kérdését. Ám a súlyosbodó azonosságzavart, úgy vélem, elsősorban a magyar sorskérdések összességével való szembenézés enyhítheti. (Ugyanakkor nem biztos, hogy a mai értelmiség stabilabb asszimiláló közeg, mint a régi polgári-értelmiségi réteg volt, csak az biztos, hogy asszimilációs feladata jóval csekélyebb, s főleg: nem elsődleges asszimilációról van szó.) Mindezzel persze a kérdésnek csak az egyik felére válaszoltam. Határozottan ártalmasnak és igazságtalannak tartom, ha valaki a magyar-zsidó sorsközösség problémáját *közvetlenül és aktuálisan* összekapcsolja más, önkényesen kiragadott társadalmi problémákkal, akár olyanokkal is, amelyek történetileg összefüggnek vele. Állításom bővebb megokolását fölöslegesnek tartom, csupán arra utalok, hogy a két világháború között nem utolsósorban a problémák ilyesfajta közvetlen összekapcsolása miatt fajult el a zsidókérdés, ez tette lehetővé a szociális feszültségek antiszemita levezetését és ennek jogi szankcióit, *miközben* – hangsúlyozom – a problémák ilyesfajta összekapcsolása nem volt feltétlenül antiszemita indítatású, és volt benne igazság, gyakran jelentős és maradandó igazság, csak egészében nem volt igaz. *Akkor sem* lett volna igaz (bár több joggal lehetett volna rajta vitatkozni), ha létezett volna zsidóság mint kollektívum, ám ilyen már a két világháború között sem volt; most még annyira sincs.

Természetesen lehetségesnek, sőt elkerülhetetlennek tartom a magyar zsidók helyzetének történeti (vagy akár aktuális) összekapcsolását más problémákkal – *a magyar társadalom kérdéskörének centrumán keresztül*. Írásomban ezt utalásszerűen magam is megkísérlem.

Az értelmiség szerepével kapcsolatban tisztázni kell még valamit. Talán lesznek, akik azt mondják: mindaz, amiről eddig beszéltem, „jellegzetesen értelmiségi probléma”, s mint ilyen „legfeljebb az értelmiségre tartozik”. Ezzel a szemlélettel, azt hiszem, fölösleges vitatkozni; akik így beszélnek, a műveltséget stigmának tekintik, s úgy is intézik (el), hogy ne kelljen „két érettségi hozzá”. Az értelmiségnek az a *feladata*, hogy tudatosítson dolgokat, amelyek aztán közmegegyezéssé válhatnak. Ezt kétségbevonni: a nemzeti tudatzavar egyik legkórosabb vonása. Kérdés azonban: vajon meg tud-e felelni a magyar értelmiség ennek a hirtelen megnövekedett feladatnak? Természetesen nem az értelmiség alkotó elitjére gondolok, amelynek teljesítménye mérvadó a magyar kultúrára nézve; ismét csak a társadalmi entitás egészéről van szó. A kérdésre nyilván az elkövetkező évek hozzák meg a választ, az esélyek felmérését pedig nem tekintem írásom feladatának. Szeretném azonban felhívni a figyelmet egy mozzanatra, amely az értelmiség esélyeit, függetlenül a politikai konstellációtól, nagyban csökkentheti. Ez pedig a *műveltség*, illetve annak hiánya.

Hogy a magyar-zsidó sorsközösség kérdésén belül maradjunk: a tudatzavarok feloldásának a műveltség nyilván egyik fontos feltétele. Az európai kulturális hagyományban a műveltség, az erkölcs és az ítélőerő már-már szinonimákká váltak. Csakhogy századunkban a műveltség több helyütt (így hazánkban is) többszörösen kompromittálódott. Többszörösen, bár változó

mértékben és korántsem abszolút értelemben. Annyira nem kompromittálódott, hogy ne lehessen apellálni rá, annyira viszont igen, hogy ma már nem tekinthető abszolút mércének, illetve maga a fogalom szorul sürgős tisztázásra (és ennek nemcsak, sőt ma már nem is elsősorban politikai okai vannak). Am annyira még most is abszolútum a műveltség, hogy a magyar értelmiség valamelyest magába szálljon: elegendő-e, ha csak annyira művelt, hogy jól-rosszul ellássa köznapi funkcióját? (Tudom, hogy ez a kérdés nem egészen igazságos, főleg, ha a hivatalos kultúrpolitika teszi föl; éppen ezért kell magának az értelmiségnek fölvetnie s főleg érdemben válaszolnia rá.)

Mindezzel azt akarom mondani, hogy a magyar-zsidó sorsközösség részben műveltség kérdése, de nem elsősorban az; az értelmiségből kell kiindulnia, de nem maradhat meg az értelmiségen belül. Úgy vélem továbbá, hogy e kérdésben közmegegyezést a legjobb szándékú felvilágosító tevékenység sem hozhat létre (hár nem vitatom, hogy szükség van rá): a köztudattól nem elsősorban árnyalt gondolkodást, inkább alapvető erkölcsi impulzusokat várhatunk el. Ezek hétköznapi vetülete lenne a bizalom és a megértés, valamint a társadalmi érintkezés értékelhető formáinak megszilárdulása. Ahhoz persze, hogy ez létrejöhessen, bizonyos dolgokkal *mindenkinek* tisztában kell lennie. Csakhogy ez a tudás, amelytől mellesleg nem választhatók el az alapvető állampolgári ismeretek, nem elsősorban tanulás, inkább *tapasztalás* kérdése. Hogy itt és most miféle tapasztalatok erősíthetik a magyar-zsidó sorsközösség érzését zsidókban és nem-zsidókban egyaránt, annak nem vagyok megmondhatója, már csak azért sem, mert nem akarok esetek leírásába bonyolódni. Ez, azt hiszem, mindannyiunk számára megoldandó, konkrét feladat. Fontosabbnak tartom kifejtetni, mi az az erkölcsi impulzus, amely mindmáig hiányzik a magyar köztudatból, s amely a magyar-zsidó sorsközösség lényege volna.

Említettem, mennyire fontos, hogy nyílt és türelmes társadalmi légkör alakuljon ki; ez azonban egyrészt nem fog magától kialakulni, másrészt ha kialakul is, *nem elég*. Ezen a ponton óhatatlanul állást kell foglalnom két, ismét csak szorosan összefüggő kérdésben. A kérdéseket nem én vetem föl, s nem én vagyok az első, aki elutasítja megfogalmazásuk módját; mégis foglalkoznom kell velük, mert mélyen gyökereznek a köztudatban, és fontos dologra tekintenek, csak éppen kancsalul. Előre megmondom: senki se várja, hogy igennel vagy nemmel fogok felelni rájuk.

Egyrészt: ha a magyar zsidók mostanáig nem kaptak erkölcsi elégtételt azért, ami történt, megkaphatják-e most, utólag, megkésve?

Másrészt: lehetséges-e, hogy a magyar zsidók megbocsássanak azért, ami történt?

Nem tagadom, hogy e kérdések többnyire jóhiszeműen és jóakarattal hangzanak vagy gondolódnak el; annyit mindenesetre megérdemelnek, hogy ki-ki a legcsekélyebb ingerültség nélkül s legjobb tudása szerint próbáljon válaszolni rájuk.

Először is: miről van szó? Mi az, „ami történt”?

Nem a büntettről beszélek, nem a zsidóság szervezett kiirtásáról van szó. Ezért elégtételt sem adni, sem kapni nem lehet, és ezt nem lehet megbocsátani. Háborús bűnösöknek és azok segítőinek nem lehet megbocsátani, függetlenül a felelősségre vonás formájától és mértékétől. (Valójában még ez sem ilyen egyszerű. Bűn és bűn, ember és ember különböző, s ezt legalábbis hiba volna figyelmen kívül hagyni. Hogy csak egy magyar példát mondjak:

Szállasi Ferencet és Szombathelyi Ferencet egyaránt kivégezték mint háborús bűnösöket. Egyiküket sem ok nélkül. Mégis ki az, aki ép erkölcsi érzékkel egy kalap alá venné őket, s ne érezne bizonyos megrendülést az utóbbi sorsa miatt? Én azonban, ismétlem, nem a bűnösökről és nem a felelősségrevonásról beszélek.)

Amiről szó van: a magyar társadalom egészének viselkedése az üldözések idején, az, ami egy színpadi munka címében sűrűsödött össze (Déry Tibor: *A tanúk*), s amit én úgy neveztem: nem teljesen jóhiszemű tanácsatlanság. (Külön kérdés, hogyan csapódtak le a történetek a későbbi köztudatban.) Kétségtelen, hogy a magyar társadalom egészére nem volt jellemző a szélsőséges antiszemitizmus, valamint, hogy a magyar társadalom egészének nem állt szándékában a zsidók tervszerű, tömeges elszállítása megsemmisítés végett. Viszont az is kétségtelen, hogy ez bekövetkezett, s hogy ezt a magyar társadalom egésze nem tudta, de nem is próbálta megakadályozni (hála és tisztelet a mentőakcióknak), valamint, hogy ez a kérdés így *fől sem merült*.

Vajon *ezt* meg lehet-e bocsátani? Kapható-e, adható-e valamilyen elégtétel érte?

Meg lehet-e bocsátani azt a tömérdek gyávaságot, közönyt, kárörömet, képmutatást, értetlenséget és zavart sajnálkozást, amit a magyar társadalom egésze produkált a magyar zsidóság végorái láttán? Mérhető-e az előbbiekhöz mindaz a bátorság, emberség és önfeláldozás, amit a zsidók Magyarországon tapasztaltak (de *nem* a magyar társadalom egészétől)? S tekinthetők-e bátoroknak vagy emberségesnek azok a felemás és megkésett intézkedések, amelyekkel a politikai vezetés próbálta menteni, ami menthető? S végül, de talán főként: meg lehet-e bocsátani azt a példátlan *megaláztatást*, amely a magyar zsidóknak osztályrészül jutott; amely *súlyosabb* teherként, mint a pusztulás, mert magában foglalja ezt is; amely a túlélők tudatát hetediziglen fogja emészteni, égetni és marcangolni; s amelyet a magyar társadalom egésze részvétlenül nézett végig, hacsak nem kárörömmel vagy közreműködően: ezt meg lehet-e bocsátani?! Milyen elégtétel adható vagy kapható érte?!

Az akkori magyar társadalom egészéről beszélek. Ebbe pedig a zsidók is beletartoztak.

Megbocsáthatják-e a magyar zsidók maguknak, hogy annyira engedelmesek és törvénytisztelők voltak? Nem azt jelenti-e viselkedésük, hogy valójában együttműködtek gyilkosaikkal? Megbocsáthatják-e maguknak, hogy meg sem próbáltak ellenállni? (Ha ez bekövetkezett volna, én valószínűleg nem írnám e sorokat, mivelhogy nem írnék és nem cselekednék semmit.) Bárhogy van is: nem vált-e a példátlan megaláztatás példátlan szégyenné?! Ezért vajon kitől várnak elégtételt a magyar zsidók?!

S hogy egy pillanatig megint egészen történelmietlenül szóljak: megbocsáthatják-e maguknak a magyar zsidók, hogy nem volt erejük, nem volt bátorságuk, nem volt *érkezésük* úgy viselkedni, ahogyan viselkedtek harcra kész őseik a régiségben vagy vértanúságra kész őseik a középkorban? Azt mondják: a náci zsidóüldözés áldozatai mártírok voltak. Ez nem igaz. Ez tévedés, ez ámitás – ez hazugság. Bárcsak mártírok lettek volna! Ezerszer jaj nekik, hogy még csak mártírok sem voltak! Megbocsáthatják-e maguknak halottak és túlélők, hogy az utolsó pillanatban elszakították az Istennel kötött szövetség utolsó szálát is? Vagy talán ezért is elégtétel jár?!

Kitől? Kinek?!

Most pedig próbáljunk tárgyilagosan beszélni.

Bármekkora, bármennyiféle bírálat illeti is a háború utáni magyar társadalmi fejlődés egészét, ez a magyar zsidók számára *bizonyos mértékig* mégiscsak elégtétel. Nem az állampolgári egyenlőség meglétére, még csak nem is garanciáira gondolok, hanem valami lényegesen többre. A háború (pontosabban: a leverett forradalom) utáni társadalmi fejlődés annyiban jelent elégtételt, amennyiben a társadalmi viszonyok összessége *nem kimondottan embertelen*.

Összegezve ugyanez a kissé felemás dicséret mondható el a ma élő magyar zsidók helyzetéről is. (Itt illik megjegyezni, hogy a magyar politikai vezetés ebben a tekintetben hosszú ideje korrektül és felelősségteljesen viselkedik; s ha ez nem pótolja is a társadalmi közmegegyezést, mindenesetre fontos feltétele.) Ugyanakkor, ha valamiről azt mondjuk, hogy egészében véve nem kimondottan embertelen, az részint azt jelenti, hogy embertelen mozzanatok vannak benne, részint azt, hogy struktúrája nem tudja kiküszöbölni őket. S ez ismét csak a társadalmi viszonyok összességére vonatkozik; s mint felemás dicséret aggasztóan rimel arra, amit a két háború közötti magyar társadalomról mondtam.

Kétségtelen, hogy a mai magyar társadalom nincs embertelenségre hangozódva; viszont az is kétségtelen, hogy ez a tény önmagában véve még nem jelenti az emberi értékek tudatos, kollektív őrzését és védelmét. A magyar társadalom – ismert okokból – vajmi kevés aktivitásra képes, illetve beleidegződött, hogy ennek legcsekélyebb megnyilvánulása is elnyomó intézkedésekbe ütközik. A civil bátorság még egyéni erőnyeknek is igen ritka. Ezért az is kétségtelen, hogy a mai magyar társadalom képtelen volna ellenállni az embertelenség esetleges újabb hullámainak*, sőt valószínű, hogy a hagyományos értékrend és a hagyományos közösségek felbomlása miatt (ugyanakkor újak híján) *még tehetetlenebb, még kiszolgáltatottabb lenne* az intézményesülő vagy alulról feltörő embertelenséggel szemben, mint a két világháború között, vagy mint akár a második világháború idején (a Rákosi-korszakról nem is beszélve).

Általában elmondható: most, ha nehéz is következetesen tisztességesnek lenni, nem is kell hősnek lennie annak, aki a becstelenséget el akarja kerülni. Történelmünkben voltak, és elképzelhető, hogy ismét lesznek olyan idők**, amikor választani kell hősiesség és becstelenség között; mármost kérdés (persze költői kérdés): vajon képes lesz-e egy nép, egy társadalom, amelyet évtizedeken át sandaságra, kiváráásra, hallgatólagos megalkuvásra és a sorskérdések elkenésére dresszíroztak, egyik pillanatról a másikra kellő számú hőst produkálni, annyit, amennyi a társadalom egészét sikeresen reprezentálná?!

Kérdés továbbá (mégpedig a legkevésbé sem költői kérdés): vajon képes lesz-e a magyar társadalom – az adott világhelyzetet is figyelembe véve – *elkerülni*, hogy olyan idők jöjjenek, amikor az ország lakosságának egyénenként is, összességében is választania kell becstelenség és önfeláldozó hősiesség között? Ha igen: ez a magyar zsidók számára *is* elégtétel volna, vagy legalább az elégtételnek egy nagy részét jelentené. Természetesen ez a kérdés

* Ennek máris komoly figyelmeztető jelét adta ez év nyarán néhány fasiszta suhanc garázdálkodása (amely egész országrészek cigánylakosságát ejtette pánikba) s főleg a társadalom egészének döbönt *tehetetlensége*.

** Azokkal értek egyet, akik ezeket *nem* tekintik morálisan „jó” időszakoknak; tudjuk, hogy történelmünkben az ilyen próbatételek – részben a magyarságon kívül álló okok miatt – mennyit ártottak a nemzet karakterének.

jóval tágabb érvényű (ha úgy tetszik: sürgetőbb és fontosabb), mint a magyar-zsidó sorsközösség, de mellesleg a zsidók számára is elégteltelt jelentene. Hozzáteszem: a történelmi előzmények és a jelen lehetőségek ismeretében a mostani politikai vezetéstől nem lehet elvárni nagyobb sikert, mint a társadalmi bénultság feloldását, és a mai magyar társadalomtól nem volna igazságos elvárni több tudatosságot és rezisztenciát, mint amennyi a jellempróbáló-jellemromboló határhelyzetek elkerüléséhez kell. Ez lehetőségeink maximuma; egyben a nemzeti lét minimális feltétele.

S ez legfőbb oka annak, hogy írom e sorokat. Lehet, hogy a tudati asszimiláció befejezése, a magyar-zsidó sorsközösség nem is olyan fontos a magyar nemzet (s főleg: a magyar *nép*) egészére nézve, ahogyan azt egy zsidó származású vagy filoszemita értelmiségi képzei. Alig hihető, hogy a magyar nép (nem elsősorban tudati jellegű) gondjait enyhíteni fogja; de még az sem biztos, hogy *döntő* pozitív szerepet fog játszani a magyar nemzeti tudat egészében. Egy azonban biztos: elmaradása vagy kudarca nagyon sokat árthat. Lehet, hogy sikere nem lenne a tudat előterében; kudarca biztosan a tudat előterébe kerülne.

Ezért úgy gondolom, hogy a fentiek értelmében mégiscsak lehetséges egyfajta elégtétel, amelyet az üldöztetés túlélői és azok leszármazottai mindmáig nem kaptak meg, s amelyet a magyar társadalomtól meg kell kapniuk. Ez pedig a tudati asszimiláció kiegészítője, a *teljes tudati befogadás*. Vajon mi a magyar zsidó tudat mindmáig legfájóbb sebe? Vannak, akik azt mondják: a félmillió halott. Én azonban azt hiszem, ennél is jóval többről van szó. Az élők átlépnek a halottakon. Talán még haláluk módját is hajlandók volnának elfelejteni, vagy inkább a magyar nemzettől *idegen* bűnnek tekinteni. Azt hiszem, nem elsősorban a pusztulásról van szó: annak emléke, bármennyire fájdalmas volna, bármily eleven volna, *nem okozna tudatzavart*. Nem is az elmúlt évtizedek lappangó antiszemitizmusa a legfájóbb, ha botrányos és riasztó is, ha újra meg újra felszaggatja is a sebeket, elvégre a mai magyar társadalomnak sem az elitje, sem az egésze nem antiszemita. Valami másról van szó, arról, amit hol megaláztatásnak, hol kirekesztésnek neveztem, de nevezhetném *árulásnak* is. Ez pedig évtizedes folyamat volt, nem lehet háborús bűnösöknek vagy fasisztáknak tulajdonítani, de még csak nem is kizárólag az akkori politikai vezetés követte el; ebben, ha nem is az egész magyar nemzet vett részt, de részt vett benne a magyar nemzet *egésze*. Arról van szó, hogy a múlt században vállalt sorsközösséget, amelyhez a magyar zsidóság *mindhalálig* ragaszkodott, a magyar nemzet egy végzetes történelmi pillanatban egyoldalúan felmondta. *Ez a magyar zsidók legfájóbb sebe*. Kíméletlenül, de nem igaztalanul így foglalható össze:

A magyar zsidók (jóhiszeműen) árulást követtek el saját zsidóságuk ellen; később a magyar nemzet (rosszhiszeműen) árulást követett el a magyar zsidók magyarsága ellen.

Ezt tegye jóvá a magyar nemzet – ha tudja!

Ezt bocsássa meg magának a magyar nemzet – ha tudja!

Félretéve minden egyéb érvet, szót sem szólva emberiségről és erkölcsről: megbocsáthatja-e magának a magyar nemzet, hogy éppen akkor, amikor addigi nemzeti léte alapjaiban rendült meg, mikor a magyarság nagy részét elszakították hazájától, éppen akkor próbált a nemzet egy rétegéből, még hozzá magyarságához ragaszkodó rétegéből *erőszakkal kisebbséget, és pedig jogfosztott kisebbséget csinálni?* Megengedheti-e magának a magyar nemzet, hogy ne segítse a legnagyobb jóakarattal a magyar zsidók tudatzavarának

elmúlását, megengedheti-e magának, hogy tovább halogassa a teljes tudati befogadást *most*, amikor nemzeti létünk újabb válság előtt áll, s amikor a há-tárainkon túl élő magyarok nagy részét (ma még *csak*) erőszakos beolvasztás, holnap már talán genocidium fenyegeti?!

A magyar nemzet nem mondhat le arról, hogy tiszta legyen a lelkiismerete. Márpedig a magyar zsidóság tragédiája mindmáig a nemzeti lelkiismeret egyik legsúlyosabb teherképe. Ettől végre meg kell szabadulni. Mégpedig méltó módon kell, mert csakis így lehet szabadulni tőle. Elmondható tehát (még hozzá a zsidó származás tudatában is elmondható), hogy nem elsősorban elégtételről vagy megbocsátásról van szó, hanem a nemzeti lelkiismeret megtisztulásáról.

Ezen a téren, ismétlem, számos alapfeltétel megvalósult, és kedvező változások történtek. Mindez talán elegendő is volna a nemzeti lelkiismeret megtisztulásához – *abban az esetben, ha a magyar társadalom, a magyar nép egy idegen népcsoport pusztulásának lett volna tanácsstalan és részvétlen tanúja*. Csakhogy a magyar zsidók nem voltak idegenek. Magyarok voltak és azok is maradtak, az üldöztetés ellenére is. Nem a nemzet iránti „hűség-ből”, hanem azért, mert nem lehetnek mások: magyarok, akiknek önbecsülése és önértékelése mind a mai napig súlyosan meg van zavarva.

Szokták emlegetni a zsidók „gyökértelenségét”. Ez is olyan állítás, ami-ben van igazság, ha önmagában véve nem fogadható is el. Igazságtartalmát sajnos nem csökkenti az az ingerültség, amellyel zsidó származásúak a kérdés pusztá fölvetését is fogadni szokták. A kijelentésben rejlő problémával egyszer igenis őszintén szembe kellene nézni. Elmondható, hogy a magyar zsidóság etnikailag nem volt egységes eredetű, hogy nagy többsége aránylag későn vándorolt be, s hogy múltjában szakadások és törések vannak. Az is elmondható, hogy e tények *esetleg* megnehezíthetik a magyar nemzet régebbi múltjának zsidó tudattal való mélyebb átélését. De most megkérdezem: *erről van szó?* Azok, akik a zsidók gyökértelenségéről beszélnek, valóban a zsidóság gyökereit hiányolják? Továbbmegyek: valóban a zsidó értelmiségiek állítólagos kozmopolitizmusa zavarja őket? Nem inkább a lelkiismeretüket akar-ják így – öntudatlanul – megkönnyebbíteni? Nem a saját bizonytalanságukat, saját önértékelésük zavarodottságát próbálják ily módon elkendőzni? *És ha a magyar zsidók gyökértelenek (ami így nem igaz): ezt vajon azért szokás a szemükre hányni, hogy minél hamarabb gyökeret eresszenek?!*

Most már megmondhatom, mi az, ami döntően hiányzik a teljes befo-gadáshoz, mi az, amit a magyar zsidók sem közvetlenül a háború után, sem azóta nem kaptak meg. *Ez pedig az volna, hogy a magyar nemzet a zsidóüldö-zés magyar áldozatait saját halottainak tekintse, és a saját vérveszteségének tekintse a veszteséget.*

Talán lesznek, akik azt mondják: hiszen ez már megvalósult! Kény-telen vagyok azt felelni: éppen arról van szó, hogy *nem valósult meg*, a leg-kevésbé sem. Lehet, hogy az utóbbi években néhányan megpendítették ezt a gondolatot, vagy éppen sikraszálltak mellette: nagy dolog ez! Arról azon-ban szó sincs, hogy ezt a köztudat (hát még annak értelmiségen kívüli része) is így gondolja*. S ha belegondolunk, ezt nem is könnyű belátni: óriási tudati disszonanciát kell minden leegyszerűsítés nélkül kiállnia annak, aki idáig eljut; s kérdés, hogy a sematikus gondolkodásra nevelt magyar köztudat

* Jellemző, hogy a magyar–zsidó sorsközösség ezen alapfeltételét még olyan kiváló ember sem látta be, mint Illyés Gyula. *Sorsválasztók* című (tiszteltetreméltó szándékkal irt) színművének súlyos *művészi* kudarcát e felismerés teljes hiánya okozta.

képes lesz-e valaha is ilyen teljesítményre. Belátni, hogy a magyar zsidók tragédiája nem hozható semmiféle közös nevezőre a magyarság más csoportjainak mégoly súlyos szenvedéseivel sem*: már ez is határozott és jó ítélőerővel párosuló erkölcsi érzéket kíván. Ezzel együtt azt is elfogadni, hogy a magyar zsidók pusztulása mint veszteség nem különbözik más magyar veszteségektől (hacsak nem abban, hogy súlyosabb valamennyinél); másképpen szólva: mint magyaroknak magunkra venni testvéreink elárulásának ódiáját, azért, hogy aztán ettől a magunk színe előtt, a világ színe előtt (és talán az Isten színe előtt is) megtisztulhassunk: ez nehéz feladat, már-már irreálisan nehéz. Az is nehezíti, hogy vállalására nincsen közvetlen erkölcsi vagy társadalmi kényszerűség. Arra lehetne hát következtetni, hogy a magyar köztudattól nem várható ilyesfajta bonyolult és árnyalt gondolatmenet átvétele.

Ez így igaz. De ugyanez mint erkölcsi impulzus *rendkívül egyszerű*. Ugyanakkor nagyon sok is. Am ennél kevesebbel a magyar nemzet nem érheti be. Nem a magyar zsidóság maradéka miatt – önmaga miatt.

Eddig szándékosan csak a halottakról beszéltem. A halottak merevek és mozdíthatatlanok; a halottaknak mindig igazuk van az élőkkel szemben, akik alkalmazkodnak mindennapi helyzeteikhez. Azt lehetne hinni, túl vagyunk a nehezén. A dolog azonban ellenkezőleg áll. A túlélőknek és azok ivadékaiknak tudati befogadása jóval nehezebb.

A halottakat könnyű megsiratni. A halottaktól elbúcsúzunk. A halottakon túllépünk. A halottak egyformák, és előbb-utóbb úgyis meghalának vagy meghaltak volna. Ne törődjünk velük. És ne törődjünk a meg nem született unokákkal, elvégre ők azáltal vannak, hogy nincsenek; és olyan sokan vannak, hogy elgondolni sem tudjuk hiányuk sokaságát. A halottak emlékével, ha van is elszámolni valónk, idő múltán kevesebb lesz, még akkor is, ha nem számoljuk el. Csakhogy a félmillió halott emlékénel sokkal súlyosabb, makacsabb és pusztítóbb egy másik emlék: háromnegyed millió sárga csillag emléke.

Ezen hogyan fogunk túllépni, magyar zsidók és nem-zsidók?

Hogy a sárga csillag mit jelentett és emléke mit jelent ma is a pszichében, annak taglalásától megkímélem olvasóimat is, magamat is. Arról azonban érdemes beszélni, mit nem jelent, illetve mivel nem lehet azonosítani. Nem az életveszély közelségét jelentette, mint sokan állítják (bár jelentett volna csak annyit!), nem is visszalépés volt „a legsötétebb középkorba” (bár csak *visszalépés* lett volna!); még csak nem is a teljes jogfosztottság és kiszolgáltatottság ösztársadalmi jelzése volt. (Ez esetben hála és dicséret illetné a magyar társadalmat, amiért a Sztójay-kormány színrelépésekor *nem* vágott elébe a deportálásnak – pogromokkal.) Nem, a sárga csillag valami mást jelentett, olyasmit, aminek halvány érzékeltetésére sem találók szavakat; közhelyekhez és általánosságokhoz pedig semmi kedvem.

Egy biztos: lélektani telitalálat volt. Kiagyalásában az eszélyesség legalább akkora volt, mint a gonoszság**. Nemcsak azért volt lélektani telitalálat,

* A cigányok deportálásáról ilyenkor nemigen esik szó, részben azért, mert a köztudat őket még annyira sem tekinti magyarnak mint a zsidókat, részben pedig azért, mert a zsidók nagy része is hajlamos megfélemezni róla.

** Talán mondanom sem kell, hogy nem Sztójay Döme kormányának eszélyességére gondolok. Németországban 1941-től rendelték el a sárga csillag felvarrását.

mert a zsidó tudat leggyengébb, legsebezhetőbb pontjára tapintott (vagy inkább: abba dőft bele); Magyarországon azért is telitalálat volt, mert bebizonyította, hogy a társadalom hajlandó tartósan és aránylag zavartalanul együtt élni ezzel a leírhatatlan pszichés helyzettel. Igaz, a magyar társadalom elitje azt is bebizonyította, méghozzá jóval korábban, hogy az állampolgári jogegyenlőséget nem tekinti vitathatatlannak, de még csak megőrzendő értéknek sem. *Ebben a tekintetben* sajnos társadalmi konszenzus volt, amit aztán egyféle módon lehetett volna érvényteleníteni: másmilyen társadalmi konszenzussal, nem pedig a társadalom lerombolásával.

A sárga csillag fölvarrásához elég volt egy rendelet. Leszakításához rendelet és intézkedések tucatjai sem elégségesek, még az alkotmány sem eleendő (főleg nem egy oktrojált alkotmány). A sárga csillag most is ott van, ahová föl kellett varrni, akkor is, ha próbálatlan szem nem veszi észre, akkor is, ha nem tilos eltakarni. Ott lesz mindaddig, amíg zsidók és nem-zsidók együtt le nem fejtik. Erre 1944-ben villanásszerű gesztusok is elegendők lettek volna. Ámde kicsoda, milyen gesztusokkal reprezentálhatta volna az akkori magyar társadalom egészét? Volt-e a magyar királyságnak olyan királya, mint például Dániának, aki önként magára vette a megbélyegzést, nemcsak példát és bátorítást adva ezzel, hanem jelezve is, hogy népe nem hajlandó felmondani a sorsközösséget, *idegen erőszak nyomására sem?*

Tudom, hogy a kérdés nem igazságos. Én csak annyit akarok mondani, hogy egy ilyen gesztus mentőakciók százaival felért volna (már csak azért is, mert buzdított volna rájuk), *utólag* pedig nemcsak a zsidók fájalmát és tudatzavarát enyhítette volna, hanem a magyar nép felelősségteljes önismeréséhez is óriási mértékben járult volna hozzá. Igen, voltak, aránylag sokan voltak, akik fölemelték szavukat a jogfosztások ellen,* ám ez csak szó volt, és az ilyesfajta szónak legkésőbb a német megszálláskor el kellett némulnia. Igen, voltak ezren és ezren, akik üldözöttek életét mentették meg (hogy az emberség egyéb példáiról ne is beszéljek), de hősiességüknek a dolgok természetesen szerint akkor titokban kellett maradnia. A részvétnek, az együttérzésnek volt példája, sőt az önfeláldozó egyéni segítőkészségnek is volt példája. *A szolidaritásnak nem volt.*

Előre is bocsánatot kérek, ha most még inkább igazságtalan leszek; de nem óhatatlan-e, hogy igazságtalanok legyünk legalább *egy* pillanatig, ha rátapintunk saját sebeinkre, amelyek egyszersmind saját bűneink is?

Arra kérem nem-zsidó olvasóimat: nézzenek önmagukba. Éreznek-e mai tudattal megrendülést a zsidóság tragédiája miatt? Elismerik-e, hogy a magyar nemzet jobb erkölcsi és tudati helyzetben volna *most*, ha az akkori magyar társadalom (vagy legyünk szerényebbek), ha keresztény magyar emberek sokasága valamiképpen közösséget vállalt az üldözöttekkel? Próbálták-e valaha is *beleérezni* magukat zsidó származású honfitársaik helyzetébe? Feltelezem azokról, akik írásomat olvassák, hogy igennel válaszolnak. Most azonban fölteszek egy izig-vérig történelmietlen és mélyen igazságtalan kérdést:

Akad-e Önök között olyan, aki *mai tudattal* hajlandó lenne *akkori körülmények között* önként, szolidaritásból felvarrni a sárga csillagot? –

Ki-ki láthatja és átérezheti, mennyire valósult meg a tudati befogadás. (Zsidó származású olvasóim vegyék úgy, mintha ennek fordítottját kér-

* Azok közt, akik nem voltak zsidó származásúak, a túlnyomó többség vagy filozofia hírében állt, vagy a régi liberális elithez tartozott. Ez a körülmény csökkentette a tiltakozások erejét és hatását.

deném tőlük; magát a kérdést még csak zárójelben sem teszem föl. Ha nem világos, miről beszélek, szíveskedjenek visszalapozni vagy visszagondolni.)

Tudom, hogy az utóbbi kimondott és kimondatlan kérdés nem igazságos. *De nem éppen ez a szörnyűség*: hogy lecsupaszított emberi érzéseinkre még csak rá sem lehet kérdezni méltányosan vagy igazságosan?!

Legyünk hát igazságosak. Nem gesztusokról van szó, hanem hajlandóságról. Hajlandóságról, amelyet igenis számonkérhetünk, de mindenekelőtt önmagunktól, és megpróbálhatunk felébreszteni – mindenekelőtt önmagunkban, és magunk által másokban is.

Ezt akartam elmondani, s ezzel be is fejezhetném, ha nem következne belőle még valami, amit viszont zsidó származású olvasóimnak kell megszívlelniük. Ha ugyanis komolyan gondoljuk a tudati asszimilációt és a magyar-zsidó sorsközösséget mint közmegegyezést, akkor a magyar nemzet múltját és a vele járó felelősséget *mindenkinek* vállalnia kell. Mindenkinnek, származásra való tekintet nélkül.

Szeretném leszögezni: *ez nem felszólítás*. Nem akarom azt a látszatot kelteni, mintha valamiféle kollektívumhoz valamiféle felszólítást intéznék. *Ez egy lehetőség*. Lehetőség a magyar zsidó tudatzavar feloldására és a nemzeti lelkiismeret megtisztulására. Hozzáteszem: semmiféle más lehetőséget nem látok. Csak így próbálhatunk szabadulni mindattól a sérüléstől, sértettségtől, gyanakvástól és bizalmatlanságtól, amely ránehezedik a magyar zsidók tudatára, attól a végzetes tudati *beszűküléstől*, amely zsidókat és nem-zsidókat egyaránt fenyeget.

Mit jelenthet a nemzeti felelősség zsidó tudattal való vállalása? Röviden: részvételt jelent. Azt, hogy a tudati elkülönülést a felelősség kérdésében is föl kell adni. Tudom, hogy ez sokak számára elfogadhatatlanul hangzik. Félreértések elkerülése végett hozzáteszem: a részvétel *nem* azt jelenti, hogy az amúgy is túlterhelt zsidó tudatra még büntudat is nehezedjék, éspedig olyasmikért, amik miatt áldozatnak vagy sértettnek érzi magát. Ez abszurdum volna. Ellenkezőleg, arról van szó, hogy a nem-zsidók *se* büntudatot érezzenek (mert az nem vezet semmi jóra), hanem valami mást, olyasmit, amit beleérzésnek vagy közösségvállalásnak lehet nevezni.

Még kevésbé van szó arról, hogy valamiféle külön „zsidó felelősség” megállapítását javasolnám, vagy azt, hogy a magyar zsidók esetleges tévedéseit és hibáit közös nevezőre kellene hozni a magyar társadalom zsidókérdésben tanúsított viselkedésével. Ilyesmi 1944 után ép erkölcsi érzékű embernek meg sem fordulhat a fejében. Ellenkezőleg: *ugyanabban* a felelősségben kell osztoznia mindenkinnek, származásra való tekintet nélkül.

Lesznek, akik megkérdezik: tehát mégis? Mégis adjunk felmentést a múltra és a jelenre? Éppen az ellenkezőjéről van szó. Ne adjunk felmentést – *magunknak se*. Ne maradjon a magyar zsidók magyarságtudatának bizonytalan pontja, ne lehessen kényszerűség ilyesmit gondolni: „úgy általában magyar vagyok, magyarul beszélek, a magyar kultúra közegében gondolkodom; de ami a magyar közelmúlt terheit illeti, mégsem vagyok egészen magyar, sőt nekem vannak sérelmeim *a magyarokkal szemben*!” Talán nincsenek sérelmeink, nincsenek irtózatossá váló veszteségeink? De vannak. Csakhogy a magyar-zsidó sorsközösség nézőpontjából a magyar zsidóság pusztulása a magyar nemzet egészének veszteségét jelenti, akkor is, ha ebben a nemzet nem ártatlan. Ehhez viszont hozzátartozik, hogy a magyar zsidó tudatnak át kell éreznie a magyar nemzet egyéb fájdalmait és traumáit is; számot kell vetnie azzal, hogy saját szerepe talán kevésbé jelentős a köztudatban, mint azt képzelni

hajlamos; sőt azt is át kell éreznie vagy legalább meg kell értenie, mi a tényleges oka és reális tartalma a zsidókkal szembeni (ma is gyakran tapasztalható) idegenkedésnek. Ismétlem: ez a magyar-zsidó sorsközösség nézőpontja. Elképzelhető más nézőpont is, amelyből a magyar zsidóság pusztulása nem látszik magyar veszteségnek.* Ha valaki napjainkban meg akarná írni a zsidó nép történetét, abban nyilván külön fejezet lenne a magyar zsidóság sorsa, mégpedig nyilván a zsidó nép részeként. Joggal. Csakhogy ez külső nézőpont, ahonnét egy sor olyan bírálat nem mondható el a magyar nemzetről, amit belülről mint katartikus felelősségvállalást nemcsak lehet, hanem el is kell mondani.

Azt is meg lehet kérdezni: nem jelenti-e mindez a magyar közelmúlt terheinek igazolását? Ellenkezőleg. Csak így ítélkezhetnek méltó módon a magyar zsidók és nem-zsidók múltjuk, jelenük és önmaguk fölött, úgy, hogy a köztudat is elfogadja. Igazolást jelent ez annyiban, amennyiben a szó eredeti jelentése szerint *igazzá tesz*.

Meg lehet kérdezni: nem rendkívül nehéz-e mindez? Nem nehezebb-e annál is, mint nem-zsidó fejjel megpróbálni a zsidó tudat átérzését? De igen. Valószínűleg annál is jóval nehezebb lesz. Mindenképp nehezebb lesz, mint kívülről tudni Berzsenyi költeményeit, lelkesedni március idusáért vagy elkomorulni a mohácsi vész gondolatára. Rendkívüli gondolati és érzelmi energiát kívánó tudati folyamat ez, amelyet valószínűleg sem közvetlen erkölcsi impulzus, sem a köztudat azonnali helyeslése nem fog támogatni. De bármily nehéz is ez, nem lehetetlen a végbevitel, nem példátlan, sőt nem is ritkaság, hogy valaki zsidó tudattal erre törekedjék. És ha nehéz is, végső soron megkönnyebbülést jelent.

Talán arról van szó, hogy ezentúl ne legyen semmiféle különbség zsidók és nem-zsidók között? Nem. Arról van szó, hogy a különbségeket, bármilyen természetűek legyenek is, kockázatmentesen lehessen vállalni, vagy akár szorongás és lelkifurdalás nélkül lemondani róluk. Arról van szó, hogy *ne kelljen* őket vállalni, s *ne kelljen* számontartani, megvannak-e és mily mértékben; ugyanakkor ez is legyen *lehetséges*, anélkül, hogy rosszallás fogadná. Ne lehessen érzelmi feszültségek forrása a zsidó származás vagy annak bármi jellegzetessége, illetve (mert ez lehetetlen) ezek az érzelmi feszültségek ne ölthessenek embertelen formát.

Jó lenne, ha a magyar társadalom nem-zsidó többsége elfogadná, hogy a zsidók nem elkülöníthetők, *ugyanakkor* azt is elfogadná, ha esetleg mégis elkülönülnek. Jó lenne, ha a tragédia halottait saját halottainak tekintené, s levonná ennek lehetséges konzekvenciáit. Jó lenne minél kevésbé kérni számon különféle magatartásformákat és érzelmeket a zsidóktól, nem tételezni fel s főleg nem kifogásolni külön zsidó tulajdonságokat; jó lenne, ha zsidó származású konkrét személyekkel szembeni konkrét kifogások vagy ellenérzések minél kevésbé volnának akár gondolatban is a származáshoz kapcsolhatók.

Jó lenne, ha a magyar társadalom zsidó származású tagjai *nem adnának okot* ama feltételezésre, hogy hajlamosak származásuk szerint elkülönülni (nem a vallási életről beszélek, még csak nem is az értelmiségi pályák óhatatlan együttléteiről). Jó lenne, ha minél kevesebben tévesztenék össze a sértettséget az emberi méltósággal, ha érzékenységük önfegyelemmel és helyzetis-

* Értékelhető nézőpontokról beszélek, nem pedig fajgyűlölő ideológiáról. Írásomban ez utóbbival nem óhajtok foglalkozni.

merettel párosulna, s ha *legalább* annyi tapintatot tanúsítanak nem-zsidó környezetükkel szemben, amennyit elvárnak tőle. Jó lenne, ha magukénak tekintenék hazájuk régebbi múltját, akkor is, ha őseik nem vettek benne részt; még jobb lenne, ha vállalnák és magukénak tekintenék a magyar közelmúltat is, annak minden elnyomásával, tévedésével, traumájával és gátlásaival együtt, mindezeket kellő mértékben elítélve, s mindazt kellő mértékben méltányolva, ami ezeken belül, ezek mellett vagy ezek ellenében példászerű volt, elfogadható volt vagy legalább erkölcsileg védhető volt. Végezetül: jó lenne, ha az élők arra törekednének, hogy legalább ők ne súlyosbítsák a nemzeti lelkiismeret passzív terhét. Éppen elég terhet jelentenek a halottak! Jó lenne, ha a ma élő magyar zsidók közül minél többen próbálnák vállalni a nemzeti felelősségből mindazt, ami zsidó tudattal is vállalható.

Ha mindez megvalósul, vagy legalább társadalmi méretekben elkezdődik, akkor válhat a sorsból közösség.

Befejezésül szeretnék röviden szólni a zsidóellenes előítéletekről és beidegződésekről is. Nem célokom ezek felsorolása, cáfolata vagy bírálata: mind ezt már megtették mások, nálam avatottabbak, s nyilván ezután is megteszik sokan. Nem is azt akarom ismételni, amit írásom elején már elmondtam; inkább az előítéletekhez való *viszonyról* akarok beszélni.

E tekintetben a nem-zsidóknak jóval könnyebb a dolga, s főleg, jóval egyértelműbb erkölcsi helyzetben vannak (akár úgy gondoljuk, hogy együtt kell megszabadulnunk előítéleteinktől – nemcsak a zsidókkal szembeniektől –, akár nem), ezért elég, ha nekik azt mondom: *lehetőleg* ne legyenek előítéleteik, lehetőleg utasítsák el másokéit, sőt, ha lehet, próbálják az előítéleteknek valamiképp végét vetni vagy elejét venni.

Óvatosan fogalmaztam a fenti felszólítást (itt, úgy érzem, felszólításnak van helye), mert *ezúttal* nem akarok igazságtalan lenni. De mivel nemcsak olvasóimhoz beszélek, hanem általuk a magyar társadalom egészéhez is, megpróbálok úgy fogalmazni, hogy mindenki megértse. Nem beszélek sorsközösségről, tudati befogadásról, felelősségvállalásról, megrendülésről, sem pedig beleérzésről. Ezúttal *csak* annyit mondok: *nem vall tisztességtudásra akasztott ember házában kötelet emlegetni, jóérzésű ember ilyesmit nem csinál*. Ennek tiszteletben tartása a normális társadalmi érintkezés minimális feltétele. Addig, amíg a teljes tudati befogadás meg nem valósul, sőt amíg nem lesz jelentős hagyománya (márpedig ez legjobb esetben is csak nemzedékek múlva lesz meg, egyébként pedig jóval *több*, mint a stabil, normális társadalmi érintkezés, amitől még szintén távol vagyunk), addig minden „zsidózás”, minden sztereotípiát elhangzásakor ez történik: akasztott ember házában kötelet emlegetnek, s ha cénát mondanak, akkor is mindenki kötélre gondol.

Azok, akik esetleg nem olvasták írásom elejét és közepét, megkérdezhetik: ezek szerint nem illetheti a zsidókat semmiféle bírálat? Az ő kedvükért megismétlem: nem erről van szó. Arról van szó, hogy a ma élő magyar zsidók nem tekinthetők kollektívumnak, s mint kollektívumtól *semmi* nem lehet számonkérni tőlük. Ezenkívül arról van szó, hogy a magyar zsidók tudati vagy egyéb jellegzetességeit csak nagy felelősségtudattal, felkészültséggel, megértéssel és egyértelmű jószándékkal (nem pedig úgynevezett „pártatlansággal” vagy „elfogulatlansággal”) tisztességes dolog szemügyre venni, elemezni és megítélni (ha valaki mindenáron ítélni akar). Mindezt pedig tudomásul *kell* venni, tiszteletben kell tartani, ezek számonkérhető társadalmi normák, és ezen a téren a türelemnek egy vagy két fokkal *kevésbé* van helye,

mint egyébként, míg a zsidó extremitásokkal szemben a türelemnek egy, két vagy három fokkal *inkább* van helye, mint egyébként.

Azt gondolom, hogy ez így igazságos.

Zsidó származású olvasóimnak valamivel bonyolultabb dolgot szeretnék mondani.

Tudjuk, milyen igaztalanok az előítéletek, mennyire nehéz tőlük megszabadulni, s mennyi gonoszság származhat belőlük. Éppen ezért *magukat az előítéleteket sem helyénvaló előítélettel fogadni*. Az előítéleteket is mindenekelőtt meg kell érteni.

Rögtön hozzáteszem: azt mondtam, hogy meg kell érteni, nem pedig azt, hogy megértéssel kell fogadni. Vannak dolgok, amiket semmi szín alatt nem lehet megértéssel fogadni, a legcsekélyebb megértéssel sem. De még ezeknek is pontosan ismernünk kell tartalmát és motívumait, ha nem akarjuk homályos és gyakran felnagyított fantomnak látni őket, s ha nem akarunk pszichésen kiszolgáltatottak lenni velük szemben.

Ennél is fontosabb azonban, hogy *tudni kell különbséget tenni*. Tudni kell, mi az, ami alapjában véve helytálló megállapítás; mi az, ami vitatható, de nincs benne bántó szándék; mi az, ami hamis általánosítás, de tényeken alapul; mi az, ami torz rémkép, mi az, ami bűnöző hajlamú, beteges elmék szüleménye, s mi az, ami (egy ismert író szavával) böffenés. Tudni kell, mi az, aminek alapjában véve semmi köze a zsidóellenességhez, bár sokan összekapcsolják vele, s mi az, aminek rejtett zsidóellenes motívumai is vannak. (Az előbbi esetben az összekapcsolást elutasítani helyénvaló, nem pedig a méltatlankodással hallgatólagosan elfogadni; az utóbbi esetben célszerű volna tiszta vizet önteni a pohárba.) Tudni kell, mi az, ami még nevelési probléma s mi az, ami már akut rendészeti kérdés; mi az, ami még maró szatíra s mi az, ami már közösségellenes bűncselekmény; mi az, ami súlyos társadalmi feszültségek rossz levezetése s mi az, ami már uszítás.

Mindezeket nem igazságos egy kalap alá venni és egyszerűen antiszemitizmusnak nevezni. Hozzáteszem: a fönti és hozzájuk hasonló különbségtételekre nem valamiféle nagyvonalúságból van szükség, még csak nem is valamilyen eszményi igazság miatt; erre mindenekelőtt lelki önvédelemből van szükség. Ennek híján valószínű, hogy azonnali, teljes beszűküléssel fog reagálni a tudat a környezet legcsekélyebb zsidóellenes megnyilvánulására is, ami persze további zsidóellenességnek lehet alapja (még hozzá igazságtalanul, *de nem ok nélkül*).

Nem az a baj, hogy a különbséget nem tevő gondolkodás élesen elítéli az antiszemitizmust, hanem az, hogy *nemcsak* az antiszemitizmust itéli el ilyenkor. Ennek pedig súlyos következményei voltak és lehetnek, olyanok, amikkel a zsidók többnyire nem szoktak számot vetni. Említettem, hogy nemcsak a zsidók önértékelése van megzavarva; ezt a zavart pedig nem lehet büntetlenül növelni. Ha valakit igazságtalanul (vagy nem eléggé megokoltan) antiszemitizmussal vádolnak, lehet, hogy előbb-utóbb tényleg antiszemita lesz, és ha ez társadalmi méretekben történik, ördögi láncreakció alakulhat ki, ami meg is történt a két világháború között. (A tragédiában külön tragikus, hogy az előítéletekkel szembeni előítéleteket évtizedekig maradéktalanul *igazolta*, ami napjaink tudatzavarának egyik legfőbb oka.) Gondoljunk olyan nagyszabású személyiségekre, mint Szabó Dezső vagy Németh László, akik szenvedélyesen szerették az igazságot, igen érzékenyek voltak a társadalmi feszültségekre (s mellesleg, kimagaslóan műveltek is voltak): nem játszott-e közre személyiségük és eszmerendszerük torzulásaiban az a tény is, hogy pályájuk

elején vitatható (de színvonalasan kifejtett) nézeteiket nem érdemi vita, hanem ingerült elutasítás fogadta? Azért említem kettejüket, mert ők voltak azok, akik egy-egy döntő pillanatban, 1919-ben és 1939-ben megfogalmazták a magyar nemzet akkor mérvadó sorskérdéseit, mindketten igen színvonalasan, mindketten igen hatásosan, mindketten hamis eszmei konstrukcióban és mindketten erős zsidóellenes éllel, ami miatt a háború után legfontosabb műveik és gondolataik kirekesztődtek a köztudatból, ahelyett, hogy súlyos érdemi bírálatot és teljes tisztázást követve továbbépült volna a gondolatmenetek átvethető része.

A baj azonban ennél sokkal nagyobb. Ugyanezen láncreakció következtében alapvető kifejezési lehetőségeink hiányoznak. Mindmáig gyanakvás fogadja, ha valaki a szokásosnál őszintébben s főleg mélyebben próbálja fölvetni a magyarság sorskérdéseit (hozzáteszem: e gyanakvást *nemcsak* a zsidó érzékenység motiválja); ugyanakkor ha valaki (kivált, ha zsidó származású) ezeket a sorskérdéseket vagy bármit, ami a nemzeti érzéssel összefügg, a legcsekélyebb iróniával vagy frivolsággal érinti, kitör a felháborodás vihara, amelynek lélektani motívumai teljesen érthetők és tiszteletben tartandók, másrészt *újabb* előítélet és bizalmatlanság sarjad belőlük. Hogy megint történelmietlen legyek: lehetett-e írni olyasféle verset 1958-ban, mint *A nagyidai cigányok*?* Másfelől lehet-e írni olyasféle verset ma, mint amilyet Petőfi írt *Magyar vagyok* címmel?

Visszatérve az antiszemitizmussal szembeni előítéletre: nem helyénvaló, ha valaki differenciálatlanul ítélkezik, miközben ítéletének nemcsak minősége, de tárgya sincs differenciálva, azaz nem tudni, *mire vonatkozik* az ítélet. Egy előítéletre? Egy egész ideológiára? Vagy csak egy-két embertársunkra? Ezek egyik-másik cselekedetére? Kijelentésére? Gesztusára? Sejthető hátsó gondolatára? Vagy esetleg az egész történelemre? Nem ártana meggondolni, hogy ezek a dolgok nem azonosak és nem egyenértékűek. A differenciálatlan ítélkezés legalábbis az ítélőerő gyengeségéről tanúskodik, de az elkölcsi érzéket is károsíthatja, arról nem szólva, hogy csökkentheti a valódi antiszemitizmus kellő mértékű, szigorú bírálatának hitelét.

Ahhoz, hogy az erkölcsi érzék ne csak ép, de működőképes is legyen a zsidóellenességgel szemben, reagáló készségre van szükség. Ennek sok összetevője van; a tudat feltisztulása szempontjából hármat tartok különösen fontosnak. Ezek: emberismeret, helyzetismeret, emberi méltóság. Ez utóbbival kapcsolatban szeretnék valamit megemlíteni.

Az emberi méltóság azt kívánja, hogy minden erőnkkel akadályozzuk meg tudatunk összeomlását vagy megrázkódtatását hétköznapi bántódások vagy inzultusok esetén, akkor is, ha ezek tudatunk tartóoszlopaira támadnak, akkor is, ha legfájóbb sebeinket érik hol ostobán, hol felelőtlenül, hol a lehető legrosszabb indulattal. Az emberi méltóság azt kívánja, hogy tudjuk bántalmainkat annak tekinteni, amit azok önmagukban véve jelentenek; hogy *képsek legyünk* úgy értékelni őket, ahogyan azt ép erkölcsi érzékű nem-zsidó környezetünk értékelné. Ha erre alkatunk, neveltetésünk vagy tapasztalataink miatt nem vagyunk képesek, úgy az emberi méltóság azt kívánja, hogy tuda-

* Többen említették, hogy a kérdés nemcsak történelmietlen, hanem igazságtalan is, mivel az 1956 után kialakult helyzet sokkal *súlyosabban* paralizálta a magyar társadalmat, mint a szabadságharc utáni önkényuralom. Úgy vélem, teljesen igazuk van; kérdéssel éppen erre a ma még kevésbé átértézt felismerésre szeretném rádőbbsíteni olvasóimat.

tunk megrázkódtatását vagy összeomlását igyekezzünk magunkban tartani és minél hamarabb kiheverni. Ha ez sem sikerül, akkor is próbáljunk tülemelkedni rajta, napirendre térni fölötte, próbáljuk minél kevésbé ráterhelni környezetünkre.

Lesznek, akik megkérdezik: ezek szerint nem lehet rendreutasítani azt, aki bántó megjegyzéseket tesz? Ellenkezőleg, súlyos mulasztás az ilyesmit szó nélkül hagyni – ha egyáltalán van értelme beszélni. (Futballmeccseken, azt hiszem, fölösleges.) Tudni kell, mikor vitatkozhatunk egyenrangú felekként, mikor helyteleníthetjük a fogalmazásmódot, mikor lehet számonkérni alapvető erkölcsi normákat, és mikor van szükség rendreutasításra (ami még mindig jóval több, mint pusztá önvédelem). A rendreutasítás még mindig az egész társadalom védelmét kell, hogy jelentse. Ezért a rendreutasítás először is igazságos legyen, másodszor is kellő mértékű legyen, harmadszor pedig rendreutasítás legyen, és ne lélektani kudarc. Negyedszer: ha vannak környezetünkben jóérzésű nem-zsidók, célszerű az ilyesmit rájuk bízni. (Erkölcsi és mentálhigiéniai okokból egyaránt.) Ha ilyenek nincsenek körülöttünk, még inkább érvényes az, amit az imént mondtam.

Az emberi méltóság azt kívánja, hogy (mint mindent) bántalmainkat is annak tekintsük, amik azok valójában: hétköznapi mértékkel mérhető, hétköznapi körülmények között kibírható bántalmaknak, nem pedig világszerencsétlenségnek. A világszerencsétlenség – az valami más. Tudomásul kell venni, hogy a zsidóellenességnek az európai kultúrkörben a középkor, sőt az ókor óta vannak hagyományai, s ezek akkor sem tűnnének el nyomtalanul, egyik évről a másikra, ha századunk radikálisan fel nem újította volna őket, s ha nem volnának mind a mai napig aktuális és reális okai. Így fejlődött a világ, ebben kell élnünk. Ezt nem venni tudomásul: önáltatás vagy méltatlanul felszínes apológia.

Értékek és nem-értékek soha nem látott zűrzavarát éljük, és egyre kevesebb a remény, hogy helyreáll a rend. Nem helyénvaló, ha ennek tudatában magunk is növeljük a zűrzavart, csak azért, mert szenvedünk tőle. Egyre kevésbé tudjuk, mi az abszolút jó; egyre kézzelfoghatóbb sejtelmek vannak róla, mi lehet az abszolút rossz. Legalább ezt az abszolútumot ne keverjük össze hétköznapijainkkal! Az emberi méltóság azt kívánja: *ne hivatkozzunk Auschwitzra hétköznapi konfliktushelyzetben!* Ne legyen Auschwitz a társadalmi érintkezésben az érvek egyike! Nem helyénvaló hétköznapi bántódásokra világtörténelmi tetemrehívással válaszolni! (Tegyék meg ezt azok, akik nem születtek zsidónak: ők *emelt fővel* megtehetik.) Maradjon meg Auschwitz ott, ahol a maga jelentőségében felfogható: az abszolút rossz határán. A gonoszságnak ezer és ezer lépcsőfoka vezet addig, ésszel könnyebben fölrhatók: nem elég nagy a választék?

Auschwitz emlegetésével nem a felelősségérzet növekszik, hanem a sértettség. Auschwitz emlegetésével nem válik a bűn helyrehozhatóvá, még kevésbé meg nem történtté, csupán hétköznapivá és tudomásul vehetővé válik.

Próbálják meg a magyar zsidók tudomásul venni, hogy az ország, amelyben élünk, nem tekintendő akasztott ember házának, és az, hogy végképp megszűnjék annak lenni, nagy mértékben rajtuk is múlik. A magyar zsidó tudat zavarai nem fognak maguktól elmúlni: mindenki próbálja meg a maga erejéből végiggondolni és eloszlatni őket. Ezt ne másoktól várják a magyar zsidók, és főleg ne várják meg, amíg ezt mások próbálják meg helyettük, mert az eddig még soha nem vezetett jóra.

Ismét megpróbálok nagyon egyszerűen fogalmazni: *egyszerre* kell érvényben lennie (legalább) két mércének.

Vannak a magyar társadalomban zsidóellenes megnyilvánulások vagy olyan jelenségek, amelyek sértik a zsidó származásúak érzékenységét. *Ezeket* hamarabb és élesebben el kell utasítaniuk azoknak, akik nem zsidók, mint azoknak, akik zsidó származásúak.

Vannak olyan magyar zsidó jellegzetességek, amelyeket félreérthet vagy éppen joggal kifogásolhat a nem-zsidó környezet. *Ezekre* a zsidóknak hamarabb föl kell figyelniük, szigorúbb és határozottabb választ kell adniuk, mint a nem-zsidóknak.

Ha ez a kettős mérce közmegegyezés lesz, akkor mondható el, hogy Magyarországon a zsidóellenességnek nincsen társadalmi alapja.

A kérdéssel kapcsolatban még egy tényre szeretném fölhívni minden olvasóm figyelmét. Szokás úgy beszélni az antiszemitizmusról vagy általában a zsidóellenességről, mint valami örültségről vagy perverzitásról. *Ez nem igaz*; ez a fenomén jelentőségének igen könnyelmű alábecsülése. Előfordul, hogy az antiszemitizmus klinikai esetté válik vagy szembeötlően kóros személyiségvonásokkal jár, de ez nem törvényszerű, még csak nem is gyakori. Ahogyan az antiszemitizmust nem lehet rendészeti kérdésnek tekinteni, ugyanúgy nem tekinthető pszichiátriai kérdésnek sem. Bármilyen patológusnak látszik is egy jelenség, nem lehet örültségnek tekinteni, ha mértéke és megítélése sokkal inkább függ az adott történelmi-társadalmi helyzettől, mint az általános erkölcsi normáktól. Ismerünk társadalmakat, ahol hétköznapi értelemben teljesen normális, korrekt, nem különösebben rosszindulatú emberek százai voltak szélsőségesen antiszemiták. Erről, azt hiszem, elég ennyit mondani.

Mértékadó elemzések úgy beszélnek a zsidóellenességről, mint aminek elsődlegesen történelmi-társadalmi okai vannak. Magam is így gondolom. Nem tartanám azonban helyesnek szem elől téveszteni, hogy a zsidóellenességnek igen erős, igencsak mélyreható lélektani motívumai is vannak, a zsidóellenesség: *pszichés kísértés*. Kultúrkörünkben ott lappang szinte minden nép kollektív tudatában, és ott lappang minden egyes emberi lélekben, azokéban is, akik zsidónak születtek.

Nem akarom írásom végén a zsidóellenességet misztifikálni. Ellenkezőleg. A kísértés paradox módon arról tanúskodik, hogy az emberek természetből fogva egyenlők – de nem úgy, ahogy azt a felvilágosodás optimizmusa képzelte. Úgy látszik, az ember antropológiai adottságai közé tartozik, hogy a tudatban démonikus erők működnek, hogy a tudat alá van aknázva. Ennek az adottságnak sajnos aggasztóan megnőtt a jelentősége az elmúlt ötszáz év során.

Lehetséges, hogy a lélekben sokféle kísértés van, köztük néven alig vagy sehogyan sem nevezhető, és a zsidóellenesség csak az egyik, aránylag jól észlelhető kísértés. Lehetséges, hogy a lélekben csak egy kísértés van, amely azonban válogatottan gonosz formákat ölthet, és a zsidóellenesség az egyik ilyen kitüntetett forma.

Ez nem költői leírás, még csak nem is áhítatos elmélkedés, *ez egy nyomatékos figyelmeztetés*.

Hazánkban, itt és most ezzel a kísértéssel *mindenki találkozik*. Ezzel a kísértéssel mindenki találkozik, származásra, neveltetésre, vérmérsékletre, fogékonyságra, erkölcsi hajlamokra, tapasztalatokra való tekintet nélkül. Ezzel a kísértéssel valamilyen formában előbb vagy utóbb mindenki találkozik, életében legalább egyszer, akkor is, ha ezt a találkozást később esetleg elfelejti. Ennek a találkozásnak mindig maradnak rejtett vagy nagyon is észrevehető nyomai a pszichében. Szeretném hangsúlyozni, hogy ez a találkozás független

a tapasztalatoktól. Ez a találkozás azonban beleépül a zsidókkal kapcsolatos vagy a zsidó származással kapcsolatos tapasztalatokba. Ez a találkozás többnyire a lélek legrejtettebb titkai közé tartozik, de nem árt legalább sejteni, hogy minden épelméjű emberrel megtörténik vagy megtörtént, és sokakat megzavart vagy megzavarhat. Nem árt sejteni, hogy velünk is megtörtént, és nem árt elgondolkodni: vajon túljutottunk-e rajta.

A zsidóellenesség társadalmi okait meg lehet szüntetni – lélektani okait valószínűleg soha. Nem is megszüntetésükre volna szükség. Lelkünk rendje még annyira sem rendészeti kérdés, mint a társadalomé. Pszichés kísértéseinket nem lehet megszüntetni, ezt még csak megkísérelni sem helyénvaló, mert az ilyen próbálkozás megbosszulja magát. Pszichés kísértéseinket nem eltávolítani vagy elfojtani kell, még csak nem is legyőzni kell őket, hanem jóra kell őket fordítani, vagy legalább ártalmatlan irányba kell őket fordítani – ami végeredményben ugyanaz.

Lesznek, akik megkérdezik: mi történjék, ha nem valósul meg a teljes tudati befogadás? Elképzelhető, hogy a magyar társadalom egésze végülis nem lesz hajlandó teljes tudati befogadásra. Az pedig biztosra vehető, hogy e folyamat nem fog azonnal, néhány éven belül végbemenni. Ez még korántsem jelenti a teljes tudati asszimiláció kudarcát. Bárhogy van is, a mostani társadalmi feltételek között fenn lehet tartani (és szerintem fenn is kell tartani) a teljes tudati asszimilációra való hajlandóságot. Bízunk a magyar társadalomban; de tudatunk ne közvetlenül igazodjék a társadalom viselkedéséhez. Hozzá tartozásunk a magyar néphez nem lehet a magyar társadalom viselkedésének függvénye. *Nem szolgáltatathatunk magunknak igazságot* mint zsidók – de ragaszkodnunk kell az igazsághoz mint magyaroknak, és el kell fogadnunk az igazságot mint magyaroknak.

Elképzelhető, hogy magyar zsidók egy-egy csoportja más álláspontonról is folytathat őszinte és tartalmas párbeszédet nem-zsidó társadalmi vagy egyházi csoportokkal; elképzelhető, hogy normális társadalmi érintkezést nemcsak teljes tudati asszimiláció révén lehet biztosítani és hagyománnyá tenni. De össztársadalmi méretben – az előzmények figyelembevételével – nincs más alap, ahonnan a ma élő magyar zsidók eljuthatnak a hátsó gondolatok nélküli, szilárd és maradéktalan közmegegyezéshez.

Talán lesznek, akik kétségbevonják illetékességemet, hogy állást foglaljak a nemzet sorskérdéseiben. Velük nem vitatkozom, írásom nem nekik szól.

Bizonyára lesznek, akik elfogadhatatlannak érzik a teljes tudati asszimiláció gondolatát, és írásomat úgy minősítik, mintha valamiféle „öngyilkosságot” akarnék előmozdítani. Tőlük sok mindent kérdezhetnék, de csak egyet kérdezek: hányszor lehet öngyilkosságot elkövetni?!

Nem vagyok optimista. Kétségeim ellenére bízom az ember természetadta képességeiben, de minden bizakodásom ellenére kétségeim vannak az emberiség jövője iránt. Csakhogy az emberiség népekből és nemzetekből áll; s a magyar nép helyzete legalábbis nem kilátástalan. Ha bizonyítalanul és felemás módon is, de alakulóban vannak a társadalmi konszenzus feltételei, múltunk és jelenünk tekintetében egyaránt. A magyar nemzet, ha elrendezte múltját, bátrabban nézhet szembe a jelennel; ha elrendezi azokat a sorskérdéseit, amelyeket *a maga erejéből* el tud rendezni, jobb esélyekkel és biztosabb lélekkel nézhet szembe a többi, mégoly sorsdöntő kérdéssel is.



Szezonvég

*A rosszból csírázik az egyedüli jó:
halaszthatatlanná lesz a halogatható.
Ha meghal az ember, nem lehet már halottabb:
vége a méricskélésnek, a fokozatoknak.
Viszont eldöntheti: hamvad vagy porlad.
(Föltéve, hogy rendelkezett evégett.)
S miközben korhadni kezd (vagy elégett),
megy tovább a földi gyarló gyakorlat:
sürgünk-forgunk serényen, mint a férgek.
csomagolás, lézengés, várni a vonatot.
Nem is utolsók ezek az utolsó napok:
még egy kávé, sört, szendvicset, konyakot,
talpunk alatt vakító, friss sóder csikorog;
és hűlő tündöklésben:
a poros muskátlik, piros padok.*

Rolf Bossert halálára*

*Alig sem ismertelek.
Ötletszerűen vetődtem be azon a fagyos estén
az EinSteinbe. Furakodtam, illesztettem a fejem
más fejek közé, hogy a tiédet lássam.
A fülemig csupán töredékek
jutottak el, bár tudtam: mondatokéi.
Legalább a szememnek, gondoltam, valami jusson.
Később egy kerek
asztal körül ültünk, két úrral beszélgettél,
és sört ittál, kísérőül, talán, kornnal, én figyeltelek,
közben bemutatkoztam, beszélgettem
– már a magam angol-német pidginjén
(nagynéha ritka vagy eltalált szavak
mazsolái – hja, az a sok olvasás! –
a silány szintaxis keletlen tésztájában).
De azért beszélgettem, elszántan, idegesen,*

* Romániai szász költő (1953–1986). 1985 karácsonyán áttelepült az NSZK-ba. 1986. februárjában lakásának ablaka alatt holtan találták. Az első feltételezések szerint öngyilkos lett, kiugrott az ablakon. A német szövetségi nyomozóiroda későbbi vizsgálata szerint a holttest helyzete – rendőri műszóval – „idegenkezűségré” utalt.

egyik vodka a másik után. Vajon te szeretsz inni,
töprengtem, nem látszott rajtad,
igaz, nem mindig látszik az emberen. Nézegettelek.
És egy mondatod forgott a fejemben
még hazaúton a taxiban is, amit az ismerősök rendeltek
nekem, ügyefogyott kinnszülettnék
első itteni napjaim egyikén. Egy mondatod, még
odafenn is, amikor kibámultam a homloknyomaimat
viselő ablakon. Valami olyasmit mondtál (még az előadóteremben),
hogy te csak írói munkád (ezen a „csak”-on is eltűnődtem)
háborítatlan folytathatása végett
foiyamodtál útiokmányokért, nem tartod magad –
minek is? A „Dissident” szót használtad.
Ez magyarul... Magyarul? Mondjuk: egy létezett-szocialista nyelven
egy időben az állampolgári kötelék alantas indítékú,
illegális úton (teszem: rókacsapáson, bivalygázlón)
történő elhagyását jelentette.
Így nem érthetted. A mondott jelentés a te nyelvedben
nem is létezik, és útleveled érvényes volt.
Te annak rendje és módja szerint
(mert ott annak ez a rendje és módja)
áttelepültél, de „nem azért, mert...” Na jól van, hagyjuk a
politikai „szemantikát”, Tudjuk, miről van szó.
De hogy fel kellett – s fel kellett – hogy merüljön,
hogy ezért vagy azért, pláne hogy nem azért, hanem csak...
Még hogy mi áttelepülünk, kívándorlunk!
Micsoda félrevezető igekötők!

Allhatatosan rójuk
a magyarázkodás Möbius-szalagját.
Hol annyi szabadság, vagy legalább gög,
hogy egyszerűen azt mondjuk:
„Ott voltam, most itt vagyok. Kész.
Érjék be velem. Megmutatkozom.”
(És hol ennek a lehetősége?)
Még hogy minek nem tartom magam! Hisz annyi mindennek
nem tartom magam – s még ez is
csak rám tartozik.

Fogalmazgattam,
hogyan mondanám el ezeket
neked, ha (valószínűnek tetszett)
alkalom adódik.

Nem adódik. Nézem a telefont.

Néhány nappal később a briliánsan szerkesztett,
kellemes tapintású papírra nyomott magazin Register rovatából
kivágok félhasábnyit, hozzátűzöm két korábbi közleményhez.
Kiveszem a blokkfüzetből a jegyzeteket, amiket ehhez a
szöveghez készítettem. Mindez együtt egy dossziéba kerül,
ahogyan ez a szöveg is, ha elkészült.
És várom, küldjék már a verseidet, hogy fordíthassam.
Ez az, aminek értelme látszik lenni.

AZ 1918-19-ES DEMOKRÁCIA KÉT TŰZ KÖZÖTT

Az őszirózsás forradalom és a nem egészen öthónapos Károlyi-rezsim hét évtizeden át úgy szerepelt – és szerepel ma is – a tankönyvekben s úgy él a köztudatban, mint a Tanácsköztársaság előszobája, a magyar kommunizmushoz vezető út egyik szakasza, lefelé vagy felfelé vezető lépcsőfoka. Jobboldalról ez volt ellene a legsúlyosabb vád, kommunista oldalról pedig ez a funkciója jelentette számára az egyedüli mentséget. A hetven éven át domináló horthysta-ellenforradalmi és kommunista megítélés tehát, ha ellenkező előjellel is, teljesen egybecsengett. Kivételt ez alól csupán az 1948 előtti szociáldemokrácia és polgári radikalizmus, valamint a demokratikus emigráció véleménye jelentett.

Úgy vélem, legfőbb ideje lenne szakítani ezzel a méltatlan, tudományos és politikai szempontból egyaránt tarthatatlan beállítással. Ideje, hogy a 18-as forradalmat és demokráciát saját jogán és értékein mérjük, újkori és legújabb kori nemzeti történelmünk egész folyamatába helyezve a nagy, demokratikus irányú népföradalmakhoz és megmozdulásokhoz, 1848-hoz és 1956-hoz is viszonyítsuk.

A magam részéről azonban csupán egy szűkebb, korlátozottabb feladatra szeretnék vállalkozni, és pedig annak a hipotézisnek a felvázolására, hogy 1918 a mi mintegy másfél évszázada vajdó, gyötrelmesen és küzdelmesen fejlődő, gyakran elbukó, de mindig újra felbukkanó magyar demokráciáinknak nemcsak egyik legfontosabb hagyománya, de egyben talán modellértékű esete is, szép erényeinek és jól ismert fogyatékoságainak valóságos iskolapéldája.

A forradalom erényei között említhetjük a távolabbi és közvetlen előkészítés szívós és áldozatos erőfeszítéseit, a hatalom várának tudatos és lendületes ostromát, az októbertvégi napok nemes pátoszáit, eufóriáját és morális emelkedettségét, az igazi spontán népmegmozdulást, s azt a megrendítő hűséget, amellyel lényegében minden számottevő vezetője a bukás után is kitartott – ha más-más módon is – október emléke és eszméi mellett.

És voltak persze ennek a forradalomnak olyan vívmányai, eredményei is, melyekre mint nagyonis természetes következményekre nem sok figyelmet szoktak fordítani, de amelyek mégis alapvetőek, s ha az ellenforradalmi rendszer átmenetileg el is törölte őket, 1945-ben ismét érvénybe léptek, s részben valóságosan, részben legalább formailag máig érvényben vannak.

„A mi művünk volt – mondja Károlyi Mihály – Magyarország önállóságának és függetlenségének megteremtése. Mi szabadítottuk meg az országot a Habsburgoktól. Mi alkottuk meg a demokratikus népköztársaságot... Mi csináltuk meg Magyarországon az első igazán demokratikus választójogi reformot, az általános, egyenlő, titkos és a nőkre is kiterjedő választójogot... Mi állítottuk helyre a közszabadságot, és mi adtunk először autonómiát a különböző nem magyar népeknek: a ruténeknek, a szlovákoknak és a németeknek.” A forradalmi kormány, habár végzetes késéssel, de mégis négy hónapon belül kidolgozta a demokratikus földreform-törvényt, s ugyanígy, márciusra, a vagyonadó rendszerét.

A történészek, s az ismét bontakozni kezdő magyar demokrácia számára azonban alighanem tanulságosabb, ha figyelmünket a gyenge pontokra irányítjuk. Ilyen volt, vulgárisan szólva, a demokratikus rezsim túlságosan „urbánus” városias jellege, a parasztsággal és a parasztpártokkal való szoros kapcsolat és együttműködés hiánya. Összefügg ezzel a zsidóság túlzott szerepvállalása (előbb 3, majd 4–5 tárcával

a kormányban, s még nagyobb arányban az SZDP és a Radikális Párt vezetésében), ami ugyanakkor nem fedhette el – egy polgári forradalomban! – az igazi polgárság passzivitását, politikai önállótlanágát és növekvő bizalmatlanságát. Az „urbánus” jelleg tehát ez esetben inkább értelmiségi és munkás aktivitást jelentett, akárcsak későbbi demokratikus – városi – mozgalmainkban. A paraszti, népies demokrácia később külön bontott vitorlát, az igazán polgári pedig soha nem tudott kibontakozni.

Jórészt ezek a társadalmi adottságok magyarázzák az 1918–19-es rezsim legfőbb belső nehézségét s korai bukásának legfőbb belső okát: a demokratikus kohézió feltűnő gyengeségét, s ebből eredően a demokrácia önvédelmi képességének hiányát.

Ezzel a jelenséggel szeretnék kissé bővebben foglalkozni.

1918 októberének drámai sodrású napjaiban a Károlyi Mihály vezette Magyar Nemzeti Tanács, majd a belőle alakult három párti, függetlenségi, polgári radikális és szociáldemokrata politikusokból álló koalíciós kormány a magyar haladó és nemzeti erők egységének és közös reményeinek megtestesülése volt. A független és demokratikus Magyarország örömkönyvek és lelkes testvériesülés közepette született meg a csaknem vértelenül lezajló őszirózsás forradalomban.

Néhány héttel később – Károlyi minden tekintélye, békítő és összetartó erőfeszítése ellenére – ez az egység romokban hevert. A kormányban a szocialista és radikális s a függetlenségi Károlyi-párti miniszterek egymást vádolták, egymás munkáját bénították. Az eredeti koalíció már december végére felbomlott. A Károlyi-párt kettészakadt egy polgárabb, konzervatívabb és nacionalistább szárnyra s egy kisebbre, mely követte a balra tolódó Károlyit. A Radikális Párt gyakorlatilag megszűnt, híveit a szociáldemokrácia támogatására szólította fel. Viszont a Szociáldemokrata Párt – és az egész kormányzat – félelmetes gyorsasággal erősödő ellenzéket kapott előbb balról a fiatal Kommunista Párt alakjában, majd jobbról az ellenforradalmi nacionalista mozgalmakban.

Az ellentétek lényege, némi egyszerűsítéssel, abban foglalható össze, hogy az ország előtt álló nemzeti és demokratikus-szociális feladatokról, ezek sorrendjéről, súlypontjairól, egymás közti viszonyáról és megoldási módjáról a szembenálló pártok és irányzatok eltérő nézeteket vallottak.

Márpedig a feladat-komplexum, mely megoldásra, méghozzá – úgy tűnt akkor – sürgős, közvetlen, elhalaszthatatlan megoldásra várt, a század nagy magyar feladata volt: a demokratikus Magyarország megteremtése s beillesztése a dunai térség és Európa kialakuló új rendjébe.

Károlyi és baloldali miniszterei – saját vágyaikat is kivetítve – abból a feltevésből indultak ki, hogy minél gyorsabban és minél messzebb halad előre az ország a demokratikus átalakulás útján, annál nagyobb bizalmat ébreszt maga iránt, és annál jobb bánásmódra számíthat a győzteseknél. Ezért és ezzel is sürgették a belső reformok elindítását és keresztülvitelét.

A kormány jobbszárnya viszont – összhangban az igazi jobboldallal és az antant-kapcsolataikra hivatkozó arisztokratákkal – azzal az érveléssel igyekezett lefékezni és megállítani a forradalmat, hogy a balra tolódó Magyarország „bolsevista-gyanús” lesz, és még kevésbé számíthat kíméletre az antant vezető köreinél.

Károlyi ezen a ponton valóban tévedett. Pichon francia külügyminiszter 1918. november 29-i bizalmas körtáviratában („Tárgy: a magyar kormány manőverei”) arra figyelmeztette hazája diplomatáit s általuk Franciaország szövetségeseit, hogy „Károlyi gróf a rezsim ultra-demokratikus homlokzatával igyekszik álcázni a magyar kormány valódi törekvését, mely kizárólag a nem magyar nemzetiségek elnyomásának fenntartására irányul”.

Károlyiék hibás feltevése viszont legalább „termékeny hipotézis” lehetett volna, ha gyors és határozott tettek követik. A koalíciós jobbszárny és a mögötte álló jobboldal viszont – fokozatosan felbátorodva a kormány nemzetközi elszigeteltsége látán – lényegében azt követelte, hogy a kormányzat adjon feltétlen elsőbbséget a területvédelmi feladatoknak, s függessze fel a tervezett demokratikus és szociális reformokat. „A Károlyi-párt egyre növekedő nyugtalansággal látja – írta december 10-én a *Magyarország* –, hogy a radikális miniszterek befolyása Károlyi Mihályt is

igyekszik eltántorítani a párt álláspontjától, s hogy ezek a befolyások talán már a közeljövőben olyan helyzetbe juttathatják a pártot, hogy szinte elkerülhetetlen a nyílt szakadás”.

Ugyanaznap a másik oldalról Jászi Oszkár, a nemzetiségi egyenjogúsítás előkészítésével megbízott miniszter is bejelenti Károlynak lemondási szándékát, mivel úgy látja: „a kormány mai összetételében hiányzik az a demokratikus elszántság, merész kezdeményezés és forradalmi lendület, amely egyedül menthetné meg szerencsétlen hazánkat a mai tragikus helyzetben. (...) Ugyanakkor az ellenforradalom szervezkedik. A függetlenségi pártban hangossá vált a régi reakciós irány, amely palotaforradalmakat rendez nemzetiségi politikám és konföderációs tervem ellen. (...) Ilyen körülmények között a baloldali szélső áramlat is napról napra erősödik. (...) Az ellenforradalom és anarchia e kettős veszélye között a kormánynak, véleményem szerint, csak egy feladata lehet: szívósan kitartani a radikális politika mellett, (...) megvalósítani a széles néptömegek törekvéseiből mindazt, ami Magyarországnak mai gazdasági és szellemi fejlettségi foka mellett megvalósítható. Vagyis a teljes politikai demokrácián túl: a latifundiumok feldarabolása, lehetőleg értékadóval és szövetkezeti rendszerrel kombinálva; az egyéni kezdeményezés alól kinőtt üzemek államosítása; a többi nagyüzemben pedig méltányos részesedés az állam, a munkások és a tulajdonosok között; a dolgozók legmesszebbmenő szociális védelme az egész vonalon. Ezen túlmenő program a mai viszonyok között meg nem valósítható, ennél kevesebb el nem fogadható”.

A kormány szinte naponta tartott ülésein a vita legtöbbször a honvédelem lehetőségei, a hadsereg, a területi integritás értelmezése, a nemzetiségi vezetőkkel és antant-megbízottakkal folytatott tárgyalások körül forgott és élesedett ki. Látna a belső ellentéteket, Jászi már november 20-án felvetette, tisztázzák a kormány álláspontját a cseh, román és szerb csapatok behatolásaival szemben. „Szerinte semmi értelme nincs annak, hogy ha komoly ellenállást nem tudunk kifejtteni, fegyvert fogjunk, mert erőtlenségünk kimutatásának igen rossz hatása lesz.”

November 28-án Jászi jelentést tett a minisztertanácsnak Milan Hodžával kezdetű tárgyalásairól, amelyek egy autonóm Szlovákiához kialakítandó viszony körül folytak. Itt mutatkoztak meg a legtisztábban a szinte áthidalhatatlan felfogás-különbségek egyfelől a szocialista és radikális (Kunfi Zsigmond, Garami Ernő, Szende Pál, Jászi), másfelől a függetlenségi miniszterek (Lovász Márton, Batthyány Tivadar, Berinkey Dénes, Nagy Ferenc, Búza Barna, valamint Bartha Albert hadügyminiszter) között. Az előbbieket nemcsak optimálisnak, hanem kívánatosnak is tekintettek minden föderációs lehetőséget és megoldást, az utóbbiak ezt is túl nagy engedménynek érezték, ragaszkodni próbáltak a teljes területi integritáshoz. A szocialista Kunfi kiábrándultul a szemükbe mondta: sokan még mindig nincsenek tisztában a háborúvesztés következményeivel. A magyar hegemonia gondolata elveszett, ennek minden konzekvenciáját le kell vonni. Másnap pedig egyenesen Bartha hadügyminiszternek szegte a kérdést: „van-e eszköz arra, hogy más megoldásba belemenjenek, mint a megegyezésbe”, elképzelhető-e, hogy a csehek ellen, akik mögött az antant áll, francia megszállás alatt eredményes háborút viseljenek. Bartha elismerte, hogy nincs ilyen lehetőség, s nincs olyan magyar hadsereg, amellyel a szomszédokra bármit rá lehetne kényszeríteni.

A vita a következő napokban, s még azután is folytatódott, hogy Hodžát a prágai kormány dezavualta azzal, hogy túllépte hatáskörét. A december 1-jei minisztertanácsban Jászi először kapcsolta össze a külső és a belső válság problémáját. Sokkal többről van itt szó, mint a szlovákok elvesztéséről, mondta. „Ha az anarchia folytatódik, felborul minden és itt általános bolsevikizmus lesz. Gyermekeink életéről van szó. Igaz ugyan, hogy rosszabbat nem kaphatunk, mint egy leamputált Magyarországot (ez Lovásznak szólt, aki ezzel érvelt a keményebb ellenállás mellett), de ez kialakulhat a gyűlölködés és a végleges összeroskadás szellemében, amikor ki van zárva, hogy a jövő érintkezés és megértés elképzelhető legyen, vagy kialakulhat békésebb körülmények között, amikor megvan a lehetősége a jövőre nézve, hogy a nagy gazdasági és geográfiai egység szempontjából a közös érdekeket érvényesíthet-

jük". Am e némileg utópisztikus reménnyel szemben elismerte, hogy érzi az ellenérvék és a felelősség súlyát, és ismételten felajánlotta lemondását, amit a kormány ezúttal sem fogadott el.

A minisztertanácsi jegyzőkönyvekben, a sajtóban és más forrásokban szinte napról napra követhető, hogy amint súlyosbodott a külpolitikai és katonai helyzet, úgy éleződtek a belső ellentétek. „Amit a francia kormány csinál, az melegágya a bolsevikizmusnak” – jelentette ki december 17-én még Károlyi is. De ugyanígy mondhatta volna azt is: melegágya a nacionalizmusnak és az ellenforradalomnak.

A polarizációs folyamat ugyanis tovább folytatódott, Batthyány és Levászy, a két legtekintélyesebb függetlenségi párti miniszter demonstratív lemondásával az eredeti koalíció felbomlott, s az ellentétek a kormányból áttevődtek a kormányon kívüli jobb- és baloldalra. A mérleg nyelve jóideig maga Károlyi volt, aki kiadatlan jegyzeteiben ezt írja 1918/19 fordulójáról: „Én a szocialistákat a hadseregben és a kormányban megerősítettem. Választanom kellett: csináljak-e polgári contra szocialista politikát, vagy viszont. Én a szocialista politikát választottam, nemcsak meggyőződésből, hanem mert ha akkor engedtem volna, ama polgári kabinet, ha sikeres, 2 hó alatt a (szélsőjobboldali) MOVE eszköze lesz... Nem egy MOVE-delegáció járt nálam, felajánlani szolgálatait, egy szavamba került volna mellém állítani őket, mint ahogy Horthy mellé álltak. A különítmény-politikát előre láttam és nem vállaltam”.

Viszont a másik szélső lehetőséget, a kommunista alternatívát Károlyi nem látta előre. Pedig már 1918 decemberében felfigyelt a KMP színrelépésére és sikeres agitációs tevékenységére, s magát a korlátozott magántulajdon hívének vallva, határozottan, bár korántsem agresszívan, el is határolta magát tőle. „Ha az egész világ a kommunizmus elvei szerint volna berendezkedve, akkor Magyarországnak is így kellene berendezkednie. De mi nem kezdhetjük el akkor, amikor körülöttünk egész Európa még nem tért át a kommunizmusra”, mondta.

Károlyi tehát már ekkor bizonyos szimpátiával szemlélte, de egészen március 21-ig afféle jószándékú, de hóbortos utópistáknak tekintette a kommunistákat. A gyakorlati-forradalmi és hatalomszervező képességet még nem ismerte fel bennük, s úgy gondolta, hogy a szervezett munkásság bizalmát bíró szociáldemokrácia könnyen vissza tudja majd szorítani vagy együttműködésre tudja kényszeríteni őket. Az MSZDP kormányzati és hatalmi szerepének megerősítésével tehát mind az ellenforradalmi, mind az újabb forradalmi veszélyt simán elkerülhetőnek vélte.

A fiatal KMP gyorsan növekvő erejére a politikai élet két pólusán figyeltek fel leghamarabb és leginkább.

Az egyik – érdekes, de alapjában érthető módon – a tudatos szélsőjobboldal volt. A jobboldali radikális Milotay István, lapja, az *Új Nemzedék* karácsonyi számába írt vezércikkének már ezt a címet adta: „Proletárdiktatúra vagy polgári uralom?”, s ebben a polgári pártokat – a forradalom likvidálása érdekében – a kormányzásból való átmeneti kivonulásra igyekezett rábeszélni.

A másik csoportosulás a Galilei Körben s akörül tömörülő fiatal baloldali értelmiség és diákság volt, amely a háború és az oroszországi hírek hatására már leszákadóban volt a Jásziék vezette polgári radikalizmusról. Figyelemre méltó, hogy az 1918 novemberében „Pestre érkezett” bolsevizmusról az első komoly ankétot az ő folyóiratuk, a Polányi Károly szerkesztette *Szabadgondolat* decemberi, majd néhány 1919 eleji száma kezdeményezte és közölte. A decemberi „bolsevizmus-különszám” első három cikkét a baloldal idősebb nemzedékének három legtekintélyesebb tagja: Jászi Oszkár, az ekkor még szociáldemokrata Varga Jenő és az ekkor még „polgári” filozófusnak számító Lukács György írták. Jászi válasza a kommunizmus, a proletárdiktatúra kihívására egyértelműen, elvileg elutasító volt, Vargáé határozottan igenlő, Lukácsé pedig – „A bolsevizmus, mint erkölcsi probléma” – a választás lényegét a legmélyebben megragadó, ekkor még elhárító, de már a vonzalom jeleit is mutató végkövetkeztetéssel.

A demokratikus út – írja itt Lukács –, a szociáldemokráciát együttműködésre kényszeríti a végcéljaival szemben ellenséges osztályokkal és pártokkal is. Ez „olyan külső kompromisszum, amelynek nem szabad belső kompromisszumává válnia. Ez

alól a kompromisszum alól való felszabadulásban rejlik a bolsevizmus fascinálo ereje. De akiket megbabonáz, azok talán nincsenek mindig tisztában azzal, hogy ennek elkerülése kedvéért mit vállaltak magukra. Az ő dilemmájuk így hangzik: lehet-e a jót rossz eszközökkel, a szabadságot az elnyomatás útján elérni? (...) Hit kérdése tehát, mint minden erkölcsi kérdés, a két álláspont közötti választás”.

Az a tény, hogy Lukács, aki ekkor még, mint írta, „nem képes ezt a hitet osztani”, alig néhány héttel később egy hosszú életre elegendő erejű hittel csatlakozott a Kommunista Párthoz, jól mutatja ennek az eszmének és mozgalomnak ekkori vonzerejét. És csak tovább fokozta ezt a kommunista vezetők februári letartóztatása – amit a kormány elsősorban az antant megnyugtatása céljából engedélyezett –, majd rendőri bántalmazása, amely, Polányi Károly egy akkori cikke szerint, „váratlanul új oldalról mutatta meg a kommunisták ügyét. Volt itt nyilván valami, ami a kommunistáknak adhatott igazat. Csak az igazság lehetőségéről volt szó, de a tömegek már megremegtek belé”.

Az eredeti kormánykoalíció felrobbanásában természetesen igen nagy szerepet játszott a nemzeti sokk, közvetlenül pedig a román csapatok karácsonyi bevonulása Kolozsvárra. A végzetes polarizációnak azonban alighanem mégsem ez volt a fő vagy egyedüli oka, hiszen a kormánykoalícióban különböző színezetű, de közös alapállású demokraták egyesültek. Az ő egymásközi, belső konfliktusuk fontos sorrendi és attitűd-problémák körül, de mindig a demokrácia talaján, a nemzeti érdekek védelmében zajlott. Többnyire még csak nem is a hatalmi túlsúlyért.

„Egyik nagy hibája volt minisztériumomnak – írta kiadatlan jegyzeteiben Károlyi –, hogy vezető emberei: Jászi, Kunfi, Károlyi túlságosan pesszimisták voltunk. Az egész minisztériumot különben jellemezte, hogy senki sem ragaszkodott állásához, nem volt „amtsfreudig” senki sem. Turbulens szcénák minisztertanácsban. Egyiknek provokálója Jászi volt, megtámadta Lovászyt, hogy túlságosan jobbra kormányoz minisztériumában. Én békíteni próbáltam, de akkor már mindkettő le akart mondani.”

Annál nagyobb szerepet játszott a hatalmi szempont annál a két külső antideмократikus erőnél, mely egyre kíméletlenebbül támadta a kormányzatot és magát a demokráciát. A KMP első fellépésétől kezdve megszerezni, a jobboldali ellenforradalom pedig – láthatóan inkább csak az antantmissziók januári látogatása után – visszaszerezni akarta a hatalmat.

Bár természetesen volt összefüggés a kormányzat két szárnya és a két demokráciaellenes szélsőség politikája között, nem szabad ezeket az irányzatokat összemosni. Lovászy Márton polgári blokkot igyekezett létrehozni, de határozottan elutasította Bethlen István együttműködési ajánlatát. Fellépést követelt a bolsevizmus ellen, „különben Magyarország elveszett. Ennek az alakulásnak azonban egy lépést sem szabad tenni a reakció felé” – hangoztatta. Lovászy, Nagy Vince, Juhász Nagy és társaik 19 után is demokraták maradtak.

Kérdés, Károlynak nem kellett volna-e megpróbálni erősebben építeni erre a nemzeti-demokratikus irányzatra. Tény, hogy 1919 elején ő is, Jászi is úgy látták, hogy a polgári blokk minden jószándék ellenére a reakció fészkevé alakul. De a baloldali vakságtól leginkább mentes Jászi is nemcsak kétségbeesett szemlélője, hanem maga is áldozata volt a polarizációnak. A *Magyar kálváriában* írja, hogy választani kellett a szocialista és az ellenforradalmi hadsereg között, s ő a bolsevista veszély tudatában is az elsőt választotta. Inkább a vöröset vállalta, mint a fehéret, mondja, miközben részletesen leírja, miként hasonultak mindinkább a szociáldemokraták is az őket veszélyeztető, általuk gyűlölt kommunisták módszereihez, s hogyan bukattott meg egymás után három hadügyminisztert a Pogány-féle katonatanács, mely destabilizáló szerepével a hadseregszervezés nehéz munkáját is tovább nehezítette. „Pogány az új helyzet réme, ki pretoriánus diktatúrával fenyeget” – jegyezte naplójába 1919. február 9-én Jászi.

A két szélső irányzat fellépése és erősödése volt tehát az, ami – vonzó, főként pedig taszító kettős hatásával – a végtelékig fokozta a polarizációt. Mindkettő magával húzta-vonta-kényszerítette a hozzá ideológiailag közelebb álló mérsékelt, de-

mokratikus irányzatot, ugyanakkor a másik szélsőség felé lökte-taszította a demokratikus blokk világnézetileg tőle idegen elemét. Így végülis nem a demokratikus erők szövetsége, szolidaritása, hanem az ideológiai, világnézeti szolidaritás bizonyult erősebbnek, – megszívlelendő tanulságul későbbi korok demokratái számára. Az akkoriak hamarosan börtönben vagy emigrációban elmélkedhettek vagy vitatkozhattak széthúzásuk következményeiről.

Böhm Vilmos írja emlékiratában: „Kunék az ellenforradalom mozgolódására való hivatkozással, az ellenforradalom pedig a bolsevizmus rémképének előtérbe tolásával és a bolsevizmus elleni polgári szervezkedéssel igyekeztek akmunkájuk létjogosultságát igazolni. ... Kunék és az ellenforradalom: egymásból élnek, egymásból táplálkoznak, egymásnak szállítják az agitációs anyagot. Közös céljuk a forradalom megbuktatása. Közösén érték el eredményeket, amennyiben az ország nagy tömegeit a köztársaság és a forradalmi népkormány ellen föllázították”.

Tegyük hozzá: nem volt különösen nehéz dolguk, hiszen a szörnyű háborús örökség nyomása alatt a kormány lehetetlen helyzetben volt: sem a szélső szociális, sem az integrációs nemzeti követeléseknek nem tudott – nem tudhatott – megfelelni.

Amikor azután az ún. Vix-jegyzék hatására a kétfajta elégedetlenség találkozni tudott, a belsőleg meghasonlott kormány nem látott kiutat a helyzetből. S miközben inkább jobbról lehetetlenült, balra dőlt el, mert felcsillant a remény, hogy a kommunizmus, a szocialista forradalom közép-európai győzelme elvághatja a nemzeti problémák gordiuszi csomóját, meghiúsíthatja az imperialista rendezést, véget vethet a nemzeti megaláztatásnak.

A már mindenki által elviselhetetlennek érzett feszültség kisülésekor bekövetkezett a két tűz közé szorult demokrácia önfeladása. A szó szoros értelmében önfeladásról beszélhetünk, mert a demokratikus kormány március 21-én sokkal inkább erkölcsi kényszer hatására, mint tényleges kényszerhelyzetben mondott le. Néhány év múlva már Károlyiék is látták, hogy hibát követtek el. „A hiba az volt – írta két évtizeddel később Jászi –, hogy elsiettük a dolgot, és a kormány a Vix-jegyzék feletti felindulásában lemondott. Az októberi forradalom tragédiája az volt, hogy a területi integritás mítoszát komolyan vette”. Egy eltökélten összetartó nemzeti-demokratikus kormányzatnak lett volna esélye arra, hogy egyaránt kiállja a kívülről jövő csapást és a kettős belső nyomást, megmentve az országból, amennyit csak lehet. Így a csak pillanatnyi okok által motivált, de mélyebb társadalmi értelemben meg nem érett további balratolódás és az ország egyidejű feldarabolása a demokrácia eszményét kompromittálta a széles közvélemény előtt.

Először, de nem utoljára esett meg, hogy a magyar demokráciát két oldalról ásták alá és döntötték romlásba.

Sokáig tart, amíg ez a demokratikus kísérlet a történetírástól is megkapja az őt megillető helyet és megbecsülést. Egyik bátor és elvhű harcosa, Szász Zoltán, aki a vörösökkel és fehérekkel egyaránt szembeszállt, már az üldöztetés éveiben, az őszirózsás forradalom 5. évfordulóján, 1923-ban megjósolta: „A Károlyi-uralomról is meg fogja állapítani a tárgyilagos történetírás és társadalomtudomány, hogy ha gyászos örökségek terhe alatt össze is roskadt, törekvései és szelleme a magyar történelem egyik legnemesebb fejezetévé avatják. Ez a korszak beleirányította végre a magyar politikát és társadalmi életet az emberiség művelődési fejlődésének útjára. (...) A magyarság fejlődésének útja, mint minden kultúrnemzeté, nem lehet más, mint a demokratizálódás. Visszaesések és elkanyarodások nem változtatnak ezen a magasabb szempontból nyilvánvaló törvényszerűsége. Az októberi korszak pedig nem egyéb, mint kísérlet a haladó szellemű magyar demokrácia megvalósítására. Lehet-e kételkedni abban, hogy céljaihoz és szelleméhez a nemzet vissza fog térni?”

Az MTA Történettudományi Intézetének 1988. szept. 9-én rendezett vitaülésén elhangzott előadás.

Miserabilis

*Szemközt ha már ilyen közel van
szemközt vele a végső birkózás előtt!
Ne hátulról csapjon le mint
sikátorok sötét lovagja*

*Hogy legalább akkor hogy egyszer legalább
egyetlenegyszer láthassam szemét
még azt se bánom ha megbánom akkor
mit annyi sokszor elkövettem ellene
Mert úgy sajnál s oly roppant szomorú
s nyilván oly gyakran megsajdul szíve
konokságottól mely kétségbeesve
iparkodott hogy onnan a hiten
való létét valóban elfogadjam*

*Fény-árnyék-csíkosan messze a szülőágytól
sűrűn kinlódtam bármilyen kicsiny jelért
hisz emberarcom rúgta porba
a kényszerű alázat és zavar*

*Most itt a legjobb alkalom
a legeslegutolsó (a legelső?)
egy pillanat csak: s máris zenghetem:
„Van!” vagy „Nincs!” – ám ha így ha úgy:
ó én szánandó mindenféleképpen*

Egy szerelem története

*hányfajta is volt? hányfajta összevillanó szem?
közeledés: vad? citra? egyszerű?
hányfajta érintés: kezek?
ujjak? arcok? (a test bármely pontja a másik
bármely pontjához) hány meg hány félő szűkölő
próbálkozás: olykor kívánt sőt áhitott vagy csak eltűrt?
és hely hányfajta: szénaboglya? erdő?
hivatal? vendégágy? riadozó? nyugodt?
s hányfajta ölelés mikor már elszakadt a gát?*

*hányfajta hörgés? szusszantás? sikoly?
hányfajta ösztönös fortély a kéjt növesztő helyzetekben?
hányfajta zümmögő harmónia? (boldogság talán?)
hányfajta durcás indulat? már-már széjjelfoszló kötés?
sőt undor? sőt önköpködés a választás miatt? –*

*de mennyivel többfajta hála volt
majdnem sirós leboruló lábcsókoló:
élet tehát a legszebb értelemben
hányfajta volt?*

hányfajta volt?

Tollam megáll

*Hány napja már
hogy verstelen
hogy hasznanincs
az életem!*

*Csak bámulom
a nagy plafont
mellemre dől
tarkán a gond*

*Tollam megáll
s – holt tárgy – lehull:
nem tartja kéz
nem tartja ujj*

*Ha írna is
csak semmiket:
semmit nekem
s mindenkinek*

*A nagy plafon
az tud sokat:
üres de hoz
virágokat*

*S míg bámulom
megbékülök:
verset talán
így is lelek*

Már késő

Megállt a sarkon. Felnézett. Még égett a villany. Ráérősen sétált az utca végéig, egyszer, kétszer, tízszer, talán többször, közömbös képpel –, de a fél-szemét le nem véve az orvos négy világos ablakáról. Végre – talán egy órába is telt – sorra görögtek le a redőnyök, és az ablakok is elsötétedtek, előbb az egyik pár, azután a másik. A kapuhoz állt, elővette nagy barna zsebkendőjét és náthásan fújta az orrát, mikor az orvos az utcára lépett. Felesleges óvatosság: az orvos rá se pillantott, intett egy taxinak.

– Istenhegyi út – és beszállt. Még várt, míg a kocsi zúgása el nem halt, csak akkor fordult be a kapun. A lépcsőházban nem járt senki, ez jó. Párosával vette a lépcsőfokokat – nem tréfa ötvenhét éves korában – és még csak a szíve sem zakatolt, mikor a harmadik emeletre ért. Megállt, csönd volt, egy pillanatig figyelmesen nézte a zárat, aztán elővette a kulcsokat. Vél-néd ugye, hogy egész csörömpölő koszorút húzott elő, százféle fajtát, rövidet, hosszút, horgasat, laposat, minden zár-ra, lakatra alkalmasat? Nem, a Jász csak egy kulcsot vett elő, egy fényeset, fürge jószágot, de ez úgy szaladt be a zárba, akár a vajba a kés.

Az ajtót nem csapta be, csak behúzta, úgy, hogy csukott-nak látszott, aztán nekivágott a sötét lakásnak, előre nyújtott kézzel, mint a vak a világnak. Tudta, mi hol van, asztal, ajtó, kilincs, háromszor járt az orvosnál gyomorsüllyedés ügyében –, de míg Siller doktor a mellére tapasztotta a fülét és testének ütemesen dobbanó és csendesen kottyanó neszeit leste, ő a bútorok és kapcsolók helyét véste agyába. Emlékezete nem is hagyta cserben. Mikor a rendelő-be ért és látta, hogy az utcáról nem szüremlik be fény, az első mozdulattal megtalálta az állólámpa gombját, a jobb kezéről lehúzza a kesztyűt, mert be-idegzett szokása volt, hogy jobb-jával csak a saját szerszámjait érinti – munkához látott. Zárak pattantak fel halk csettenéssel, mint egy tojás; fiókok nyíltak ki, csendesebben, mintha gyufa sercenne láng-ra. Egy íróasztalt, két szekrényt meg egy fiókos szekrényt már átvizsgált, céltudatosan, tempós és kiszámított mozdulatokkal, amilyenekkel csak bűvészek, kötél-táncosok meg sebészek dolgoznak, akik megtanulták, hogy egy elmulasztott pillanat, vagy egy sükségtelen mozdulat nemcsak szépség-hibát, de halált is okozhat. És Jász őszintén élvezte ezt a veszélyt és a saját ügyességét, mellyel legyőzte a veszélyt. Jász tudta, hogy a sikerhez kevés az öt érzékszerv: szerencse, ősz-tön és figyelem is kell hozzá, s még valami, aminek Jász nem tudta a nevét, de mindenkor kihasználta a jelenlétét. Mert a betöréshez ihlet is kell.

Lám, a kazettát a kulccsal és a jeligés lakattal védett vaskazettát megnézte, könyökkel lökte odébb. Minek is? Tudta, hogy abban pár fakó fényképen, húsvéti pántlikákon és más színes kacaton kívül amúgy se lehetne más. De az értéktárgyakat az alvajáró biztonságával vette elő a cipőfiókból, egy vadász-csizma szájából.

– Nagy kutya vagy, Sillerkém, nagy kutya – mosolygott magában, mi-

kor a cukorkásdobozt, a Kugler-félét, kinyitotta. Két gyűrű, egy óra, egy csomag Pesti-Hazai, pár körmőci húszas és majd annyi Napóleon-arany, egy szép női függő, esőcsepp formájú gyönggyel és egy ujjnyi vastag köteg acél-kék százaskönyv. Ezeket az orvos piros selyemszalaggal kötötte át, mintha szerelmes levelek lennének, amiket – régi szép idők! – a Nemzeti Bank írt hozzá valaha egy ellillant édesbús májuson.

Jász zsebrevágta a pénzt és kendőbe csavarta az ékszereket, de a részvényeket visszalökte, mert névre szóltak. Aztán rágyújtott. Siller doktor Memfiszt szívt, de Jász jobban szerette a Simphoniát. Inkább a sajátjára gyűjtött. Körülnézett: a nagyjával készen volt. Figyelmesen ment végig a könyvesállványon, mert nagyon szerette az irodalmat, főleg a verseket.

– Oszlik lelkemnek barna gyásza – nagy fényben jön az Isten –, hogy ellenségim leigázza... – mormogta és zsebébe süllyesztett egy köteg Heinét, mert ettől a szerzőtől még nem olvasott. Megkereste a kalapját és a kapcsolóhoz lépett: az ujjá már a gombon volt, amikor meghallotta a zajt. Egy hangtalan lépés: az íróasztalhoz állt. Egy zajtalan kézmozdulat: belökte a fiókot és már nem is rezgett, csak állt, várt és figyelt.

A városházában valaki köhécselt, bizonytalan léptekkel közeledett a rendelő felé, még egy székbe is beleütközött. Jász keze újra a villanygombra ugrott, de már késő volt, a fénycsík az ajtó hasadékán át már úgyszólván elárulta. Csakugyan, már nyílt az ajtó és egy férfi jött be, zavart és álmos arccal, vaksin pislogva a lámpa fényébe.

– Bocsánat – kezdte – Siller doktor úr?

Jász nem válaszolt. Agyában úgy száguldott a sok lehetőség, aggodalom, ötlet és feltevés, mint ahogy gyorsvonatok találkoznak az éjszakában. Zengtek, zúgtak, zakatoltak. Hogy elbukhatik? Még a gondolatra is hideg düh fogta el. Ő, aki húsz év óta még soha, még egyszer sem, még egy órára sem állott gyanú alatt, elbukik egy ilyen Siller-ügyön, egy porszemen, egy semmiségen? Kezét a kapcsolóról a fehér márványkockára csúsztatta, a nehezekre az íróasztalon, de nem szólt egy szót se. Kivárni – gondolta, mert már lehiggadt. S várt.

– Mert az ajtó... tudniillik az előszobaajtó... nem volt becsukva. A zár nyelve beszorult. És a méltóságos úr rosszul lett, szívrohama van, azt hiszem... Hívó Kelemen kúriai bíró... Tán ismeri látásból, doktor úr? Itt a házban a félemeleten. Én az inasa vagyok, tizennégy éve. Szívroham kérem, tessék gyorsan lejönni... Eszméletlen a méltóságos úr. Már félrebeszél. Az imént azt mondta: Vergilius... Mi lehet az?

Jász tudta.

– Egy költő – mondta büszkén.

– Miféle költő?

Ezt Jász sem tudta már.

– Olyasféle, mint Petőfi Sándor, nagy, nagy költő.

– Költő? Nyilván a végét járja szegény... tessék sietni, doktor úr!

Jász nem sokat kérette magát. Fejébe nyomta a kalapját, eloltotta a vilányt és zsebetette a márványkockát, mert ahhoz, mikor az inas belépett, a jobb kezével nyúlt.

– Ki van a beteg mellett?

– Senki, őméltósága agglegény.

– Miért nem hívta a háziorvost?

– Hívtam én, doktor úr, de nem felelt a szám.

Az előszobában Jász a hóna alá vette Siller orvosi táskáját, becsapta az

ajtót, megnézte, jól csukódik-e, azután a kis fényes kulccsal kétszer átfordította a zárat.

– Jaj, siessünk! – aggodalmaskodott az inas és előre szaladt a lépcsőházban, a bíró lakása felé. Jász a fordulóban megállt egy pillanatra, de aztán elmosolyodott és utána ment.

Könyvek. A szoba három fala fel a mennyezetig, sűrű aranybordázatú könyvsorozat. Ezer-e? tízezer-e? Jász nem tudta felbecsülni. Rengeteg könyv volt... Istenem, így ülhetne békén, egy hűvös tapintású bőrzsöllye ölében, szódavíz meg kocsisbor mellett és ráhajolni egy ilyen kötetre, mely úgy tárja ki lapjait, mint fehér karját egy ismeretlen asszony... Keats! Ki lehet az...? Talán az is egy költő! s már nyúlt is érte, de az inas hangja megállította:

– Kérem, ott jobbra fekszik a méltóságos úr...

– Megyek. De előbb kezet mosok. Adjon tiszta törülközőt.

Az éjjeli szekrényen egy kis himzett vánkoston az óra. Tizenegyre járt. Egy pohár víz, a Biblia, egy tálkában dió, mandula, mazsola keveréke, az éjszakára készített nyenyé-nyunya; és külön egy alma, egy pompás aranyranett. Az ágyon Hívő Kelemen, a bíró, egy óriás. Szörnyű súlya alatt szinte szétrobantak a párnák, hatalmas végtagjai tehetetlenül heverték természetellenes helyzetben, mintha már nem tartoznának a testhez. A fej is kicsavarodott balra, a szoba felé, mintha elfordulna a testtől, melyben már a halál tanyázott és arrafelé tekintene, amerről az orvos és a segítség ígérkezett: a félhomályos dolgozószoba felé. Feje, nagy méreteiben is szép fej, egy lerombolt szoboré. Sűrű, kemény haja egyenesre nyírva, mint egy kefe, s a szemöldöke is fekete, két busa szőröcsimbók. Mint egy hatalmas, kidöntött tölgy feküdt az ágyon; már kiszakadt az élet gyökereiből, de a nedvek még keringtek benne, a sejték fala még szűrt és a szív is lüktetett még, ki-kihagyva, kalimpálva, az önmagát túlélő szervezetben. És észnél volt, sőt ravasz, gyanakvó.

– Orvos? – kérdezte Jásztól.

– Igen, dr. Siller Károly, itt lakom a házban.

– Mióta?

– Negyedik éve.

– Ugyan. Különös, hogy még sosem láttam.

– Furcsa véletlen, bíró úr... Na hadd lám.

Hívő féloldala bénult, Jász csak az inas segítségével bírta levetkőztetni. Kikopogtatta a tüdőt, s a zsigereket két ujjal óvatosan nyomkodta meg.

– Fáj – nyögött Hívő hirtelen. – Mi fáj ott? A máj? A gyomor?

Fogas kérdés; Jász kitért előle.

– Mikor kezdődött a roham?

– Este hétkor. Nem. Volt már nyolc is. Lezuhantam a székről.

– Mit érez?

– Itt – mondta Hívő, a szívére mutatott – rettenetes görcsök. Mintha satuba lenne a szívem, s valaki minduntalan szoritana rajta egyet... Meghalok?

– Dehogy – biztatta Jász, és a szívére szoritotta a fülét.

Sokáig hallgatódzott, a dereka is belefájdult; aztán a pulzust kereste meg. Semmi kétség. Baj van, fenyegető, rettenetes baj. A szív kétségbeesve üzent, szabálytalan, szinkópás dobbanásokkal; egy erősebb ütésre szünet, két rövid, egy hosszú és újra szünet. Jász némán, feszülten figyelt, de az üzenetet nem fejtette meg, mert ezt a Morse-rendszert nem ismerte. A kattogás mégis félreérthetetlen, oly laza, változó, kapkodó; Jász nem tudta, melyik zátonyon és miért, de tudta, hogy valahol süllyed a hajó.

- Meghalok?
- Nem hal meg.
- Meghalok -, mondta Hívő. Ő tudta jobban, a lába hideg volt már, térdig ért a víz.
- Jász csak intett az inasnak.
- Nem éri meg a reggelt - súgta - itt egy tizes...
- Van pénz nálam...
- Menjen ki Kelenföldre, a 19-essel, tudja a Regnumba. Keresse meg Mikola plébános urat. Mondja meg, miről van szó. Visszafelé jöjjenek taxin. Ha Mikola nincs a Regnumba, keresse meg.
- Igenis, meg fogom találni.
- Az nagyon jó lesz - bólintott Jász. - Keresse csak és siessen. Egy kendőt vízbe mártott, bevitte és rátette a bíró szívére.
- Jó ez?
- Nem tudom.
- Nagyon jó - mondta Jász, és elővett egy Simphoniát és rágyújtott, mert látta, hogy a bíró Memfiszt szív, sőt rövidszívat, amit látni se bírt, mert megköhögtette, pedig a cigarettából egy nap ötvenet is elfüstölt, de az meg se kottyant neki. Ilyen az ember.
- Hol született?
- Jász megzavarodott.
- Budapesten.
- Mi volt az apja?
- Fuvaros.
- Él?
- Nem.
- Jaj rettenetes - kiáltott fel Hívő.
- Micsoda?
- A görcs... ez az óra rettenetes. A halál is. Rettenetes. Miért van az isten? Miért nem veszi el az élettel együtt az eszemet is? Meghalni rettenetes, de tudni, hogy meghalok, ezerszer rettenetesebb.
- Miért?
- Mert még élni akarok!
- Új görcs foghatta el, homlokát kiverte a verejték és jajgatott. Jász kivett egy kék dobozt a Siller táskájából és beadott Hívőnek egy labdacso.
- Jobban van?
- Jobban; kell, hogy jobban legyek, élni akarok, élnem kell.
- Jász elmosolyodott.
- Élnie kell? Miért? Miért? Nézzen ki az ablakon. Az utca üres, csak a rendőr cirkál, meg időnként egy-egy korhely... De hol vannak a százak, az ezrek, az elkeseredett tüntetők, akik belekiáltanak a világba, hogy Hívő Kelemennek nem szabad meghalnia? - Nevetett és kicserélte a borogatást.
- Élnem kell... Ezt könnyű mondani. Ha előbújna az őskorból valamely kihalt szörnyeteg, egy szárnyas gyík, vagy egy krokodil és így szólna: Élnem kell -, ki hinne neki? Csak nevetne rajta minden ember. Maga is megérett a halálra: hát haljon most meg szép illedelmesen. Aki úgy élt, mint maga, oly gonoszul, az hadd pusztuljon oly nyomorultan, oly elhagyatottan, mint maga most.
- És zsebrevágta az asztalkán ketyegő órát (aranyóra volt, duplafedelű) és a pénztárcát is, azután az íróasztalhoz ült és kutatni kezdett. Hívő felhördült.
- Mit csinál?

- Semmit. Hol tartja?
- Miért?
- Mert elviszem.
- Mit visz el? Nem szégyelli magát? Orvos létére?
- Nem vagyok orvos, és miért szégyellném magam, tolvaj létemre? Hol a pénze? Ha nem mondja meg, tovább tart. Okosabb, ha segít.

Hívő minden erejét összegyűjtötte, hogy lepattintsa magáról a bénaság bilincset. Teste kifeszült, mint egy híd, bokájától föl székállólégeny-tarkójáig; amikor előrenyúlt, olyan hangot adott a gégéjéből, oly ijesztő és halálos hangot, mint amikor a bőgőn elszakad a húr. Ha a halál felbontható, az időben részekre szabható, miként egy tragédia, felvonásokra oszlik. Bizton mondható, hogy Hívő Kelemen most halt meg először. Azazhogy Hívő Kelemenben megszűnt mindaz, ami benne éppen Hívő Kelemené volt. Az egyéniség, a hit, az erkölcs, meg az öröm. Hívő Kelemen nem volt immár bíró, sem magyar, sem katolikus: egy test volt csupán, mely kihullott hitéből, múltjából, társadalmából, osztályából; egy test, mely az élet napos ösvényéről hirtelen a pusztulás szakadékába zuhant és egyszerre került szembe az élet kegyetlenségével és a halál könyörtelenségével; egy test, melyben már csak a vér meg a rémület keringett, vörösen, forrón, habosan. És észnél volt még mindig és minden szava élesen és fémesen villant, sőt célba talált, mint elszánt vívó kezében a tör.

- Az istenért, hívjon orvost... Segítsen, ember.
- Maga segítsen! Hol vannak az ékszerei? Hol a pénze? Miért akadékoskodik, Hívő? Még most sem elég?

A beteg hallgatott. Jász is. Csend volt, csak Hívő szaggatott lélegzete sípolt.

- Ott balra, a harmadik fiókban, a naptárban. Decembernél. Előjegyzési naptár a Hoffmann-cégtől. Tegye el a pénzt... Legyen boldog vele.

Jász a fiókban kutatott, kiemelte a naptárt, rágyújtott és szórakozottan lapozgatta. Szeme megállt a pirostintás feljegyzéseken.

- Boldog? Ne tréfáljon, Hívő. Hallja csak, én sokat töprengtem, sokat bajlódtam magammal. Ne irigyeljen engem. Egyazon szemétdombon kakaszkodunk mi. Maga bíró, maga örködik; én a tolvaj, én csipegetek. A magáé az előkelő, az enyém a megvetendő szerep: de a fontos mégis, hogy e szeméten élünk és azon is halunk meg, becsstelenül, mint a csavargó kutyák.

- Maga semmit sem tud, ember, honnan is tudná, mit jelent meghalni.
- Én ötvenhét éves vagyok - mondta Jász -, sokat láttam, elhiheti. Láttam meghalni olyan könnyen, mint ahogy az ember tüzet ad a cigarettájáról, hogy el ne aludjon a láng. És sokat láttam, aki olyan cifrán halt meg, mint maga, borzalmas kínok közepette. Ezekkel a saját múltjuk végez. Ezeknek nehéz.

- Igen, nehéz. Talán másképp kellett volna. Most egyszerre megértek mindent, életet, bűnt, halált... Ha most újra kezdeném... Megszűntek a görcsök, most csak félelem kínoz. Ha lehetne még egyszer, csak egyetlen egyszer...

Jász fáradtan nézett rá, s legyintett.

- Gyerekeszéd! S ha kezdené? ha tehetné? Figyelje csak: június 1.: Máté-ügy. Ezt nem ismerem. Június 16.: Kis és Major. - Erre emlékszem. Majort ismertem látásból. Nyolc év meg hat. Ugye? Ez volt az a postahistória Egerben. Meg itt, júliusban a röpcédulás Tolnai. Három év. Nos, ha újra kezdené, mit tenne? Major mégis csak nyolc évet kapna. Tolnai akkor is hármat.

Ha még úgy iparkodnék is, mi egyebet tehetne? Van élet, amelyet nem lehet kijavítani, amelyet félbe kell hagyni, mint egy tárnát, amelyet az irányát tévesztett gép a laza, beomló homokba fúr. Ilyen a magáé, Hívő... S az enyém se külön –, vigyen el az ördög, ha külön. Szeptember, október, november, december...

– Nem kapok levegőt... nyisson ablakot.

Jász felhúzta a redőnyt és kitérte az ablakot. Odakint megeredt az eső, a feketén fénylő aszfalton csak a rendőr silbakolt. Szél fújt, s a frissen kaszált fű meg az ázott televény szagát csapta az orrába. A könnyű zápor, ez az illat, az erjedés és csirázás illata visszahozták az élet vonzó körébe. Egyszeriben türelmetlenség fogta el, vágy az utca, a mozgás, a szabadság után. A sarkon túl egy kapu dördült, valaki kilépett, nekivágott az aszfalt fekete kövének. Sötét mackóruhája volt, mint a szerelőkné, mikor a lámpa elé ért, megcsillantak ruháján a fénylő olajfoltok. Munkásember lehetett, a hajnali váltáshoz indult. Szélesen, kissé terpesztett lábbal járt, lehet, hogy vasutas.

– Elmegyek – mondta Jász és a beteg fölé hajolt. Hívő zihálva lélegzett, s a szembogarában ott kísértett a rémület.

– Félek.

– Ne féljen. Rendőr áll a ház előtt: csak egy kiáltás és engem elkapnak. Kiáltson hát.

– Nem kiáltok – nyöszörgött Hívő – nem magától félek.

Jász mosolygott.

– Tudom. Kíván valamit?

– Gyűrje a tarkóm alá a párnát.

Jász megtette és a kendőt is megmártotta, hogy friss borogatást tegyen a szívére.

– Hogy hívják magát?

– Jásznak.

– Hová megy?

Jász nem felelt, még köszönni sem köszönt, vette kalapját és menekült ebből az elátkozott hajlékból. Épp, amikor az utcára ért, ment el a vasutas a kapu előtt és Jász, akinek mindegy volt, jobbra fordul-e, vagy balra, nyomába szegődött és akaratlanul is felvette a sietősen egyenletes lépést. Zömök, tagbaszakadt, bivalyerős ember volt, egyik kezében borospalack, színig tejeskávéval, a másikban egy karéj ropogós rozskenyér, melybe hatalmas köröket harapott, a reggeli éhség mohóságával. A sarkon balra fordult. Jász megállt és irigyen nézett utána; nem a kenyerét kívánta, csak az étvágyát, nem a nagy erejét, hanem a nyugalmit. Egy ideig tűnődve állt, aztán legyintett és dűnnyögve szólt:

– Már késő.

Talán a kései órát értette, mert a Körút felől már idehallatszott az első villamosok friss csilingelése.

Megjelent az Új Idők 1946-os évfolyamában.

Cukrozás*

Akkor már több napja *nem* elég jól vagyok. Beburkolóztam egy pokrócba. Ha jobban kidugom a fejem, látom a Közértet. Le lehet látni. Az a Közért ott, ahol a kirakatban kólakiállítás rendeznek. Ahol ráfizetünk, a Közért az. Akkor most tulajdonképpen ráfizetünk.

Akkor szétrágtam a nyelvem a fájdalomtól.

A!

(Ffffff. Egy, egy és egy. És egyes. Hallod, szívem? Hallható vagyok, elvtársak?)

Vagy volt az az elképzelésem, hogy lemegyek oda, hogy majd lemegyek a Közértbe. Mert nem ettem, akkor már több napja nem eszem, hogy ne fogyjak, mert nem tudtam befejezni az evést, hát nem olyan ez éppen így, mintha disszidálnék? Akkor már evés közben is éheztem. Mindenesetre a belemről álljanak le.

A!

Arra gondoltam akkor, hogy lemegyek, hogy mintha csak úgy lenéznék a Közértbe. Ha kinyitom az ablakot, és kihajolok, látom a kirakatokat. És valóságos kiállítás egy kirakat. Hogy mennyi, de mennyi nagy üveg, barna, kólaszín! Közben rosszabbul érzem magam, és nagyon is hagyom, hogy észetorlódjön és elborítson ez az érzés. Nincs is Közért.

Hagyod, hogy elborítsanak.

Ahhoz nagyon erős ez a fény.

Mert az van, hogy ha lemegyek a Közértbe, akkor először is *a pénz kell*. És akkor ahhoz kemény hidegnek kell lenni, és metsző, fagyos szél legyen, sötétség és csillagozás. Hogy teli legyen jeges gödrökkel a járda. Hogy állandóan a lábam elé kell majd nézni, ha nem akarok még *siklani*, nem megírni semmi olyat, ami megvédené engem. Amitől reszketsz. Amire inkább nem is gondolnál, vagy elesni, fölkelni és megszabadulni valahogyan. Mindenki igyekszik valahogy megszabadulni a használhatatlan testétől. Teli van ilyenekkel az utca. Az, amit még nem ismerek. Még nem ismerem.

A túl súlyos hazától.

Lehet, hogy nem jut eszembe semmi, hogyan is kell.

Most kinyitom az ablakot, talán, lehet, hogy akkor. Ha kinyitom az ablakot, beröpülhet az ellenség.

Most lemegyek a Közértbe. Igen, most eléggé jól telik az életem. Még semmit sem kell kirekeszteni, még az van, amit kijelölök, ami fönnakad, mint egy cölöpön valami döglött, felpuffadt állat, jól van, és lebeg, lebeg a vízen, elmerül és fölbukik, billeg, úgy tetszik innen, és olykor mintha kettévágná a cölöp. Ilyenkor *érzed* a tested, mintha téged fűrészelne ketté, és nem túl könnyű, de nem is nehéz, inkább csak nehézkes, ahogy egyetlen erőteljes mozdulattal átüti a gyomornál a hasfalat, *ilyen kis élet*, és ez az, ez olyan, amit

* Elhangzott 1987. december 11-én az ELTE Esztétika Tanszékén rendezett *A művészetek az más c. Marcel Duchamp-szimpozionon*.

csak az Isten láthat át, te csak könyéig turkálsz benne, vagy finomkodva tapogatódsz, hogy szorongunk vagy viszolygunk, és micsoda ijedt és gőgös pokol-fák, ahogy ez az iszonyatos tömeg csúszik, zuhan, zuhog egyenesen a pokol-ba, és pörög és forog visszatartathatatlannul, mint akit fölzártak és most jön ki, vagy mint egy kissé már túlrejtett gyümölcs, amint a hatalmas zuhanás után szétloccsan majd egy finom, vajfehér, odaterített lepedőn.

Az a Közért, amit kinézek magamnak. Más, nem az, semmi más. Most lemegyek, és akkor veszek mindenestre cukrot. Kristálycukor. Van olyan műanyagos. Mindenesetre veszek belőle magamnak két kilót. Gyorsan tud fogyni a cukor.

Nincs más, amit készen veszel.

A, nem, nincs.

Ez a büntetés.

Divat

(1) Óvatosan elkezdtem ugrálni. Huzat van, és hideg. Ugrálgatok. Fázok. Elemelkedni a földtől, éppen csak el, el, vissza, jaj. Nem érzek belül semmit. Nem is kell. Nem, de meddig kell még. Belülről érzem a hideget, bent van hideg. Ugráljak. Mi egyéb dolgom lenne. Közben ezt-azt lehet csinálni, például, ez most elég divatos, ott fent lenézni és itt lent föl. Föl, és akkor le. Mindig hirtelen köszönt be az ilyen divat. Kijön egy raktárból, beköszönt. Végigsöpör a divat. Beköszön. Mi van? Mi lenne. Semmi se.

És mindig majd el is múlik.

És mindig egy kis idő is elmúlik a levegőben.

Azután egy kicsit véres lettem.

Azután itt elkezdett jönni kifelé a vér. Dőlni. És lecsorgott, a kézfejemmel törültem vissza, hogy visszafogjam, hogy ne legyen véres a föld, vagy semmi. Nem ugráltam, fogtam vissza. De nem, mert átfolyt, ahogy összegyűlt, átfolyt a kezem fejem, és már a karom is véres volt, és az ingem, elől, és rácsöpögött a nadrágra ahogy megpróbáltam előszedni a zsebkendőmet. A másik kezemmel próbáltam de nem értem el, és akkor már láttam, hogy hiába, vagyis hogy késő, és már csöpögött is, elég nagy cseppekben. Akkor mégis előkotortam valahogy a zsebkendőmet, közben a nadrágzsebemnél is véres lett, a fene, fenébe, mondtam, vagy valami ilyet, ez jól nekieredt mondtam magamnak. A fenébe. Mégis, igyekeztem, hogy a zsebkendővel, kétes tisztaság, legalább elszorítsam, ahogy tudom. Rányomtam a vágásra, fájt, nem nagyon, igazából nem is fájt, de szinte pillanatok alatt átütött a zsebkendőn a vér, és az egésztestet átítatta, hogy alig maradt egy csücsök szárazon. Beszívta. Beivás. Gondoltam, hogy ledobom a földre, vagyis a köré, hogy feltöröljem vele azt a kis tócsát, de, gondoltam, azzal csak szétkenném. Szétmázolná. Csak még az egész, a kő is, minden egy nagy szétmázolt vérizé lenne, nem pocsolya, nem paca, inkább kenés. És amíg ezen gondolkodtam, és gyorsan gondolkodtam ezen, már annyira megtelt vérrel a zsebkendő, úgy megszívta, hogy tényleg hiába dobtam volna le. Nem lehetne törölni. Csak mázolni, szétkenni az egészet, de annál rosszabb. De érzem, hogy

csak jön, és hiába tartom rajta a kendőt, *fölül* megy bele a vér, *alul* meg csorog kifelé, *alul*, meg *felül* az idézőjelben *alul* meg *felül*, mi egy zsebken-dőn *alul* és *felül*, csurog mindenünnen, az istenit neki, folyik bele a tócsába, bele, placcs, placcs, és csak nő a tócsa, és ahogy beleplaccsan egy újabb adag, akkor meg fröcsköl is, rá a cipőre, mindenfelé, úgyhogy odébb kell állni. Odébbálllok. Vagy kellene még egy zsebkendő, vagy valami rongy, méghozzá valami egészen nagydarab rongy. Itt nincs is rongy. Van az ingem, nem rongy, de az jól beinná. Már úgyis véres lett, már mindegy. De hogy vegyem le, az egész mindenséget bevérzem, ami még nem véres, azt is bevérzem, ha leveszem. Mégis, azért levettem. Hát kibújtam belőle, egy gomb lepattant, de nem esett bele a vérbe, hanem odébbgurult. Akkor rászorítottam az ingujjat a sebre. Kész. Egyből tiszta vér lett. Csurom vér lett, eddig ez az ingujj még egyáltalában nem volt véres, egy csöpp se volt rajta, de most azonnal átütött a micsoda, a vér, szinte bugyborékol, olyan dühösen ütött át. Az ingnyak, gyerünk, rányomtam az ingnyakat az elég vastag, de semmi. Mert azon is átjött, de egy pillanat alatt. Ahol nincs már semmi. Akkor összegyűrtem, egy jókora gombócba gyűrtem az ingemet, és a sebhez szorítottam, és az pedig megtelt vérrel, mint egy tömlő, és én elengedtem, és a földre zuhant, ahogy egy mosórongy zuhan, nagy csattanással, és álltam, állni kellett ott, várni, lógjon le a karod, lefelé, van ott egy szék, nyugodtan üljél csak le, parancsolj, foglalj helyet, mindjárt, várjál, hozok egy kis vizet, vagy bekapcsolhatjuk esetleg a tévét.

Egészen vakító látvány.

Ugye egészen vakító lá
Ugye ugye egészen vakí
Ugye ugye ugye egészen
Ugye ugye ugye ugye eg
Ugye ugye ugye ugye ug

(2) A hatos villamoson egy elmebeteg férfi beszél magában, vagyis beszédet tart a közönségnek, nekünk. Az emberek odébb húzódnak. Mi, a többi ember. Elhúzódnak tőle, amennyire csak tudunk. Nem nagyon lehet, mert eléggé zsúfoltan vagyunk itt. Szónokol. Nem lehet nem odahallgatni, ha valaki szónokol. Még jobban összeszuszakolódunk, mintha ragályos volna a baja, de a férfit ez nem zavarja, áll a kocsi végében, a peronon, vagy ahol a peron volt régen, a régebbi típusoknál, körülötte félkör alakú sáv keletkezik így, *cordon sanitaire*, most valóban olyan, mint egy szónok, akit körülvesz a hallgatóság. Hallgatunk. Hallgatjuk, mit is tehetnénk. De senki sem nézi. Ha nem nézünk rá, akkor ott sincs.

Nem nézünk egymásra sem.

Az Oktogonnál szálltam föl, nem olvasok, bámulok ki az ablakon, pedig semmi érdekes nincs, gyorsan piszkolódó házfalak, szürke tónus, unalmas kirakatok, *körüli népek*. És sűrű hóesés, a havazás kicsit földobja a képet.

Egy vödör festék van kidöntve.

Nem lehet érteni, amit a férfi beszél.

Nem lehet nem hallani, de érteni sem lehet. Mintha tele volna a szája nyállal.

Azután a Wesselényi utcánál fölszáll egy másik elmebeteg férfi, szélesen mosolyog, barna műbőrkabát van rajta, és kucsma, a lehajtott fülvédők lifegnek, ahogy megy, keresztülfurakszik, a villamos csuklós részénél megáll,

és egészen közel hajol az egyik utashoz, *közülünk az egyikhez*, és barátságosan ráüvölt, *szép idő van*, aztán kis idő múlva, ugyanolyan barátságosan és ugyanolyan hangosan, még egyszer *szép idő van, ugye, vagy nem?*

(3) Most mindjárt éjszaka van, ha ez máris nem az. Most, ha mindjárt lefekszem, majd némi elégedettséget érzek. Hogy már fekszem majd, azért, és az egészért, ami volt, ezért. Hasznos nap, az ilyenekre szoktak ilyet mondani. Most mindjárt lefekszem, csak valahány méter. Még három méter. Még kettő. Még, és most. Hanyatt. És jöhet az: nézni a plafont. Az eget, és igazgatni a takarón, meg a párnán és a testen is. De sajnos valami morzsákba feküdtem bele.

Vagy valami más volt.

Hogy talán túl sokat is beszélgettem ma. És olyanokkal, akiket nem lehet megjegyezni. Vagy elég (és túl) sokat gondolkoztam, a zárójeleken, hogy igen vagy nem, de aztán nem sokra jutottam ezzel. Valamire azért mégiscsak jutottam. Csak sokra nem. De mindenképpen túl sokat mentem. Gyalog, járművek, hogy egyszer majdnem már nem tudtam, hol is járok. Azután majdnem a legszívesebben összepofoztam volna valakit, ez is ma történt. Eltakarni az arcot, vagy inkább nem mentem volna ki, hogy ne kelljen azzal is fáradozni. Csak ennyi dolog ne volna, annyi, amennyit ki bírunk találni. Vagy legalább mindent én találnék ki.

Mindent?

Vagy nem.

És le is gyártanám, abban a kis üzememben.

(n: ez az utolsó pillanatban)

készült betűcske.)



ROCKZENÉRŐL — NÉPZENÉRŐL

Weber Kristóf interjúja

VL: – Rockzenét gimnazista koromban hallgattam inkább, 1958–62 között. Ez volt a luxemburgi rádió korszaka. Annak a kornak meghatározó momentuma volt ez a felfedezés: létezik egy zene, egy más, ismeretlen és tiltott világ zenéje, ami ugyanakkor mégis roppant ismerős, természetes. Azok, akik az amerikai tömegkultúra ellen hadakoznak, elfelejtik, hogy a XX. században ez az egyetlen valóban internacionális – sőt interkontinentális – kultúra, amelyben Európa, Afrika és Ázsia is a legnagyobb természetességgel van jelen. Ugyanakkor a tradíció itt nem jelent olyan nyomasztó terhet, mint az európai vagy az ázsiai kultúrában. Legalább ilyen fontosnak tartom azt is, hogy az amerikai kultúrába a technikai fejlődés szerkesztésén beépült, a mozi, az autó, a televízió nemcsak eszköze, hanem ihletője is ennek a műveltségnek. Nyilvánvaló tehát, hogy a rock vagy jazz befogadása nem jelentett különösebb problémát. Ennek ellenére nem sokat foglalkoztam vele, mint muzsikust a rockzene nem érdekelt. Sem hangzásában, sem ritmikájában nem tudott ez a zene olyasmit nyújtani, ami az érdeklődésemet egyértelműen ráirányíthatta volna. Amikor úgy 17–18 éves koromban befejeztem a házibulizást, meg is szűnt számomra létezni. Olyasfajta közösségsszervező médiumnak látom, mint például a futballt, amelynek szintén megvan a maga nagyon pregnáns kulturális szerepe, de műfaji okok miatt nem tud átkerülni abba a spirituális szférába, ahová az általam ideálisnak vélt zene is tartozik. Ennek ellenére lehetnek olyan egyéni teljesítmények, ahol a rockzene kiemelkedhet a saját dimenzióiból. Én például a Woodstock-filmben láttam-hallottam először, hogy egy zenész – Jimi Hendrixről van szó – és az elektronika között ugyanolyan szoros kapcsolat jöhet létre, mint mondjuk Sarasate és a hegedű között.

WK: – Nem túl merész ez az összehasonlítás?

VL: – Nem hinném. Bár a hangszeres játék és az elektronika összekapcsolása nem a rockzene találmánya, az experimentális zene mindezekig nem tudta megteremteni ennek a műfajnak az igazi előadói egyéniségeit. Lehetséges, hogy a hangszeres tradíciók ismerete inkább akadályozza mindezt, és nem véletlen, hogy egy előítéletektől mentesebb, spontán játékmódban könnyebben megjelenik. Mindenestre ezt a közvetlen kapcsolatot elektronika és ember között én Hendrixnél tapasztaltam először, egyébként azóta sem; és ha valaki arra kíváncsi, mire gondolhatott McLuhan, amikor az elektronikát az idegrendszer meghosszabbításának nevezte, ma is csak azt tudom mondani, nézze meg ezt a filmet. Ugyanakkor az úgynevezett experimentális rock teljesen hidegen hagy, mint például Zappa vagy...

WK: – De vannak határelmosó átfedések a rock és az experimentális zene között, gondolok itt Laurie Andersonra, Phil Glassra, Brian Eno-ra és másokra.

VL: – Igen, de ezek az újítások számomra a spanyolviasz frissességével hatnak. Ezzel természetesen nem kívánom az őszinteségüket kétségbe vonni. Lehetséges, hogy épp a szakmai ismereteim akadályoznak abban, hogy ezeknek a műveknek az igazi eredetiségét fölismerjem.

WK: – Hol helyezed el a rockzenét?

VL: – A rocknak mindenképpen zenetörténeti szerepe van. Hatalmas tőke koncentrálódik körülötte, ez tette lehetővé például, hogy ma már mindenki számára

beszerezhetőek olyan zenei instrumentumok, amik még 10–15 évvel ezelőtt is csak a leggazdagabb rádiótársaságok vagy egyetemek számára voltak elérhetőek. Ennek a jelentőségét nem lehet túlértékelni. Másrészt kétségtelen, hogy vannak olyan általános érvényű zenei elemek, amik manapság legközvetlenebbül ebben a műfajban jelennek meg.

WK: – Milyen elemekre gondolsz?

VL: – A hangzás egyfajta expanziójára, egész egyszerűen arra, hogy minél intenzívebben szól valami, annál meghatározóbb, annál „jobb”. A kortárs zeneszerzők többsége idegenkedik a nagy hangerőtől, közönségesnek tartja – nem alapítványul –, pedig a hangzásnak egyfajta direktsége a régi szerzőkre is jellemző, gondoljunk például Berliozra. Nem biztos, hogy csak előnyére válik a zenének, ha bizonyos vulgáris elemek kikerülnek belőle. Ilyen vulgáris elem a politika, a társadalmi kérdések iránti érzékenység is; a ma zenéjében ezt is szinte kizárólag a rock képviseli. Egy időben imponált az a természetesség, amivel a rockzenészek a saját színpadi gesztusrendszerüket kialakították, mindez élesen szemben állt a hagyományos hangversenyek merev protokolljával, az „átszellemülten” dirigáló-balettozó karmesterekkel. Sajnos, a múlt idő e tekintetben feltétlenül indokolt, mivel a rock mai produktumai éppen gesztusaikban és színpadi megjelenésükben tűnnek igazán szánalmasnak. Kétségtelenül nagy szerepe van a rockzenének abban is, hogy közkeletűvé, közismertté tette az experimentális zene bizonyos eredményeit. Említhetem az erősítőket. Ezek alkalmazása a rockban csak a hatvanas évekre jellemző, mint ahogy a ma elterjedt effektusok is az elektronikus zenei laboratóriumokból kerültek át a rockzenébe. Ezzel szemben a rockzene nem tudott újat kitalálni – és ez döntően meghatározza a róla alkotott véleményemet.

WK: – Steve Reich viszont egyszer azt nyilatkozta, hogy a jazznek és a rocknak köszönheti, hogy állandó lüktetéssel jellemezhető zenei stílusát kifejleszthette. Szerintem nem egyértelmű, hogy minden esetben csak a rock vett volna át sajátosságokat az experimentális zenéből, ez fordítva is igaz, hiszen Cage erősítővel készült darabjai csak a rock elterjedése után váltak elfogadottá.

VL: – Eppen a minimál zene – és Reich példája is – mutatja, hogy döntő különbség van a műzene és a populáris zene (ide sorolom a rockot is) gyakorlata között. Az utóbbiban a zenei elemek kiragadott módon jelennek meg, elsődleges és egyetlen jelentésük túlhangsúlyozódik, míg a műzene ezeknek az elemeknek egy nagyobb keretbe történő integrálását tartja a legfontosabbnak. Az integráció szintje és iránya az, ami a kétféle magatartást egymástól elválasztja. Nem arról van szó, hogy a populáris zene az egyik utca, a műzene pedig a másik; ez ugyanazon utca, csak ellenkező irányban közlekednek benne. Magyarországon ma nagyon divatos az a jelszó, hogy „csak jó zene van meg rossz zene”. Ez egyszerűen mellébeszélés, mert a műzene és a populáris zene között igenis van egy erős határvonal. Ezt esetenként át lehet lépni, hiszen a táncban Mozart vagy Schubert is egy populáris vagy kvázi-populáris zenei anyagot használ, de a határvonal létezik. Azért használok inkább a kvázi-populáris megjelölést, mert ami a klasszikus zeneirodalomból igazán populárisra vált, az egy redukált zenei anyag.

WK: – Mondanál egy példát?

VL: – Például a *Kilencedik szimfónia* utolsó tételé, ami talán a világ legismeretesebb zenéje, miközben az első három tételről a legtöbb ember nem tud semmit. De visszatérve az előző példánkhoz, éppen a repetitív zene bizonyítja, hogy ez az integrációs módszer – virtuóz hangzási eredményei ellenére – mennyire alkalmatlan a nagyformára. A repetitív darabok legtöbbször a szerzők gyakorlatilag nem tudják befejezni. Ezeket a darabokat egyszerűen lekeverik. Semmilyen állapotváltozás nem történik, végig ugyanabban az állapotban vagyunk. Ez önmagában még nem lenne baj, de ez a fajta monotonía semmiféle időérzetet nem kelt. Az időérzet

alatt a zenének azt a tulajdonságát értem, amellyel teljessé, összefüggő egésszé képes alakítani a mű fizikai időtartamát. Valójában ez mégcsak nem is a befejezettség múlik, sőt a repetíción sem. Satie *Vexation*ja igazán „repetitív” darab, mégis a mű hallgatása közben az egyébként is végtelenül hajlékony zenei anyag ismétlései állandóan átértékelődnek, és az átlagember számára felfoghatatlanul hosszú időtartam alatt – a darab gyakorlatilag egy teljes napig tart – az érzékelés legváratlanabb szintjeire transzponálódnak. A legtöbb repetitív kompozícióban viszont az új elemek az előzőket nem átértékelik, hanem kioltják. Ezért keletkezik a hallgatásban egyfajta zavar, mint ahogy majdnem mindenki zavarba jön, ha hallja, hogy egy zenét lekevernek.

WK: – Nem tartod elképzelhetőnek, hogy a rock műfajában zenemű-léptékű alkotások szülessenek?

VL: – Ha arra gondolsz, hogy bizonyos rockzenei elemek beépülhetnek-e nagyobb léptékű kompozíciókba, ez nyilván elképzelhető, de itt már aligha lesznek képesek eredeti funkciójukat betölteni. Jelenleg minden olyan kísérlet, amely a rock elemeit nagyobb zenei formába kívánja beépíteni, a XIX. századból örökölt kategóriákban gondolkodik, ezért az eredmény mindenképpen visszalépés. Egy musical vagy nagyobb szabásúnak kikiáltott rockopera számomra sokkal kevésbé érdekes, mint egy egyszerű rockprodukció.

WK: – Miért?

VL: – Mert operai vagy egyéb régi manírok szolgálnak alapul. Ha a rockzene a maga kiteljesedését keresi, ugyanúgy meg kell teremtenie a saját anyagához megfelelő nagy formákat, mint ahogy a középkor tánczenéje tovább élt a hangszeres zene barokk gyakorlatában.

WK: – Rockzenészek gyakran hivatkoznak erre.

VL: – Igen, de nem szabad elfelejkeznünk arról, hogy ez a zene csak akkor vált igazán alkalmassá arra, hogy teljes gazdagságában jelenítsen meg egy kort, amikor a kontrapunktika eredményeit is magába olvasztotta. Az oratóriumok révén pedig a hangszeres gyakorlat átitatódott az egyházi zene formai-szellemi igényeivel. Egyébként az anyag és a forma viszonya elég bonyolult, egyáltalán nem statikus viszony. A vasbetont, ha jól tudom, egy kertész találta föl kerti dézsák építéséhez. Ez igazán nem tartozik az építészet központi problémái közé. Valójában sok feltevélnek kellett egybeesnie ahhoz, hogy a vasbeton megtalálja-megteremtse a maga valóban reprezentatív formáit, és képes legyen egy egész történeti kor építészeti gondolkodásának a megjelenítésére.

WK: – Más megközelítésben teszem fel az eredeti kérdést. Tegyük fel, hogy becsönget hozzád Molnár György, az Omega együttes népszerű gitárosa, és azt kéri tőled, hogy a következő lemezük anyagát komponáld meg, de úgy, hogy az nagyon térjen el az Omega együttes hagyományosan megszokott soundjától, világától. Arra vagyok kíváncsi, hogy mit cselekednél egy ilyen helyzetben?

VL: – Hát ezt így nem tudom végiggondolni, legfőlőbb az első lépéseket. Én mindenfajta felkérést, megkeresést valóságos igénynek tartok, és igyekszem azt a legjobb tudásom szerint kielégíteni. Azt viszont egyáltalán nem lehet előre tudni, hogy ez sikerül-e. Megkísérlek azonosulni a feladattal, de ha ez nem megy, akkor kárba vesztett idő és fáradság az egész, és abba kell hagyni. Fontos, hogy az ember minél hamarabb vegye észre, hogy nem jó úton jár. Egyébként azt hiszem, a legtöbb experimentális zenésznek semmivel sem nehezebb szót értenie egy rockzenészszel, mint a hagyományosan képzett zenészek nagy többségével. Ez utóbbiaktól ugyanis nemcsak teljesen idegen az a technika, hangzás, ami az elektronikus vagy a computerzenében ma használatos, hanem ellenségesen is viselkednek vele szemben, hiszen az új technika a saját hagyományos tapasztalataikat is megkérdőjelezi.

Mindenesetre semmiképp sem irreálisabb együttműködni egy rockzenésszel, mint egy olyan muzsikussal, aki a XIX. századnál fejezte be a zene megismerését. Azt is meg kell mondanom, hogy – filmgyári tapasztalat – eléggé megdöbbenett, mennyire egysíkú és leegyszerűsített módon használják ugyanakkor a popzenészek ezt a fantasztikus technikát.

WK: – Arra is kíváncsi vagyok, hogyan viszonyulsz a jazzalkotásokhoz, a jazz-zenészekhez és a jazz gyakorlatához?

VL: – Nem vagyok igazán járatos a jazzban, és ezt őszintén sajnálom. Régebben talán még többet hallgattam, de nem rendszeresen. Kétségtelen, hogy a jazz nagy hangszeres előadók adott, és itt nem is a technikai virtuozításra gondolok elsősorban, hanem arra a nagy változásra, amit a jazz egyes hangszerek megítélésében, karakterében, játékmódjában hozott. Ha ma a legtöbb fúvós hangszerre másképpen gondolunk, mint 80–100 évvel ezelőtt, az elsősorban a jazz érdeme. Egyébként inkább a régi felvételeket kedvelem; ezeken a jazz még magában hordozza egy világzene ígéretét, tele van olyan energiákkal, amiből bármi kialakulhat. Azóta a jazz igazi rétegenévé vált. Mindenesetre a jazzrajongók lelkesedése számomra őszintének tűnik, és kapcsolatok a hangokkal bizonyára közvetlenebb és differenciáltabb, mint a rock híveié. Ennek ellenére ezt a zenét egydimenziósnak érzem, és nem találom a képességét egy szabad figyelem létrehozására. Arra gondolok, hogy a zene legyen képes az állapotváltozásait szabadon, tetszőleges sebességgel létrehozni. A jazz ezzel szemben rögzíti egy-egy állapotát, és nem véletlen, ha egyesek a narkotikumokhoz hasonlítják. Gondolj bele, mennyi holt időre van szükség ahhoz, hogy egy hangszerszóló a másikat kövesse, átváltunk egyik hangzási pozícióból a másikba.



WK: – Előljáróban – anélkül, hogy befolyásolni akarnálak – megjegyezném, hogy én nem szeretem a magyar népzene és annak mai gyakorlatát, egyszerűen azért, mert kölyökkoromban – annak ürügyén, hogy megtanítsanak szolmizálni – állandóan népdalokkal traktáltak. Ettől függetlenül a népzene ma is elég markánsan jelen van, úton-útfélen érezni a „zenei anyanyelv” (bár ez kinből fogant kifejezés) hatását. Arra lennék kíváncsi, hogyan viszonyulsz a népzenehez?

VL: – Nem gyűjtöttem soha népzene, nem is tanulmányoztam különösebben, csak úgy, mint sok más, az érdeklődésemet különböző okokból fölkeltő zenei anyagot. A népzene „tanulása” nekem is a kottából való éneklés volt, hiszen abban az időben eredeti felvételekhez nem is lehetett jutni. Kisvárosi kultúrában nőttek föl, és nem emlékszem, hogy az udvarunkon bárki is népdalokat énekelt volna. A főiskolán népdalfeldolgozásokat kellett írunk, ezekhez olyan, a folklór szemszögéből excentrikus dallamokat kerestem, amik jobbra csak ürügyül szolgáltak egy-egy engem érdeklő zeneszerzői gondolat megjelenítésére. Ennek ellenére nem hiszek a népzene agóniájában és a „zenei anyanyelv” kifejezést is indokoltnak tartom. Éppen a magyar nyelv egyedülálló volta teszi nélkülözhetetlenné; a nyelvben ugyanis nagy mennyiségű zenei tapasztalat halmozódik föl – nem véletlen, hogy a nyelvtanításban is nő az éneklés szerepe –, és ez igényli a neki megfelelő zenei formát. Egész egyszerűen *kell* lennie egy dallamvilágnak, amelyik minden másnál ismerősebb, ami természetesen követi egy-egy nyelv lejtését, ritmusát. Ugyanakkor a népzene „tanítása” meglehetősen problematikus ügy. Már a népzene meghatározása is ellentmondásos; ezalatt ma egyértelműen a parasztnépet értjük, ami egyfelől a legklasszikusabb zenei megfogalmazása a magyar nyelv és gondolkodás fordulatainak, másfelől viszont egy zárt és megszűnő kultúra zenei reprezentációja, s ezzel sok ember nem, vagy csak nehezen tud azonosulni. Valójában az igazi népzene egy állandóan és csak az élő gyakorlat által változó zenei világ, amibe a különféle hatások nem tudományos megfontolások, hanem a gyakorlat igazsága révén épülnek be. Természetesen a hatások közé sorolom a kiadott dalgyűjteményeket és az iskolai órákat is. Ugyanakkor

tény, hogy a különféle hatások napjainkban nem egyforma súllyal jelentkeznek; másképpen hat a közvetlen környezet, és másképp a központosított tömegkommunikáció. Mégis, addig beszélhetünk népzeneről, amíg létezik annak közvetlen és spontán gyakorlata. Véleményem szerint a táncház-mozgalom alkalmas volt arra, hogy ezt az élő gyakorlatot újrateremtse. Külön örültem annak, hogy „rehabilitálta” a hangszeres népzene, amit a korábbi vélemények meglehetősen sommásan intéztek el. Én ugyanis alapvetően instrumentális beállítottságú vagyok, és meggyőződése, hogy az európai zenei gyakorlat – legalábbis az utóbbi néhány száz évben – eredetesen hangszeres, azaz legjellemzőbb elképzelései, kifejezései mindenekelőtt a hangszeres segítségével valósíthatók meg. Minden hangkeltő szerkezet nagy hatást gyakorol rám – még a legszörnyűbbek is. Ezért hiszem, hogy a hetvenes évek népzenei reneszánszában a hangszeres együtteseknek meghatározó szerepük volt. Igaz, a hetvenes évek felfutása a nyolcvanas évekre majdnem teljesen kifulladás – ez talán természetes, hiszen bizonyos mértékig divatjelenség is volt. Mindenesetre bízom abban, hogy – esetleg más formákban – visszanyeri a zenei aktualitását, mint ahogy abban is bízom, hogy elveszíti a politikait. Egyébként a különféle formai-tartalmi elemek újrasszelektálása, átértelmezése, átalakulása éppen a népzene lényegi része. Enélkül csak egy adathalmazról van szó, és a jelenlegi iskolai gyakorlat épp ezt az adathalmazt kívánja – tananyag formájában – közvetíteni. Teljesen nyilvánvaló, hogy ha valaki kottából énekel egy népdalt – netán éppen a kottaolvasás megtanulása céljából –, akkor azt fogják tőle elvárni, hogy tanulja meg hangról hangra, holott hangról hangra senki sem énekel népdalt, csak emlékezetből. Éppen az emlékezet korrekciója – a külső hatás és az érzelmi azonosulás kettőssége – alakíthatja ki egy-egy népdal valóban klasszikus formáját.

WK: – Amikor Kodály kitalálta, hogy a zeneoktatást népzenei alapokra kell szervezni, akkor még nem terjedt el a magnetofon és a lemezjátszó úgy, mint most. Kodály úgy gondolhatta, hogy egy olyan zenei materiát kell alapul venni, amit mindenki ismer és elég egyszerű ahhoz, hogy mindenkivé válhasson. A baj az, hogy Kodály halála – és a magnetofon elterjedése – óta eltelt több mint húsz év, és még mindig ezzel az elavult anyaggal oktatnak. Szolmizálni meg lehetne tanulni például a Beatles-slágerekkel is, és szerintem a gyerek jobban is élvezné, mintha olyan archaikus dolgokat énekel, amihez neki már nem sok köze lehet. Másrészt egyéb előnyei is lennének, mert jelenlegi – aktuális – zenét kap a növendék, akinek a világképe tágabb lesz ettől, arról nem is beszélve, hogy közben angolul is megtanul... Nem hiszem, hogy az a gyerek, aki otthon videójátékkal játszik, szívesen énekel ilyen aktualitását vesztett nótákat.

VL: – Először is kétlem, hogy bármelyik gyerek élvezi, ha valamit meg akarunk neki tanítani. Manapság valamiféle lázas igyekezetet érzek az iskola részéről, hogy megszerettesse magát a tanulókkal. Persze, az iskola ne legyen szörnyeteg, de az iskolát nem szeretni kell, hanem tisztelni. A tantárgy iránt sem elég csupán „főlkeltetni az érdeklődést”, ha igazán meg akarunk tanítani valamit, meg kell tanítanunk a tárgy iránti alázatot is. Minderre a mai fogyasztói mentalitás mellett nem sok esély van. Ami az aktualitást illeti, itt van mindenekelőtt – ahogy már korábban említettem – a nyelv aktualitása. Kétségtelen, hogy sok szöveg ugyanakkor nehezen érthető, nincs közvetlen érintkezése a mindennapokkal, és az is tény, hogy vannak olyan dallamok is, amelyek már zenei megjelenésükben is eltávolodtak. Ugyanakkor a népzene nemcsak direkt, hanem áttételes módon is funkcionálhat.

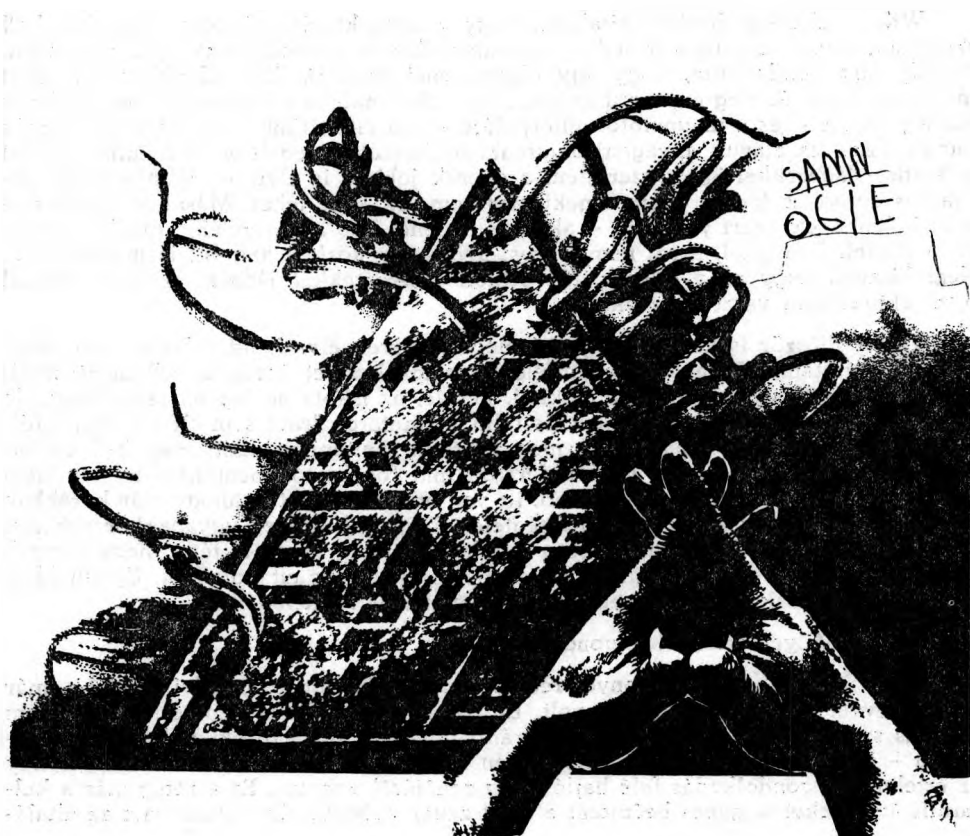
WK: – Milyen áttételekre gondolsz?

VL: – A népzene egy bizonyos rétege – mindenekelőtt az erdélyi népdal – már 80–100 évvel ezelőtt is archaikus volt. Ez mégsem akadály a népszerűségének, ám ezt más szempontok – az „aranykor” iránti nosztalgiaától a direkt politikai motivációkig – is befolyásolják. Ebben az esetben már sokkal inkább egy értelmiségi vagy az értelmiségi gondolkodás felé hajló réteg zenéjéről van szó. Ez a réteg már a kulturális áttételeket is képes beépíteni a saját zenei világába. Ez persze nem az általá-

nos iskola helyzete. Az általános iskola az egyetlen olyan intézmény, ahová mindenki egyformán eljár – a leendő pék, orvostanár, miniszter, betőrő stb. –, és ez egyáltalán nem könnyíti meg a dolgát. Meg kellene határoznia, hány olyan népdal van, amiket mindenkinek illene tudni, és melyek ezek. Ez az utóbbi talán még nehezebb, mert négy-ötszáz dalt viszonylag könnyen össze lehet válogatni, de azt senki sem tudná megmondani, melyik az a húsz magyar népdal, amit mindenkinek kell tudni. Ilyen nincs, legföljebb két dallam van, és ugyebár egyik sem népdal, a *Himnusz* és a *Szózat*... Nem valami elméleti okoskodásból szölok. Részt vettem egyszer a KÖTA egyik közgyűlésén, ahol valamilyen szervezési hiba miatt a résztvevők arra voltak kárhóztatva, hogy várjanak egy helyben egy negyedórányit. Ekkor valaki fölvetette, hogy énekeljünk népdalokat. Nem akarom részletezni a történeteket, elég az, hogy a negyedik dal után a vállalkozás befuccsolt. Nyilván nem arról volt szó, hogy ezek az emberek – akik már csak foglalkozásuknál fogva is propagátorai a népdaléneklésnek – nem ismernének akár százával népdalokat, hanem arról, hogy nincs olyan egyértelműen közös népzenei élményük, amiből együtt énekelhettek volna tizenöt percig.

WK: – Zeneszerzőként nem foglalkoztál még azzal, hogy népzenei alapokra csinálj kompozíciót?

VL: – Még nem.



A NÖVEKVŐ VÁROS

Gellér B. Istvánról

„Csupán a művésztől van szó, arról, hogy művészetén kívül az életben semmi más boldogságot ne találjon. A bámuló közönség pedig, nohát, mit számít az, hogy ha kibámulja magát, számot tud-e adni magának vagy sem, miért is bámult?” Az idézet a fiatal Goethétől származik. A szellemóriásnak ez a kissé ingerült megnyilatkozása – sok egyéb mellett – máig nem veszített aktualitásából. A modern művészetet megszületésétől nemcsak kísérő, de meghatározó probléma alkotó és befogadó folyamatos távolodása. Vajon elfogadható-e igazi művész, teremtménye számára a társadalmilag szentesített norma, amely a művészetet könyörtelenül besorolja a hétköznapi élet gyakorlatába, múzeumi objektumot vagy árut csinál belőle?

Duchamp óta a kérdés a legkielevezettebb formákban vetődött fel, de a válasz mindig ugyanaz: nem racionalizálható a művészi alkotás irracionális tartalma, de tárgy-voltában mindenfajta művészet éppúgy a világ praktikus része, mint bármi más.

Újabb keletű, de nem kevésbé agresszív az intellektuális megszelídítés módszere. A művészettörténészek – többnyire a művészek ellenérzéseitől kísérve – teszik emészthetővé, fogalmilag megragadhatóvá (eladhatóvá) a művet, közvetítő szerepet vállalva az alkotó és a közönség között. A hiteles interpretációnak magának is képesnek kell lennie annak a mágikus erőnek a kisugárzására, amely a műből árad.

Gellér B. István Növekvő Városának alighanem leghitelesebb interpretációja magának a műnek a folytatása, kiterjesztése egy más szférába. (Jó példa erre Aknai Tamás kéziratban lévő szövege.)

Gellér B. István Növekvő Városának alap gondolata az 1978-as siklósi kerámia és szobrász-szimpozium általa tervezett plakátjához kapcsolódik. A plakáton megkövült csiga a saját, agyagban hagyott lenyomatával együtt látható. A spirális növekedés, a régmúlt időkbeli megmaradt természeti tárgy friss nyoma olyan aszociációkat keltett a művészen, amelyek valójában nem voltak előzmények nélkül valók. Gellér munkássága a kezdetektől erősen intellektuális jellegű. Korai konceptuális munkáin szükségét érzi az írásos, interpretatív elemeknek. Saját megfogalmazása szerint: „A konceptnek egy előnye van a tárgyias művészettel szemben...: engedi az irodalmiasságot, a rögtönzést, a hétköznapiasságot... Ennek dacára fő célját nem érte el... a hétköznapi életbe való beszűrődést és az önmagáról való lemondást, illetve a rögzítésről való lemondást.”

A koncept mellett munkásságának jelentős vonulata a geometrikus absztrakció, amely az általa művelt formában meglepő helyzetekbe rendezett vizuális-plasztikai jelekkel elsősorban meditációs objektum kíván lenni.

Mindkét esetben motiválja tevékenységét a vizuális kommunikáció kérdése, amely legpregnansabb formáját az 1972–75-ben készült Mantegna–Che Guevara-lapokkal, illetve az 1975-ben Che Guevara emlékének szánt, videóra rögzített happeninggel nyerte el. Mantegna a halott Krisztust skurcban (erős rövidülésben) ábrázoló, a reneszánsz perspektívaábrázolásában új fejezetet nyitó híres festményének és a halott forradalmár kiterített holttestét megőrkítő riportfotónak a formai hasonlóságát több áttétellel különös szemiotikai összefüggésbe hozza.

E jelentésbeli problémák felvetésével szorosan összefügg az a másik gondolat, amely munkásságát végigkíséri, s amelyet egy 1973-as interjúban így fejtett ki: [Tőlük tanultam meg újra], „hogyan az alapvető festői jelentéseket vagy spekuláció-

kat nem feltétlenül kell megfosztani azoktól a kultúrrétegektől, amelyek századokon át ezekre az elvont képletekre rakódtak. Valahol ezeket az ősi, festői értelemben első-alapvető jeleket szeretném újra felhasználni úgy, hogy saját miszticizmusomat, találékonyságomat rájuk vetítve, egy újfajta környezetbe áttűtetve újabb, maibb, személyesen hitelesített jelentéseket sugározzanak tovább."

Ekkoriban már létezett művészi attitűdjének minden összetevője, amely később, a Növekvő Város megteremtése során meghatározóvá vált. Elsősorban a kommunikáció kérdésköre, amely közvetve és közvetlenül is foglalkoztatta. Absztrakt-geometrikus és konceptuális munkáiban folyamatosan jelen lévő igény egyfelől a nézővel való kapcsolatteremtés, a leolvasható jelrendszer kialakításának következménye. Másfelől a kommunikáció folyamatának objektív vizsgálata, amely többnyire a szemiotikailag összetett, többféle kultúrrétegből lerakódott, bonyolult jelentéssel bíró vizuális jelek működésének kutatása.

Ehhez egyetlen, igaz, döntő mozzanat járul a Növekvő Város gondolatának megszületésekor. Gellér, aki addig tudatosan vállalta a táblaképfestő hagyományos szerepének folytatását, olyan önálló világ építésébe kezd, amely többé nem tart igényt a befogadóval való közvetlen kapcsolatteremtésre. Gesztusa tipikus, a megvalósítás módja számos részletében szintén nem egyedi, egészében véve mégis egyedülálló.

A rekonstrukció, a mitologizálás, a fiktív rítus gondolatköre áthatja a 70-es, 80-as évek művészetét. Az elveszett közösség, a művészet, a vallás és a tudomány ősi szinkretizmusa utáni vágy nem más, mint a művészetnek a társadalmi életben betöltött szerepével való elégedetlenség újabb megnyilvánulása.

A fantáziaszülte régészeti együttesben nem az idegen világok, a romlatlan eredeti állapot iránti érdeklődés romantikus attitűdje nyilvánul meg. Az érdeklődés magára a fikcióra, a tárgyak és jelentésük sokértelműségére, átalakíthatóságára irányul. Minden – első pillantásra gondosan megszerkesztettnek tűnő – tárgy, szöveg magában hordozza azokat a jeleket, apró momentumokat, amelyek megkérdőjelezzik az egész hitelességét.

Ez részben a dolog természetéből adódik: a művésznek nem lehet igénye egy, a szellemi, vallásos életre kiterjedő rendszer tökéletes kidolgozása. A szinkretizmus állapota lehetőséget ad olyan csomópontok kiválasztására, amelyek egyaránt tartalmaznak mágiikus-rituális és praktikus elemeket.

Mindjárt a „Növekvő Város” szertartásainak rekonstrukciójánál megjelenik ez a célratörő tömörség. Az egykori város környékén ma létező települések lakói körében fennmaradt töredékekből, gyermekmondókákból való következtetés a tudományos módszerekből merített, hitelesítő mozzanat. A következtetés módja azonban nem is törekszik a látszat megóvására: „Végül az eddigi felfedett források az alábbi következtetéseket engedik meg. A szertartások nem épületekhez (szentélyekhez), hanem természeti formákhoz kapcsolódnak. E sajátosan panteisztikus mozgások kitüntetett helyszínei öreg tölgyfák, vizesések, vízpartok, szakadékok, vagy érdekes formájú sziklák egy-egy völgykatlanban. A Növekvő Város szentélyei, templomai inkább a magányos meditáció, illetve áldozatok színhelyei voltak. Legismertebb ezek között az ún. „Önmagunkkal való találkozás csarnoka”-ként ismert, bronztükrökkel borított terem."

Az „önmagunkkal való találkozás”, a személyiség mint a kultusz tárgya olyan szélsőségesen individuális gondolat, amely megkérdőjelezi az egész gondolatmenet múltba irányulását. De nem kevésbé személyes a felidézett „folklor szöveg” sem. A gyermekmondóka formai csiszolatlansága, a versebe szedett sorokból minduntalan előbukkanó nem fogalmi, hanem vizuális jelleg megelőlegezi a rítusokhoz készült fotósorozatot.

Gellér itt azt a jelenséget aknázza ki, hogy a különböző kódok egymásba épülnek: a fénykép, a grafika, az írott szöveg egymást kiegészítő, egymásra épülő rendszere az értelmezésnek a valóságos helyzetekben tapasztalható sokféleségét idézi fel.

„A csoportos szertartásokat merevség, valamiféle közös meditálás jellemzi. Az alakzat formája és a felvonulás mikéntje tulajdonképpen egy felsőbb hatalmaknak

küldött üzenet. A mozdulatlanságot csak néha szakítja meg néhány váratlan, előre nem kimódolt extatikus mozdulat és felszakadó kiáltás." A leírás szinte kínálja a fotóban való megjelenítést. A szertartásokat rekonstruáló sorozat sajátos kettősséggel bír. A fotó természetéből adódóan hitelességet sugall, hiszen semmi kétséget nem hagy afelől, hogy amit látunk, az valahol, valamikor valóban megtörtént. Ugyanakkor a legcsekélyebb jele sincs az esemény valódiságára utaló momentumok bemutatásának. Az alakok kortalan és jellegtelen, inkább az időn és téren kívüliséget jelző fehér leplekbe burkoltan mozognak egy sziklával tarkított, semleges tájban. Az emberi gesztusoknak, érzelemnyilvánításnak bárminemű megnyilvánulása nélkül geometrikus alakzatokba tömörülve, a szerzői szándék szerint térbeli viszonylataikkal fejeznek ki bizonyos tartalmakat (például a védelemét). Az egyéni meditáció és a közösségnek alárendelt megnyilatkozások sokkal inkább utalnak a művészi szándék összetettségére, semmint valóságosan felidézhető viszonyokra.

A másik jelentős együttes a leletanyag, a valóságos és rekonstruált tárgyak csoportja, amelyek többnyire rítusokhoz kapcsolódnak. Az obligát temetkezés mellett jelentős helyet foglal el két sajátos képződmény, az „agymaszk” és az „agytojás”. Az előbbi „feltehetőleg eredetileg főpapi süvegként” funkcionált, a kannibalizmus rituális formájára utaló nyomokkal, a művész számára a ráarakódott kulturális rétegekben való játékos kalandozás apropója. A hol színházi maszkra, hol harci sisakra, hol elegáns udvari fejfedőre emlékeztető „rekonstrukciós kisértetek” lehetőséget adnak a színjátékszerű szokások felidézésére.

Az agy az emberi testnek legtitokzatosabb, legkevésbé ismert és befolyásolható része. Az agy és a tojás mint több évezredes hagyománnyal rendelkező élet-szimbólum a szélsőségesen individuális és egyszeri, illetve a tömör és zárt, időtlen és mitologikus tartalmak összekapcsolása.

A kiállított tárgyakhoz tartozó „tudománytörténeti” magyarázat a történeti ismereteknek és a személyes sors váratlan fordulatainak érzelmileg is motivált együttese.

E „tudománytörténet” főszereplői Samuel J. Robin régész és etnológus, az osztrák-magyar monarchia szülőtte, a pék fiából tudományos és társasági előkelőséggé avanzsált „Sir”, és Stevan Sayatovich, a ledinai bosnyák, aki Amerikában próbál szerencsét, hogy végül sok kaland és hanyattatás után Sir Robin segítőtársa és jobb keze legyen. De a monarchia helyét nem lelő, vállalkozó kedvű fiai mellett helyet kapnak e tudománytörténetben a születő feminizmus képviselői, némi okkult tudományokkal fűszerezve. És ha csak jelzésszerűen is, de itt-ott feltűnnek a kor művészvilágának kiemelkedő alakjai.

Am a felidézett történeteknél, szellemalakoknál is érdekesebb az a folyamat, amely a művészi beavatkozás következményeképpen a tárgyakban megy végbe. Az alkotó feladata itt kettős. Egyrészt tőle függetlenül létező tárgyakat helyez olyan kontextusba, hogy a tárgyak tökéletes jelentésváltozáson mennek keresztül. Az ismeretlenekről készült századfordulós felvételek ebben a közegben a szöveges interpretáció által új jelentést kapnak, és új jelentésük révén új funkciót. Műtárgyszerépük azonban csak az összefüggéseknek ebben a bonyolult láncolatában érvényes.

A tárgyak másik csoportját a funkcióban megtestesülő lényeg hívja életre. Ezek a téma jellegéből adódóan átmenetet képeznek az anyagi indíttatású és a tisztán szellemi, konceptuális tárgy között.

Gellér B. István tárgyegyüttese, ez a spontánul és átgondoltan, játékosan és következetesen felépített világ arra a rejtőzködő képességünkre apellál, amely képes a töredékekből az egészre, a mozzanatokból a folyamatra, az emlékezet és a fantázia cserepeiből egy a miénknél teljesebb világra következtetni.

Birodalom

Ahová igyekeztem, nem távolodott, nem is közeledett a láthatatlan birodalom, ahol a megállt óra mindig éjfelet mutat, kolduló barátok énekelnek az Aranyműves utcán: O crux ave spes unica, hoc passionis tempora, és Holdkiflikisasszony egy toronyablakban haját fésüli éjszaka. Egyébként semmi rendkívüli nem történik: a henteskirakatban vérgyöngyös disznóhús tügg, karperecet kopácsol a cigánykovács, kóbor kutya szaglássza a dzsidást meg a részeg sihedert, aki verseket dúdol és rongyba rejt titkos szárnyait. Lovak párállnak a kocsmá előtt. Hallik a cimbalom-muzsika. Egy vén szerzetes a galamboknak magyaráz s a hegyessüvegű mágus meg a tüvesasszony a vérszakasztó teákról vitatkozik. Bajusztát tépdesi a cserzővarga: inasa elszelelt egy kóró hátán. Holló károg a városvégen, de mintha emberi hangon szólna a vándorlegényre: Várj! Várj! A háztetőről meg a macskák szerelmi danája hallatszik – hümmög a fiatal plébános és szégyenlősen odébbsiet, mert álmában ő is volt már kandúrmacska s a bősöknyájú harangozóné úgy néz rá reggelenként búzavirág-szemével, mintha ismerné titkos álmait.

Költő a holdban

Mondják, Szent Dávid hegedül a Holdban, én mégis mást látok ott mostanában éjszaka: öreg költőbarátomat, aki egyre bizonytalanabbul kocódik a tárgyakhoz. Beszél, elhallgat, rád néz, de mintha itt se volna. Írni próbál, de betűi szerteindáznak, mintha egy idegen nyelv ismeretlen szavai szivárognának elő a tollából. Cigarettaért nyúl, mint régen, de mozdulata félúton összetörik. Ujjával ívet ír a levegőre, odébbtesz egy könyvet, maga se tudja, miért. Fölötte a polcon összehajigált lim-lomjai: papírsárkányok, színes kövek és bokályok. Lassan elhatalmasodik fölötte a tárgyak rémuralma. Pedig ő volt a varázsló, aki mindenkit dalra tanított, s aki titokban egy fekete macskától tanult hallgatózni a szélbe, ahol a rég-elkondult zenék rajzanak. Fülelte az éjszakai tücskök metronómját, ahogy Orfeusz dalát továbbzengetik a szertefutkosó kis bogarak. Tudott havat énekelni nyári nap-sütésben, hogy vacogtál. Országokat ismert, melyek rég a föld alá merültek. Elsüllyedt sziget-kontinenseket, ahol a kőszobrok hangtalan is beszélnek az évezredekéről, mint Huang-ti császár agyagkatonái. Most némán ül. Lábát maga alá görbíti. Arcán lecsordul a lámpatény. Ha kérdés, felelni próbál, de többnyire melléválaszol. Tekintete lesiklik egy gyertyatartóra, egy ollóra, egy kávéscsészére. Aztán rád néz, mint egy százéves fenyő, személytelenül is pontos derűvel.

„Ezt a névtelen életet is le kell jegyezned...”

– Maroknyi kavicsot dobhattak valahonnan fentről, vagy talán egy kutya körmei kopogtak azon a gesztenyefákkal szegélyezett betoncsíkon.

– Már tanúja sem lehetek saját emlékezetemnek, mintha egy tollcsomót engednék föl az ablakból, és a súlyát keresném. Hiába kérdezősködnék, hogy úgy hallották-e valóban azokat a hangokat.

– Mint aki a semmit tördeli kezével, most rajtam a sor, gondoltam. Nem hiszem, vagy nem tudom, hogy egyetlen helyzetre vártam volna, hisz más is csak ideig-óráig bátorodik neki, és előérzete talán ugyanott igazolódik.

Nem a gyermekkor totyogása, ami a korábbi vízben járást formázza, ahogy azok a redős rajzolatok gyűrődnek megfejthetetlenül egymásra a leeresztett tavak homokján, nem a lábtól fejig titokzatossága, nem az úgysem halok meg gyötrelmei lehettek ezek, kedves Hermina.

Ahogy mesélte, egy asszonyt vett észre, aki hüvelyk- és mutatóujjával orrnyergét simogatva, átlósan vágott át a fasoron. Inkább idősebb lehetett, mint középkorú, de a járása elbizonytalanította. A fák közé dermedt fénysávokon kézenfogva áthaladó öregedő párokkal volt mindig így, akik egy göröngyre úgy léptek rá véletlenül, mint akik e fordított öleléssel a földdel vetekednének.

– És akkor a ház sarkától balra egy macska gyerek-sírást utánozott, olyan hangon, mint aki minden adottságát egybevetve, életét sem kímélve, egybeolvadni szeretne körmönfont valóságával. Mint a kettős nyugalomból hátramaradt csend, egyszerre abbamaradt a nyivákolás. Megfojtotta talán, de hogyan talált rá, az is érthetetlen. És jött visszafelé az az asszony, mint aki kitépett egy marék földet, s hiszi, hogy az most már betemethetetlen.

Ó, drága Hermina, megtévesztőek a zajok, mint a feketerigó csattogása zivatar után, mikor fészkéből kiesett fiát figyelmezteti a macska elnyúló árnyékára az orgonabokrok alatt, még akkor is, ha az árnyék a macska hullájától ered.

– Úgy éreztem, mintha húzott volna csukott födele, arra a gyereklépté-kű székfélére. Kis láda volt valamikor, és mindig a belső szoba nyitott ajtajával szemben állt, peremén a kerítésformájú díszek fésűs-árnyékot vetettek a nagy szalmazsákos ágy takarójára. Még fölcsapódhat a láda fedele, mondtam magamban, és belül majd az a macska karmolja oldalát.

– De mint ahogy az *ájulás és a halál, mikor eloldja a tagokat*, úgy szállt el belőlem a félelem. És azok a koppanások is, meg a macskának a szemfényvesztései, hogy találkozzon párjával, akit még nem látott ugyan, de olyannak képzelt el, ami önmaga számára is lehetetlen, s beteljesedett vágya, hogy úgy nyúljon el, ahogy a szél nyúlik el, miközben borzolja szőrét.

– Arra a ládára akkor más szögből verődött a nap, s jól látszottak így

fektemben-ültömben a gesztenyefák koronái. Nem ártanak a beverődő sugarak, a szomszédból sem láthatnak, hogy elvörösödjek, amiért meztelen vagyok. Kivülről meg nem kopogtatnak arra, aki bent gyakorolja a halált. Biccentettem fejemmel, mint azok a férfiak, akik a jókívánságot mértékkel fogadják.

Ó, drága Hermina, kissé elbillen ilyenkor testtartásunk, mintha helyet szorítanánk magunk mellett valakinek, aki ott is lehet, meg nem is, talán csak vállunk eltakaráó mozdulatai éreztetik velünk, hogy mégis.

– Egyszerre úgy tűnt, mintha a szoba sarkában valami seprős ütőhangszer szólalt volna meg, régi táncok ritmusára. Hangja a kurbilis vetítőgépekére is emlékeztetett, amikor a szereplők kettőt-oda-egyét-vissza totyogása a vásznon csak ezzel a kalimpáló zörejjel képzelhető el, mint a saját baba-kocsiját tologató gyerek együttléte a kocsiba képzelt másik felével.

– És akkor a szekrény és a szoba sarka között feltűzött térkép szélrózsája mögül finom hajszálrepedések indultak el a falon. Félelemnek nem nevezhetném döbbenetem, inkább elfojtott kíváncsiság volt bennem, mint gyermekkoromban, amikor a kőkerítésünkön túli gyerekzsivaj halk pissze-géssel megállt a kapunk előtt, s aztán nevetve tovább gördült, mindenféle erotikus visszakiabálásokkal.

De ahogy mesélte, drága Hermina, mint a teknősbéka páncéljának barázdált vágatai, úgy hasadtak meg azon a térképen a terek és a házak, sosem-volt-utcák nyomvonalait követve. „Tessék mondani, ugye ez a rángatós kézcisengő még ehhez a kapuhoz tartozik” – kérdezne ilyenkor az ember bárkit, azzal a reménnyel, hogy talán ő tudja rosszul, amikor emlékezetében kutat, amire *senki emberfia felelni nem tud*.

– És egymásra csúsztak a titkok is, amik ahhoz a térhez kötöttek, s elszakadt a faszor, *szánalmas darabkája a réginek*, mintha vásárolók holmijait görgette volna a Barbakán alá. Azt csak körüljárta a repedés, és szinte súly nélkül támaszkodott a holt vizek vájta homokba.

– Nevetésre rándult arcom, mint a temetési menetben az özvegyeké a fátyol alatt, mikor a szemfedő redőit mozgatja a kocsis ringása, és rugódzó, feltűzött hajuk ebben a lépésben volt szeretőkre emlékezteti őket, akikre nem számíthatnak, vagy csak alig eztán.

– Talán húzni szerettem volna az időt, és ezért lehettek azok a rángások arcomon. De miért éreztem magam a megrepedt térkép előtt úgy, mint aki távolodóban egyszer csak hátratekint, hátha még nézik, pedig tudja, ilyen messzeségből már lehetetlen.

Apró, lebegő foltok vágódnak szemünkhöz olykor, higgye el, szép Hermina, a lemondó legyintéshez hasonlatosan, és még közel is hajolunk hozzájuk, mintha már láttunk volna ilyent.

– Hirtelen fülemhez kaptam kezem. Nem tudom, talán a meghasadt térkép okozhatta azt a zúgást fejemben, de nem akart szűnni, sőt inkább fölerősödött. Kivel beszélgetek, aki nem hall engem, vagy jobban tart tőlem, mint én, amiért lassan feltámad bennem a félelem?

A padlóra vetette akkor magát, mondta, ó, Hermina, és tapogatott maga körül, mint aki rátalálhat arra a fénycsíkra, amit korábban belibbenő papírnak hitt, vagy valami térkép darabjának az ajtószeglet és a parkettléc közé csúsza.

„Hallottam még, ahogy vastagcombú lányok mentek el az ablak alatt, aztán már nem volt senki, aki tanúskodjon e káprázat valóságáról” – mondta, ó, drága Hermina.

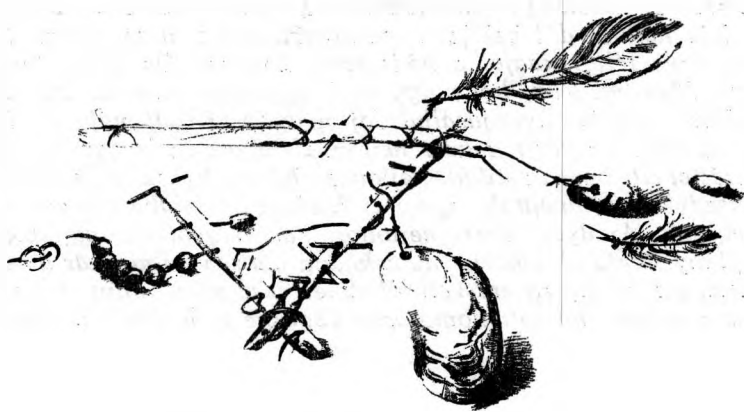
Egy jó hír

Az úgynevezett mindenek fölül, ha behúnyja a szemét, talál egy lényt, mintha valami szag maradna ott egy üres liftben, felvittek mondjuk száz túróspalacsintát, és ott lebeg ez az édes és olajos illat, elcsábítja, rabul ejti, nem engedi, fogva tartja, émelyíti azt, aki véletlenül épp utána lép be a lebegő térbe, az isten ilyen, nincsen sehol, színes álmok, érzékcsalódás, irritáció az orr nyálkahártyáján metafizikus szippantás után. Süket és fenyegető okozat, amelyet felcserélnek és örökké fel fognak cserélni az okkal. Ön kitámolyog a vörös házból, alkonyat van, azokkal a jól ismert, elhihetetlen színekkel a háztetők fölött, mintha minden megbillenne, de csak néhány millimétert, épp csak annyira, hogy bolondnak nézzék, aki felhívja rá a figyelmet. A KÖZÉRT-ből kilép egy nercbundás nő, elejti a kaukázusi kefit, kiborul, ott remeg a fázós, szürke aszfalton, rúzsos csücsörítés, olyanféle, amilyenért beleszerethetne bárkibe, persze, nem éppen véletlenül, hiszen egy madárka sem eshet le az Ő tudta nélkül, legalábbis valami hasonlót állított bizonyos tanúságtévők szerint. NEM ÉKESKEDNEK TAGJAI EMBERI FŐVEL, NEM REZEG HÁTÁBÓL KÉT ÁG, NINCS LABA, SEM GYORS TÉRDE, HANEM SZENT, KIMONDHATATLANUL HATALMAS ÉRTELEM Ő CSUPÁN, MELY GYORS GONDOLATAIVAL AZ EGÉSZ KOZMOSZRA LEZÚDUL.* Ön a nő után néz, nyilván az ő zsigereiben is ott van ez a szag, beleivódott a máj tömör lebenyébe, ha lefekszik, reggelre a nyelvére gyűlik keserűen, hogy gyűlöljön felébredni. A várost valaki átírta egy másik hangnembe, úgy tizenkét percre, míg legyalogol két metrómegállót, otthonos félelem költözik a szívébe, hogy romantikusan fogalmazza meg a megfogalmazhatatlant. Rafinált szekvenciákban jönnek a járókelők, a kalaposak a vesszők, de a mondatot nem érti. A különleges méretűeknek gyártott áruk háza előtt hamburgert vesz, hús nélkül, dől belőle a savanyúkáposzta, a csuklóján lefolyik a ketchup, az árus félig kihajol a bódéjából, úgy néz Ön után. Meddig kell még kibírni. Meddig. Van, hogy úgy érzi, egyetlen szem az ég, kiméletlen, morális felület, mintha gyapjúsállal fojtogatnák. Kicsit naiv és idejétmúlt elképzelés. A sarkon tömeg, fekete nejlonnal takarnak le egy halottat, távolabb egy széttépett, barna retikül, nejlonzacskóban keksz, villamosbérlet, két doboz Rausedyl, szemüvegtok, egy pár harisnya labdába göngyölve és egy tintaceruzacsonk. Az ilyen fekete nejlonok alatt nagyon összegyűlik az isten. Egy cigánylány kapja el a karját az árkádok alatt, jósolni akar a tenyeréből, de egy húszasért az útjára ereszteti. Hirtelen lesz sötét, mint mikor lecsapja a biztosítékot valaki, mielőtt komótosan végezne a dermedt háziakkal.

* Empedoklész: Tisztulások, 134. töredék, Steiger Kornél fordítása.

Még egy esély az emigránsnak

Született egy nyers lélek, dorbézol, imádkozik, pöre és szégyentelen, ŐT SEM AIGISZTARTÓ ZEUSZ HÁZAI NEM FOGADJAK BE, SEM HADÉSZ HÁZA*. Múlhatatlan lény, a Tornác zarándoka. Ön enged, tehetetlen, a nagyobb erőnek, befogadja a rostok közé, a vér finom anyagába, hogy megváltozzon az élet. Kirágja az én burkát, beleköltözik, ott belül minden forró lesz, és tűrhetetlenül követelőző. Az első este. Ön feltör egy Buickot a mólónál, papírzacskóba csomagolt Bourbont lök az anyósülésre, benyomja a sztereót és lemegy a beachre. Elhagyott szőrfők, horpadt sörösdobozok, rothadó halak egy kék műanyagvödörben. Nem égnek a sétány lámpái, bekapcsolja a fényszórókat, leül a homokba, a hátát a lökhárítónak dönti. A kesztyűtartóban talált egy paperbucket, tíz perc alatt rúg be, így persze baromi jó a sztori, két emigráns üldöz egy harmadikat Lisszabon utcáin. Ön az üldözöttel rokonszenvez, acélszürke szeme és a tahéjas rágógumi iránt érzett akceptálható vonzalma miatt. Az utolsó tizenkét oldalt valaki kitepte, a szürkeszemű most már örökre ott marad a sztriptizbár mosdójában, és csak az ön álmában van esélye a megmenekülésre. A homok langyos, a finom aranylánc az arcába nyomódik, kicsordul a száján az édes nyál, a feketete, fényes borítóra. A szürkeszemű késpengét feszít a WC szellőzőablakának pereme alá, kipréseli magát a szűk nyíláson, a fehér ing kilobog a nadrágjából, ahogy rohan. Feldönt egy fagyaltoskocsit, elkap egy sárga taxit, és a repülőtérré viteti magát. A csomagmegőrzőből vászonzsákot vesz elő, a gép indulásáig kimegy a teraszra, cigarettázni. Különös módon nincsenek kifutópályák, homok borítja a tájat, ameddig a szem ellát, sehol egy lélek, hogy fog itt felszállni egy repülőgép. Ezt Ön nem tudhatja meg, arra ébred, hogy a gerincét rugdossák, épp hogy feljött a nap, rugdossa ez a kockás inges állat, és mutogat a Buickjára.



* Empedoklész: Tisztulások, 142. töredék

Párizsi kettős

XI.

NEM VETTEM ÉSZRE,

mikor beléptem a szobába. Valamilyen parapszichológiai észlelés folytán kerültem ki? vagy merő véletlenség, hogy nem léptem rá? (mindennap hány ilyen mindennapi kérdésecske fonja körül legmindennapibb kis eseményecskéinket?). Mindenesetre, már rég az íróasztal mellett ültem, ennek a regénynek folytonosan ingó (vö. éppen ezeket a mindennapos eseményecskéket és kérdésecskéket) és mégis kimozdíthatatlan íróasztalánál, mikor valamiért (mert mégiscsak „megéreztem” a hátam mögötti jelenlétét? vagy „csak úgy?”) hátrafordulva a székemen, megláttam az apró, piszkos-szürke csomót, csaknem teljesen beleolvadva az éppolyan piszkosszürke faltól-falig szőnyegbe. A természetben sem lehetséges tökéletesebb mimikri, mint amilyen ezé a kis verébé volt, ezúttal a mesterséges ipari termékhez való alkalmazkodásában. Mintha ott se lett volna; azért is, mert színe szinte megkülönböztethetetlen volt a szőnyegétől, azért is, mert épp olyan mozdulatlan volt, mint az, amilyen élőlény talán nem is lehet. Tökéletes pontos-sággal megszerkesztve magának azt a legkisebb térfogatú geometriai idomot, amelybe az ő anatómiai idomai beleszerkeszthetők, úgy, hogy a lehető legkisebb és legzártabb kiterjedését foglalja el ennek az öt mindenfelől ismeretlen veszélyekkel körülvéő világnak, amibe most belekerült. (Ez viszont az ő „értelmen túli” működésének eredménye, szándékosan kerülve az „ösztön” szót, hiszen annak jelentését újabban a biológia és pszichológia sem tudja megkönyvékezni, hát még az egyszerű regényíró.)

Pontosan a szoba, illetve a szőnyeg kellős közepén ült, mintha ezt a középpontot is megszerkesztette volna, szemben a nyitott ablakkal (amelyen nyilván berepült). Közelebb léptem hozzá. Erre se mozdult. („Ösztönei” ellenére? vagy egy más „ösztön” készítésére?) Még közelebb léptem. Hirtelen az az érzésem támadt, hogy vadászom rá. Holott épp az ellenkezőjére törekedtem. De mikor cselekedeteink formája annyiszor ütközik a tartalmukkal, indítékuk az eredményükkel és így tovább... S a mindenkori formájukban nincs-e benne mégis valami az ellentétes tartalmukból? Miközben az életét akartam megmenteni, a vadász gyűlölt manipulációit kellett végeznem. Ez megint visszariasztott. De nadrágszáram már a tollait borzolta. Meg se rezent. Nagy nehezen mégis elszántam magam – a mozdulat iránti ellenérzéseimet leküzdve –, hogy megfogjam. Bár rettegtem ettől. Attól, hogy akaratlanul megsértem. Hogy talán máris sérült. Hogy meg se mozdul a kezemben, és akkor mit tegyek vele. Hogy megmozdul, és akkor bizonyosan elengedem. Hogy egyáltalán meg se tudom fogni. Csak még jobban megijesztem. Hogy valami jóvátehetetlent teszek vele, miközben segíteni szeretnék rajta. Hogy akkor teszek valami jóvátehetetlent, ha nem fogom meg. Őt akarom megszabadítani? Vagy én akarok megszabadulni tőle? Ezt szerencsére nem kellett eldönteni: a két készítés – bármelyik lett légyen is a domináns – pontosan fedte egymást. Egyik vágyammal a másik (titkos?) is teljesül; és megfordít-

va. Csak itt nem volt szabad hagyni, ebben a tetszhalálban. Amely, úgy érzem, bármelyik pillanatban valóságossá válhat. Egyike volt az életemben annyiszor ismétlődő helyzeteknek, mikor teljes felelősséget kell éreznem olyasmért, amiért egyáltalán nem vagyok felelőssé tehető. Aminek nem a tetteimmel, nem is az érzületeimmel, csak merő *létezésem*mel vagyok oka. Dehát van-e amiért és ami miatt teljesebb felelősséggel tartoznánk, mint éppen a létezésünk? A legtöbb rosszat másoknak, úgy látszik, azzal okozzuk, hogy vagyunk. Vagy hogy *nem* vagyunk. Ha nem jövök most Párizsba... ha nem itt lakom... a két sétálóutca sarkán... ahol a madarak, verebek, galambok, gerlék olyan népsűrűségben élnek, amit a metropolisz embersűrűje meg se közelít... ha nem hagyom nyitva az ablakot...

„Becsukta az ablakot”, írja kitűnő indonéziai költő-barátom, O Tan Dry (mert annyiszor közhírré tett „kozmpolitizmusom” jegyében ilyen egzotikus irodalmi barátságokkal is büszkélkedem), „ez volt az eldönthetetlen szabadságtényező kiküszöbölésének kérdése: hogy Szpéro *akarna-e* menni... Becsukta az ablakot, s közben azt gondolta, nem hazugság-e, hogy a homok szemzésével vacakolok, amikor egyszerűen ki kellene nyitnom az ablakot, és kész.”

Ha *egyszerűen* csak arról lenne szó, hogy kinyissuk vagy épp becsukjuk az ablakot... és kész! Jól tudja ezt nagyhirű távoli barátom is, különben nem tenné fel ezt az „eldönthetetlen” kérdést. S nem származnék tőle az az irodalomtörténeti (ha nem egyetemes történeti, sőt evolúció-történeti) kijelentés, amely nemcsak megfogalmazásának újdonsága és tömörsége okán az, hanem annál fogva is, hogy ez újszerűség és tömörség gyakorlati-kísérleti kidolgozását is szerzője maga végezte el hozzá; s amelynek illetén jelentőségét, bevallom, magam is csak ekkora késéssel és a jelen helyzetnek köszönhetően most tudtam felérni: „Szpéro *nagy* veréb.” (Kiemelés tőlem.)¹

Egyébként: az ember „kettős természet” talán ebben nyilatkozik meg legélesebben, legszélsőségebb formában, és persze a legtragikusabb következményekkel. Egy részünk az élőlény mint olyan egyetemes tiszteletével (vagy biológiai értelemben, az élet megsértésétől való fizikai irtózással) születik; a másik rész mintha ennek a túlsó végletével születne: az élet mintha eleve az élet elleni agressziót váltaná ki belőle, amitől csak állandó erőfeszítéssel képes magát megtartóztatni (vagy semmivel se képes...). A veréb hagyta, hogy megközelítsem. De az első érintésre verdesni kezdett a kezem között. Gondolkodás nélkül eleresztettem, puha lüktetése és érdes szárnycsapása oly ellentétes értelmű, ám azonos irányú hatásának reakciójaként. Visszaült a helyére. Újra mozdulatlanul. Szemben a nyitott ablakkal. Amely az ő számára nem látszott nyitottnak. Vagy talán fogságbaesésének útja nem lehetett egyben szabaddáválásának útja is. Úgy érezhette, be van zárva minden oldalon. Jól tudom, mindez csak gyarló emberi gondolat. De hogyan közelítsük meg egy veréb gondolkodását? Ő szabad voltában rabnak tudta magát. Én ugyancsak rab voltam a magam szabadságában. Kettős rabságunk rabságában újra megpróbálkoztam a közös szabadulással. Megint ijedten verdesni kezdett. Megint ijedten eleresztettem.

Ez a fordított viaskodás – amelyben én érte, ő önmaga ellen küzdött (mint ahogy ez annyiszor megtörténik) – megint a segítség lehetetlenségé-

¹ A regényíró újból kénytelen a lábjegyzet – számára tilalmas – gesztusával élni, és megadni a két idézet locusát: A *meghívás fennáll*. Budapest 1979. 114–115., illetve 357. l.

nek örvénylő örvényébe kényszerített bepillantanom. Most, mikor másodszor is eleresztettem, hirtelen kitárta szárnyait, és egyenesen az ablaknak repült. Csakhogy nem a nyitottak. Bele is ütközött a csukott ablaktáblába. Egy pillanatig azt hittem, most vége. De nem. Leült, ugyanolyan mozdulatlanságban, mint eddig a szőnyegre, most az ablakdeszkára. Vigyázva kinyitottam fölötte az ablakot. A keret alsó része hozzáért felpúpozott hátához. Attól féltem, ez megint visszaüzi a szobába. De megérezhette a tollait borzolva beáramló levegőt. Felelt is rá, egyetlen szárnycsapással, s azzal egyenesen át is repült az utca szemközti oldalán a házfal kiugró párkányára. És ott máris egyszerűen úgy viselkedett, mint egy veréb. Mintha mi sem történt volna. Csak én belőlem szakadt fel a megkönnyebbülés sóhaja. A katarzis a dráma végén.

A drámák, ha valahogy véget érnek az életben, olyanok, mintha meg se történtek volna. A történés visszahúzódik, az élet, önmaga majdnem-elvesztésének árán, visszaváltozik önmagává. Az élet, ez a rejtve folytonos életveszélynek kitett tünemény, az élet, amely mindig a maga veszendőségével egyenlő, mikor mintegy túléli önmagát (s persze másokat, mindazokat, akik egyidejűleg éppen nem élik túl önmagukat), az önmaga-túlélésének ebben a különleges állapotában különleges állapotba kerül: a „csak egy életünk van” elemi biológiai közhelyének tagadásába, annak a képtelen felismerésébe, hogy két életünk is lehet. S ez a második, amely nem annyira második, mint inkább kettős, ebben a kétértelmű binaritásban valamilyen új kiterjedést nyer; a túlélés a „túl”-világ egyfajta evilági inkarnációja, amely egész további sorsunkon átüt: gyógyíthatatlan sérüléssel és egyben valaminő új, nemis-mert életerővel ajándékoz meg.

Már nem tudtam, a szemközti fal párkányán sorakozó verebek között ott van-e ő is, s ha igen, melyik, ha pedig nincs ott, hova lett a verebek kartotékba nem vett, semmilyen gépbe nem programozott, szabad, számontarthatatlan világában. Megszűnt kivételes kalandjának drámai egyedisége, *persónából* újra visszasüllyedt a *species* és *genus* végtelen ismeretlenségébe (vagy éppen általunk teljesnek tételezett ismertségébe). Mint egy *másik* Oidipusz, egy *másik* Hamlet. Egy *másik Szpéró?*

Visszaültem az asztalhoz. Hiába. Semmi se ösztökélt tovább az írásra. Ma – úgy éreztem (a kiismerhetetlen demiurgosz úgy érezte bennem) – már megtettem a magamét.

RÉGÓTA TUDOM,

a szeretet és szerelem, ahelyett, hogy abban a magas lelki ionoszférában lebegne, ahol általában sejteni szeretjük, az ember fejlődésének legalsó fokán áll. A kannibáli fokon. Ezen a földön az élőlények mind egymás húsából, véréből és nedveiből táplálkoznak. Az antropoidok ezen belül még legbensőbb, leggyengédebb, embervoltukra leginkább valló kapcsolatainkban is folytonosan egymás lerágott csontját szopogatják, mielőtt – oly gyakran, oly gondatlanul – elhajítanak azokat. Az emlékezet – e másik legemberibb képességünk – méghozzá nekrofil is. Halottain élőködik.

De az mégis megdöbbenett, hogy ez ilyen brutálisan közvetlen jelképekben is testet ölthet bennünk. Ritkán álmodom, pontosabban ritkán emlékszem álmaimra. Ami egyremegy. Vagy mégsem? Hol létezik az az álom, amelyre nem emlékszünk? A tudatalattiban? De hiszen – a vonatkozó tudomány állása szerint – éppen annak kellene feltárnia azt, amit egyébként elfojtunk. Ha viszont az álmaink is elfojtódna bennünk...

Hirtelen korai telefonhívásra ébredtem. Amilyen szokatlanul korai volt,

olyan jelentéktelen is, pár szóval elintézhető. S amint letettem a kagylót, mint-ha csak a kattánás villantotta volna föl, mint a televíziót, teljes képszerűségében előttem állt az álmom: ahogy a csirkedarabot szeletem (amit nem szeretek) (illetve amiben mindig az ölés émelyét érzem), és tudtam, hogy ez a csirke – az anyám. Szeleteltem és ettem – ahogy ébren egymást faljuk szeretetünkkel, mohó, élődi, kegyetlen, emésztő szeretetünkkel. És egészen természetes volt, hogy semmi kétség – az anyám. Mint ahogy az a horror is magától értetődik, nemcsak fenntartja a „létet”, hanem ennek érdekében élvezetet, ha nem is megrendülést okozó mindennapos élményünk, hogy megölt állatok húsát tépjük. Álmomban téptem anyámat, mint a csirkét. És nem történt semmi különös.

Émelyegve tápáskodtam fel. Aztán kezdtem végezni a dolgaimat, mint máskor. Mosakodtam. Borotválkoztam. Fésülködtem. Alsó és felső ruhát húztam magamra. Hogy előállítsam azt a külsőt, ami embervoltunkat minden nap eleve a maga álcázott közvettségére kárhoztatja. Bevettem az ágyat, ettem valamit (megint ettem), megcsináltam a kávémat (milyen szegényes univerzalitás, miért kezd napját a fél világ éppen kávéivással?). Eközben testben-lélekben feltámadva az éjszakai tetszhalálból, testben-lélekben felkészültem arra a mindennapos tetsz-életre, amit élünk. Orvosságot is vettem be. Telefonálnom is kellett. Valakinek az esti program megbeszélése végett. Valaki másnak azért, hogy megtalálta-e számomra Rousseau Montesquieu-höz írt leveleiben azt a helyet, amit én sehogyse találtam. Megint másnak azért, mert megígértem neki, hogy fel fogom hívni. Meghoztam az összes meghozandó áldozatot, amit minden reggel be kell mutatnunk a végtelen időnek, hogy cserébe valameddig szabadon rendelkezessünk a magunk szabott kis idejével. Végül az íróasztalon megszüntettem a tegnapi munka által hátrahagyott rendetlenséget, hogy végre hozzákezdhessek a mai rendetlenség fokozatos megteremtéséhez, ami a munka egyetlen látható eredménye lesz. Csak ekkor jött közelebb valahonnan a semmiből a munka mai napra tervezett, előre tudott, egyelőre mégsem létező tárgya is. Egészen egyszerűen szólva: a regénynek az a momentuma, amely már van is, de még nincs is, és nem lehet tudni, mi lesz belőle, ha lesz.

HIRTELEN UGROTTÁL KI

az ágyból. Még nem tudtad pontosan, mi ugraszt ki ilyen hirtelen. Borbála (mert még vele éltél, bár már inkább csak laktál vele) máris sértődötten fordul feléd:

„Mi van veled? Gyere...”,

súgja lankadtan, már inkább csak úgy, szokásból. Hiszen ennek a Kirké-csábdalnak már rég nem volt meg a csábereje, talán már a csábító szándéka sem. Csak a féltékenység, a Borbálában mindig és minden körülmények között és minden iránt és minden ok, jog, sőt ürügy nélkül is mindig ott tomboló féltékenység búgott benne. Valami sürgős „idegen” készítés ugrasztott ki az ágyból. Ezt ő is érezte. Ha nem tudta is, miféle. Pedig tudhatta volna. Este említetted neki. De különös képessége volt elfelejteni, amire nem akart emlékezni.

„Tu-

dod, hogy anyámnak megyek telefonálni”,

mondtdad,

„rohanok is”,

miközben me-

gint az arcodat szappanoztad (mert mindennap borotválkozni kell, minden nap, bármilyen nap legyen is, el kell végezni azokat a *főlösleges* teendőket, amik a lét fenntartásához és létünk valamilyen, a saját magunk, valamint a társadalmi környezet által előírt rendezettségéhez *szükségese*k). Előző este jutott eszedbe, már az ágyban fekvé, hogy anyád ma lesz ötven éves. Illetve, már hetek óta ott bujkált benned a tudat, csak éppen az utolsó napokban bújt el, hogy a legutolsó pillanatban mégiscsak a mulasztás riadalmával újra felbukkanjon. Mondtad Borbálának. Ötven éves. Elfogott a rémület. Már ötven éves. Szegény kis anyád. Milyen szörnyűségesen, milyen menthetetlenül megöregedett. Öregasszony lett az anyád. Bármelyik nap meghalhat. Az ostrom utolsó napjaiban, amúgyis az üldözöttség és bujkálás beteg állapotában kapta az első szívasztmás rohamot. Szerencsére ugyanabban a házban lakott egy orvos, és még volt néhány ampulla Diaphyllin injekciója. Mégis alig tudta kihozni a rohamból. Most elfogott a rémület. Hátha újabb rohamot kap. Hátha már nem is él, csak hozzád még nem jutott el a hír. Hiszen mindnyájunk élete paraszthajszálon függ minden pillanatban (hogy miért *paraszthajszálon*? a parasztnak talán a hajaszála is vékonyabb? milyen görcsös előítéletek tapadnak meg a nyelv érfalán, miért nem mondjuk, hogy *királyhajszálon*?), alig tudtál valamit aludni, úgy kísértett a lehetőség, szinte a *bizonyosság*, hogy anyád ezen az éjszakán már nem is él, legszívesebben azonnal a telefonhoz rohantál volna, de a posta már zárva volt (persze, valahol volt nyitott posta is, a pályaudvaron talán, de hát ilyenek vagyunk, az már túl nagy bonyodalom és fáradság lett volna, inkább maradtál a szorongásnál, vagy netalán még ragaszkodtál is hozzá). Reggel aztán annál inkább rohantál. A posta itt volt a közelben. Szemben a metróval, a rue Danton sarkán. Zihálva álltál be a megfelelő ablak előtti sorba. Szinte kibírhatalannak érezted az időt, amíg az ablakig érsz. Pedig tudtad, hogy azután még hosszabb ideig kell majd várakoznod a kapcsolásra. De azzal, hogy a postáskisasszony jegyezte a budapesti hívást, egyszerre megnyugodtál, mintha ezzel már létre is jönne a kapcsolat. Te mindenesetre megtetted, amit tehetél. Ha van szám, és minden megtett a szám kapcsolására, akkor már anyádnak is ott kellett lennie ezen a számon. Jelképek? nem, tévhitek és téveszmék erdejében élünk. A rémült fantazmagóriák helyét lelkivilágokban most az optimális reáliák foglalják el. Anyád otthon van, a konyhában foglalatoskodik, ha nem is ünnepi ebédet készít, azt a te születésnapodra szokott, meg a másoké, nem a magáé, arra gondol, te mit ehetsz ebédre ezen a napon, meghallja az interurbán telefoncsengetés megkülönböztethető hangját, már tudja, hogy csak te lehetsz, szalad a telefonhoz, felveszi a kagylót, és máris

„Megbolondultál?”

csattan rád a hangja, mint mindig, amikor nem tetszik neki, amit teszel (de hiszen anyádnak csak te „tetszel” mindenestül, de soha semmi se tetszik, amit teszel, legkevésbé az, amit leginkább kedvére akarsz tenni),

„folyton azt írod, sehogyse jössz ki az ösztöndíjadból, és most erre dobod ki a drága pénzt, azt se tudom, mit eszel mindig, ebédelsz-e ma egyáltalán”,

folytatja ugyanazon a hangon, de közben, azt is hallod, majd elsírja magát, hogy hallja a hangodat ilyen megszűröl, és örül, hogy a fia erre a megengedhetetlen pénzkiadásra is képes öérte, ám azért képtelen lerázni a folytonos elégedetlenségnek azt a rátapadó kényszerét, amely mindig is megszabja veled való viselkedését, miközben

el van ragadtatva tőled, dehát ez az ő öngyötrésének kínpadja, amelyen egyszerre éli át a szeretet rabságának és a szeretet uralkodásának kettős kínját és gyönyörét,

„telefonálni persze könnyű, de ahhoz lusta vagy, hogy a tollat a kezedbe fogd, már megint hetek óta nem kaptam tőled egy sort se”,

és így tovább, a beszélgetés kettős értelemben is „drága” perceit mindenestül a zsörtölődés tölti ki, annyi baj legyen, nem is sejtheti, hogy ez most téged csöppet se bánt, sőt, boldog vagy tőle, ebből tudod, hogy él, hogy jól van, hallod lélegzetét a telefonon át, mondanád, hogy dehogyis vagy te lusta, más sincs a kezdedben, csak mindig a toll, folytonosan csak a toll, örökös rabságod a toll, épp ezért nem jut belőle még levélírássra is, de már beleszól a központ, lejárt a három perc, amit előre kifizettél, még gyorsan, lóhalálában

„vigyázz magadra!”

„te is!”

és ott marad kezdedben a kagyló, süketen, mintha nem is beszéltek volna. És megint itt a szorongás, ugyanúgy, mint előtte, anyád *megint* minden percben meghalhat a te tudtod nélkül, és most már mindig ezt fogod hinni, és legszívesebben szaladnál egyenesen a pályaudvarra, ha lehetne, ha nem kellene hozzá még ennél is sokkal több pénz, és nem kellene hozzá négy zónaátkelési engedély, és nem volna itt Párizs, és nem volna Borbála és nem volna Denise, csak egyszer hidd el, mégegyszer, hogy nem fog meghalni, hiszen halhatatlan, mint minden anya, és inkább el tudod képzelni, hogy ő tartsa a karjában a te holttestedet, minthogy neked kelljen valaha is meglátni az övét, nem úgy érezted-e a Rondanini Pieta előtt állva, rémülten, hogy így fogsz meghalni, ilyen alaktalanul anyád alaktalan karjai között, s még rémültebben, hogy leginkább így *szeretnél* meghalni, hiszen nem tartozik-e ez is az Anya tisztéhez, ha már világra hozta magzatát, ő vezesse is ki a világból? nem ezt a fájdalmat véste-e az öreg Michelangelo a durván tagolt kőbe: hogy már nem lehet, már nem az anyja karjai között fog meghalni, *nem ez* a gondolat befejezhetetlen, épp olyan befejezhetetlen, amilyen *szükségszerűen* befejezetlen a Rondanini szobor, nem is szobor, csak egy be nem fejezhető gondolat,

„vigyázz magadra! és írf, írf!”

hallod még a hangját, és elfog a teljes üresség, amit csak a nagyon várt telefonbeszélgetések hagynak maguk mögött, a mű-, pót- és látszat-jelenléttel, amivel a testétől elvált hang személyvesztése csal meg. Mihelyt elnémult, már nem is volt. Anyád ötven éves. És távol van tőled. És minden percben meghalhat. Abban a percben is, amikor letette a kagylót.

Borbála változatlanul az ágyban várt rád.

„Gyere, most már beszéltél, most már jöhetsz, azt hiszem, boldogabb lennél, ha anyád már nem is élne”,

fogad, és kitakarózik, az ablakon betűző napsugár széles arany ecsetvonást hagy a most is frissen alapozott üres festővásznon,

„na gyere . . . gyereee . . . gyere!”

HÚSZ ÉV MÚLVA,

éppen húsz év múlva majd, azon az isztriai fürdőhelyen, ahol az utószezont azzal próbálják felfrissíteni, hogy minden második évben

irodalmi találkozót („biennálét”) rendeznek (ezúttal vers és próza átalakult viszonyáról a modern irodalomban), az ott töltendő egy hét közepe táján ugyanaz a szorongás fog el hirtelen a reggeli felkeléskor. Most nem kellett a postára rohannod, ott van a telefon a hotelben, ahol laksz és ahol a konferencia folyik. Legfeljebb elkésed az elejét, gondolod, egy unalmas felszólalással kevesebb erre a napra. De várni kell a kapcsolásra, a központ kábé egy óra várakozással kecsegtet, meghagyod a portán, hogy szóljanak be érted a terembe, ha bejön a hívás. Türelmetlenül nézegeted az órát, a ténylegesen unalmas előadás fonalát el se veszthetve, hiszen fel se vetted, az egy óra jócskán elmúlt, türelmed már végképp elhagy, kiszaladsz, kiderül, hogy a központból visszaszóltak, túlsúfolt a vonal, egyelőre még „sürgös” hívással se tudják időre ígérni a kapcsolást. Vissza a terembe. Azzal az érzéssel, hogy valami jóvátehetetlen történik. De ez az érzés váratlanul szünni kezd, a múltó idővel arányosan egyre ritkábban pillantasz az órádra, már nem is igazán várod, hogy bejöjjön a hívás. Nem is jön be.

Mindenféle megnyugtatót keresgélsz. Miért éppen most történne valami baj. Pedig tudod, hogy minden távolléted megnöveli a fenyegetést, amivel anyád önmagát és ezáltal téged is állandó feszültségben tart, s amit szervezetének önpusztító automatizmusa már nem egyszer be is váltott. Dehát miért éppen most? kérdezed magadban ugyanolyan mániákusan, mint máskor az ellenkezőjét: miért *ne* éppen most? Már csak pár nap van a hazatérésig. Majd este telefonálsz. De este se telefonáltál. Valahogy elmúlt a késztetés. Vagy éppen annyira elhatalmasodott fölötted, hogy muszáj volt elfojtanod.

A repülőtéren az első pillanatban világos volt, hogy baj van. Magdolna mindig túl őszinte arca azonnal elárulta. (Pedig tudod, mennyire szerette volna rejtegetni, minél későbbre halasztani, akár véglegesen eltitkolni, ha lehetne.) Anyádat már elutazásod másnapján kórházba szállították, újabb – ki tudja, hányadik – rohammal. Az orvosok az első nap után azt mondták, elmúlt a közvetlen veszély, nem érdemes zavarni az utadat. Mire visszajössz, már jobb állapotban lesz. Nagyon rossz állapotban találtad, amikor a reptérről egyenesen bementél a kórházba. De nem rosszabbul, mint a korábbi rohamok idején az első napokban. Mégis *tudtad*. Valahol tudnod kellett. Egész nap nem volt nyugtod. Se reggel a munkában, se napközben ügyes-bajos dolgaid között, se esténként zenét hallgatva Magdolnával egy ital mellett. Nem voltál *jelen*. Még az ágyban se. Naphosszat a délutánt vártad, hogy bemehess a kórházba; s utána az egész este a fenyegető éjszaka rémével volt tele. A reggel a telefonnal kezdődött. Ez mindig némi megnyugvást jelentett. A fenyegető, kétesélyes éjszaka megint elmúlt. De a megnyugvás mindig fokozatosan szűnt, ahogy újra közeledett az éjszaka. És megint kezdődött előlről minden: a kétségbeesett próbálkozás a munkával, a kétségbeesett viaskodás az elintéznivalókkal, s utána a látogatás, a maga kétségbeesett látogatás-szerűségével. Minden délután már előre tudtad, hogy megint nem leszel másra képes, mint ugyanazokra a sztereotip gesztusokra, a bevitt virág és gyümölcs kicsomagolására, elrendezésére és az unszólásra, hogy egyen belőle, ugyanazokra a semmitmondó kérdésekre és még semmitmondóbb megnyugtató szavakra, ugyanazokra a kényszeredett beszámolókra arról, mit csináltál egész nap, ugyanazokra a tartalmatlan beteg-idomító rutinyakorlatokra. Szűkülve érezted, hogy minden erőfeszítésed ellenére egyre kevésbé vagy alkalmas a feladatra, amit pedig pillanatnyilag egyetlen feladatodnak éreztél, s ami miatt minden mást elhanyagolsz. A beteg állapota stagnált, se lényegesebb rosszabbodást, se lényegesebb javulást nem hoztak a napok. Az orvosok „mindent megtet-

tek", de érezned kellett, hogy minden különösebb meggyőződés és abból fakadó invenció nélkül, ugyanolyan gépiesen adagolt gyógyszereléssel, ugyanazokkal a mindennapos injekciókkal, ugyanazokkal a felületes megnyugtatósokkal, mint a régebbi alkalmakkor, s amelyek oly gyötrően hasonlítottak a magadéihoz. Hát nem értik, hogy most másról van szó? Hogy most valami mást kell kitalálni, új módszert, új terápiát, új szavakat, ha már te nem találász. De láthatóan nem találtak. Magdolna is megmakacsolta magát. Hiába kérted, egyetlen egyszer se ment be veled a kórházba, előbb rengeteg elfoglaltságára hivatkozott (jogosan ugyan, mégsem meggyőző módon), utóbb már arra se. Amíg nem voltál itt, mondta, nyugodt lehetsz, és efelől nyugodt is lehettél, minden nap bement anyádhoz, lelkiismeretesen helyettesített, amenynyire tudott, most már semmi szükség órá, anyád úgyis csak téged akar látni. Te tudtad – lehet, hogy ő valóban nem tudta –, hogy ez mennyire nem igaz. Illetve hogy milyen szétválaszthatatlanul igaz is meg nem is. Anyád egyszerre ellenállhatatlanul gyűlölte és reménytelenül szerette Magdolnát. S talán Magdolna is ugyanúgy őt. Miután azonban igazán fontos mindkettőjüknek csak te voltál, kölcsönös féltékenységük mindig katasztrofálisan összeütközött benned. Ők úgy sebződtek ezekben a folytonos összeütközésekben, mint az összeütköző járművek; te úgy, mint az a terep, ahol a járművek összeütköznek. Magdolnának később az a horribilis mondat is kiszaladt a száján, aminek rögtön ő maga is észrevette minden szörnyűségét; de akkor már késő volt. Ha tudta volna, mondta, hogy anyád meg fog halni, minden nap bement volna hozzá veled együtt. Ezt soha többé nem tudtad neki elfelejteni. Ezzel kezdődött házasságotok kezdetben alig észlelhető, nemsokára azonban rohamos, elromlott fékű zuhanása a lejtőn.

Az utolsó nap azzal az érzéssel indultál a kórházba, hogy ma jobban kell lennie. És csodálatosképpen jobban is volt. Egy kicsit fellélegeztél. Már éppen úgy érezted, nem bírod tovább. Már te se bírod. És most már talán egész további életedben ezt kell majd érezned. Hogy te nem bírtad tovább. Ezért nem bírta ő se. Életének minden funkciója annyira rád volt kapcsolva: akár egy villanyhálózatra. Minden energiáját innen merítette.

Érkezésedkor határozottan jobban volt. De egyre nyugtalanabbá vált. És te egyre kevésbé tudtad levezetni nyugtalanságát és ingerültségét. Se áramot szolgáltatni nem, sem pedig levezetni a benne túlságos feszültségre szökött áramot. Amire évtizedek óta többé vagy kevésbé mindig képes voltál. Már rég elmúlt a látogatási idő, sosem maradtál még ilyen sokáig, de egyikőtök se tudott elszakadni a másiktól, amíg nem találtak egymás számára valami, akár mily csekély megnyugtatót. Egy szót se tudtatok mondani egymásnak. Csak a kezét tartottad a kezében a takarón, a gyönyörű kezét, amely sötét májfoltokkal pettyezve is őrzött valamit régi szépségéből, hosszú ujjai szinte tanagrai íveltségéből, szabályosan ovális körmeinek gyöngyházfényéből, mintha mindegyik csak nagy félholdjának kisugárzása volna. Egyszerre különösen nyugtalan lett. Az ágytálat kérte. Szemmel láthatóan elsápadt. Kint a folyosón meg akartad várni. De az ápolónők határozottan lebeszéltek róla. Hogy már úgyis nagyon késő van. A művelet hosszabb ideig eltarthat. Aztán még le kell mosdatniuk. Egy másik beteg is feküdt mellette; azt sem lehet a végletekig zavarni. Tudtad, hogy maradnod kellene. De mikor fáradtan ő is intett, hogy menj, rossz lelkiismerettel az ő előzékenységére bízva a döntést, végül mégis menni készültél. Bár továbbra is homályosan érezted, hogy nem volna szabad. Még egy elbocsájító mozdulatot tett. Fekete-gyémánt szeme, amely mostaná-

ban már csak fakó csillogásra volt képes, még egyszer felragyogott, mint rég, aztán egyszerre még jobban elhomályosult. Nem is várta meg, amíg kinyitod és becsukod magad mögött az ajtót, mint addig minden alkalommal. Lassú, súlyos, visszavonhatatlan mozdulattal elfordította tőled a fejét.

Alig vártad a korareggeli órát, amikor telefonálhatsz a kórházba. De nem volt módod kívánni. Téged riasztott fel a csengetés. Az orvos volt. Anyád még előző este meghalt. Alig egy órával azután, hogy elmentél tőle. Hogy elfordította tőled a fejét. Később az ápolónő azt is elmondja majd, hogy szinte az ágytálon halt meg; olyan hirtelen jött a roham, hogy le se tudták emelni róla, ott helyben kellett adni az első injekciót. A halál oka *Fibrillatio*. A hajszálvékonyságúra zsugorodott szívizom megállíthatatlan, eszeveszett sebességre kapcsolt rezgése, majd örült önmagára csavarodása. A szálé, amelyen az életünk függ. Később még azt is elmondták, hogy a kórboncnok, aki pedig már sok mindent látott, sose látott még ennyire „elfogyott” szívizommal élni valakit. És mégis, még a szeme is fel tudott ragyogni egy pillanatra.

Évtizedeken át életed egyik fő feladata, tevékenysége, törekvése abban állt, hogy anyádat életben segítsd tartani. Minthogy rajtad kívül, tudtad, senki és semmi nincs, ami életben tartsa. És most, úgy érezted, és egész további életedben így fogod majd érezni, mindezt egyetlen pillanatnyi megtorpanás semmissé tette. Egyetlen egyszer hagytad magára. De a legutoljára. Mikor már nem lehetett többé jóvátenni. Immár egész életedre tiltva van számodra, hogy azt a villanást lásd a szemében. Már mindig csak az elfordított fejét fogod látni. Azzal a tudattal, hogy utolsó pillanatában el kellett rólad fordítania a tekintetét, amely, mióta élsz, csak rajtad nyugodott.

A PÓRUSOKON HATOL BE,

szétárad a nyirokerekben, megtapad a sejtfalakon, a vérkeringésbe tolul, a vesékbe hatol, a zene élősdí, beépül a molekulákba, rátekereg a kettős spirálra, forró hullámával előnti a nemiszerveket, mint a gyönyör vagy a kalciuminjekció, felhorzsolja az epidermist, felborzolja a belek bolyhait, bennünk és belőlünk él, átúszik a szervezeten, mint a bálnafogakon át a tenger, figyelünk se kell rá, hiszen gondolataink közben máshol járnak, mindenféle eszünkbe jut, ami sose jutott volna eszünkbe, máshol járunk és ő mégis bennünk jár, ha akarnánk, sincs menekvés előle, ha bedugnánk a fülünk, akkor is hallanánk, betódul a szemem, a szájon – amíg van, addig van, rajtunk ég, mint a bélyeg, mint a Nesszusz inge, lángba borít, mint ha petróleummal öntenénk le magunkat, minden lépéssel mélyebbre süllyedünk benne, mint az ingoványban, nyakunkra tekeredik, mint a hurok, fűgünk rajta, mint a kereszten, fölöttünk lebeg, mint az isten neve. Amíg van. Aztán egyszerre nincs. Olyan, mintha itt se lett volna, mintha sose lenne, hiszen nincs is és nem is lesz soha többé...

Mihelyt abbahagyják odafönt. Vagy sosem fogják abbahagyni? Igaz is, mit csinálhatnak, amikor nem ezt csinálják? És miért csinálják? Miért ezzel a nevetséges buzgalommal ezeket a komoly modulátokat (de éppúgy azt is mondhatnánk: komoly buzgalommal ezeket a nevetséges mozdulatokat; anynyi bizonyos, hogy mozdulataikban a komolyság és a nevetségesség talán sehol másutt létre nem jövő elegye érezhető). Mi lenne, ha egyikük, épp csak egyikük egyszer két hang között hirtelen belegondolna ebbe, és így döntene:

nem, nem csinálom tovább ezeket a buzgó és értelmetlen, nevetségesen

komoly és semmire se való mozdulatokat, nem húzom-vonom ezeket a primitív emelőket, mint ócska kutak húzóját, rozsdás permetelőgépek karját, elavult angolvécék láncát, ezeket a gyantázott lószőrnyalábokat le-fel ezeken az állatbél-sodronyokon, mint valami obszcén szimbólumot, nem tartom a két térdemet ebben a kényszeredetten felvett asszimettriában, ugyanúgy, mint a többiek, egyik szememmel a mellettem ülővel közös kipettyezett papírlapra meredve, másikkal arra az alakra ott, aki a középben hadonászik, mint egy eszement, akire mindenütt máshol kényszerzubbonyt húznának, vagy a falu apraja-nagyja csúfolkodva állná körbe, ahogy lebegve ott tollászkodik, mint gólya az eszterág fölött, hol meg vadul verdesve a szárnyaival, mint a keselyű, hirtelen lecsapva egyikünkre, aki aztán vagy egyszerre feljajdul, hogy csakúgy harsog tőle a terem, vagy felhörög, mint egy letaglózott állat, nem, nem csücsörítem a számát, hogy, mint egy luftballonba, az előttem álló tölcserbe fújjam a tüdőmet, ami még csak ki se gömbölyödik tőle, nem, nem csinálom tovább, szépen, nyugodtan kiemelem ezt a – miért pont ilyen? – cizellált faalkotmányt az állam és a kulcscsontom közül, mielőtt még odanőne, mint egy kidudorodó fattyú-csont, leteszem a kezemből ezt a micsodát, amit már nem is tudom, hogy neveznek, s amit úgy kell tartani a csuklómnak, ahogy a hattyú tart hullámozó nyakával egy szál nádat a csőrében, kiejtem magam ebből a rabláncból, mint egy láncszemet . . . És akkor a zene? Szétgurul százfelé, mint a véletlen. Mint a forró víz gyöngyei, ha eloltom alatta a tüzet. Volt-nincs. Mintha nem is lett volna. Mint két ing között ha villan a melled . . .

Hogy lehet, hogy ez sose fordul elő? Nézem őket és folyton csak erre várok . . . Hogy egyszer valamelyiküknek csak eszébe jut. Mi is? Hogy más dolga van. Vagy: hogy nincs más tennivalója ezzel a halandó életével? Vagy talán épp ezért csinálja? Nekem meg épp ezért jut az eszembe? Húzzák a vonót, fújják lélekszakadva a fúvókát. Közbe-közbe, két szólam között gyors ideges mozdulatokkal letépik a lószőrnyalábból a nagy erőfeszítéstől kiszakadt szálakat, vagy kapkodva szétszedik a trombitát és drótratekert ronggyal megtisztítják saját nyáluktól, ahogy a katonák a puskatisztításnál, mielőtt – újabb nyálukkal együtt – megint belefújnának egy andalító moll-akkordot, amelytől ellágyul a felénk hajló fülek szíve (hacsak éppen nem arra gondolnak, amire én). Ajkukat szenvedélyes állhatatossággal tartják a saját maga által kibocsátott levegőoszlopon, amely közte és a fuvola *szájrésze* között feszül; kezükben, mint az állandó életveszélyben álló őrszem fegyvere, az állandó várakozásban álló dobverő, hogy majd egy pillanatban – most! – üssenek vele egyet, éppen ebben a szent pillanatban, nem egy töredék-másodperccel később, mintha nem volna mindegy, nem történné minden ugyanúgy e semmitől meg nem rendülő világban, minden ugyanúgy az egyetlen testük titkos széfjében, amelynek nem ismerik a chiffrjét, vagy talán éppen azt játsszák el, tüdejükben a rák prelúdiumát, koszorúerükben a görcs fúgáját, vérük áramában netán már a szerzett immunbetegség lappangó vírus-felhangjait . . .

Es mit ülnek itt ezek a másikkal, mint a jobb sorsra érdemes vadak az állatkertben, zsöllyének nevezett ketrecekben, mint a lajhárok vagy a sakálók, miért hagyták magukat bekeríteni, befogni, behálózni ebben a rezervátumban? Miért ülnek engedelmesen és tétlenül azokkal szemben, akik odafönt rángatóznak, mint nyavalyatörős őskori varázslók vagy atavisztikus cirkuszi idomárok, a gyenge és erős kölcsönhatásoknak abban a hálózatában, amelynek anyagtalán energiáját egyikük sem ismeri? Mint nap és hold alkímiabeli *coniunctió*jában?

Gyerekkoromban szenzációt keltett Pesten egy bécsi grafológus, aki valamelyik nagyszálló halljában lépett fel. Kihallgattam, ahogy a felnőttek izgatottan tárgyalták az eseményt. Shermann Ráfáel, „a röntgenszemű ember”, miután megtartotta előadását, rögtönzött produkcióval is szolgált. Felkérte a közönséget, hogy kilétük feltárása nélkül nyújtsanak át néhány sornyi írást, amit ott helyben előre elkészített egyforma papírlapokra vetnek. Majd azonnali elemzést adott az írásokról. Ám néhány szokványos karakterrajz után, meséltek a másik szobában, egyszercsak fölnézett a papírokból, bozontos fekete szemöldöke alól szinte ki se látszó röntgenszemével szinte átszúrta a termet, és lassú, keményen artikulált hangon megszólalt: „Asszonyom, ön miért ül itt, miért nem rohan haza, a férje épp most vetette le magát az ötödik emeletről?” És, meséltek tovább mélységes átéléssel, mintha maguk is tanúi lettek volna az eseménynek, bár csak hallomásból tudtak róla, egy elegáns, csincsilabundás nő sikoltozva felugrott és kirohant a teremből. Azt is tudták, hogy hazaérve valóban ott találta a férje még meleg holttestét a bérház udvarának sárga keramitkockáin, ahol laktak.

Miért ülnek itt? Miért nem rohannak ezerfelé, ahol a dolgaik várnak rájuk, ahol vár rájuk az életük és a haláluk, vagy a mások élete és halála? Hiszen most kell bosszút forralni, vagy önfeledt odaadásban feláldozni magunkat. Most kell effektuálni az év legnagyobb fegyverszállítmányának ügyletét. Most kell meghirdetni a sztrájkot az illegális fegyvereladások és mindenféle fegyvergyártás ellen. Most kell kidolgozni a szükséges monetáris rendelkezéseket, és most kell sietni a Châtelet föld alatti folyosóin elfoglalni azt a jó kis helyet a lépcsőn, mielőtt a másik koldus el találná foglalni. Most kell kidolgozni a tűszok ejtésének technikáját és most kell megtárgyalni a lassan ezredik napja fogoly tűszok kiadatásának feltételeit. Most kell gyorsan megvenni/eladni az értékpapírokat. Vagy a téli cipőt a gyerekek. Most ugrik le az emeletről a férjed/feleséged/szeretőd/apád, most kap szívrohamot az anyád, akit oly régóta nem láttál, most megy át valaki az utcán a hiába fékező gépkocsi előtt, most vár valahol egy ágyban életed legkatartikusabb orgazmusa, most vár egy utcasarkon életed leggyönyörteljesebb gondolata. Most kellene kidolgozni az emberiség megmentésének kolosszális tervét, vagy bedobni a postaládába azt a sorsdöntő levelet (melyik nem lehet az? melyik nem az?), amit már hetek óta hordozol feladatlanul a zsebedben. Most kellene hozzálatni ehhez, ahhoz, vagy amahoz. Most kellene rohannod, hogy valakit megmentés a katasztrófától, amitől csak te tudnád megmenteni (vagy hogy előidézd azt a katasztrófát valaki számára, amit akarsz, vagy amit akaratlanul elő kell idézned...)...

Szól a zene. Szól? Ülök a zsöllyemben a többi zsöllyében ülővel együtt, és hallgatok. Hallgatom a zenét. Nem is hallgatom. A fentiekre gondolok. A zene csak szól. Nem is szól. Ahogy a táncosnő nem nő és nem is táncol. A zene nem zene és nem szól. Csak van. Mindazon túl, amit gondolsz vagy nem gondolsz. S amit mégse gondolnál nélküle. Ha nem szólna. Vagy mit csinálna? Hiszen nem szól. Pedig ez a Telemann mégcsak nem is Bach. Ha az utókornak igaza van. De miért volna igaza az utókornak? Miért éppen ennek a valaminek a megítélésében volna igaza, ami semmi? A zene? Akár a szél? Honnan jön a szél? A világ végéről? A hetedik galaksziszról? A tengerről? A szomszéd faluból? Az utcasarokról? És hova lesz? És hogyan volt itt, mikor itt volt? Ki kelti föl? ki akasztja meg? mi támaszthatja föl? „Meg kell próbálni élni”? Csak mert „felkél a szél”? És ha felkél a szél? Azért még nem

kell élni. Hányan halnak meg éppen akkor, mikor felkél a szél. Nincs olyan nagyszerű költemény, amit ne lehetne a „szaván fogni”. Igen, éppen a *szaván*. Amiről azt szeretjük hinni, hogy *megfoghatatlan*. Nincs olyan költemény, a legszebb se, ami ne tenné kérdésessé, kéteessé, nevetségessé, semmissé önmagát. De a zene? Hiszen nincs szava, amin rajta lehetne kapni, aminél meg lehetne fogni, nincs mit kérdésessé tenni benne, vagy pláne értelmetlenné – hiszen nincs más értelme, csak önmaga. Csak van, amíg van. Vagy amíg úgy véljük, hogy van. S ha nincs, úgy várod, mint szélcsöndben a szelet, szélben a szélcsöndet. A zene az a valami, ami nincs. S ami nélkül te mégse vagy. Pedig, amikor itt van, semmit se tudsz kezdeni vele. De ő azt teszi veled, amit akar. A világ idegrendszerének vegetatív működése talán. Persze, azért is volt gyanús Platónnak, mikor az Allah üdvét kereste. Meg a kínai császároknak. Ebben hasonlítanak egymásra. Platón és a Tang-dinasztia. Nem, a zenét valóban nem lehet összeegyeztetni az Állammal. Talán még az étellel se. Dehát szerencsére nem is kell. Hiszen nincs is. Csak jót tesz veled. Talán az egyetlen valóságos, minden mellékhatás nélküli jótét, amivel az ember megajándékozta önmagát.

És a regény? Hiszen, akárhogy kiri belőle ez a néhány lap, ez is a regény része. Di kinek tesz jót a regény? Talán ezt is inkább *Párizsi kvartettnek* kellett volna nevezni, a címe helyett. *Apassionata frenetica – Rondo aleatorio – Tremendo ma non troppo – Finale tragicomico*. De leginkább meg se írni (bár, igaz, még nincs is megírva, s amíg valami nincs megírva, addig olyan, mintha el se volna kezdve). S ha meggondoljuk, hogy ez a Telemann mégcsak nem is Bach. (Szerencsét próbálni jött Párizsba ezekkel a kvartettekkel. Bach sose ment szerencsét próbálni sehova. Lehet, hogy én is azért jöttem Párizsba? Próbáljak szerencsét. Hiszen: próba szerencse. Ha nem kudarcs.) Van ennek az összevetésnek egyáltalán valami értelme? Amíg zene van (ha van egyáltalán), addig még verset se volna szabad írni, nemhogy regényt. Csakhogy nekem nincs választásom. De ki mondta, hogy az olvasónak sincs választása? Az olvasót semmi se kényszeríti. Tisztelettel kérlek hát, tiszteletre méltó vagy nem méltó, nyájas vagy mindenre elszánt olvasóm, aki idáig jutottál, egy lépéssel, egyetlen oldallal se tovább! (Ha lesz tovább egyáltalán.) Nem akarom, hogy többet tudj a regényről, mint én. Maradj meg abban a felajzott tudatlanságban felőle, amiben én leledzem. A folytatást csak képzeld el, ahogy én most elképzelem. Vagy másképp. Milyen jó is volna most, ha valaki másképp tudná elképzelni helyettem. Ha másképp is el lehetne képzelni. A regényt. Vagyis az életet. Az életet. Vagyis a regényt. Író és Olvasó véletlen találkozása a papíron még meghökkentőbb és még szebb, mint egy varrógépé és egy esernyőé a boncasztalon. Még valószínűlenebb, még valóságföltrebb. Hol vagy? és mikor? te, aki idáig jutottál e könyvben? Ez egy másik regény. Amiről semmit sem tudok. Pedig tudom, hogy van. Tudom, hogy vagy, valahol egy – csöndes vagy viharos? borús vagy napsütéses? de mindenképp – *sötét* pillanatában a jövőnek, amely nekem már múlt. Tudok róla. Tudom, hogy valahol, valamikor a kezdedben van ez a könyv, kinyílik előtted, hogy folytasd az olvasását, a magad regényével együtt, amely folytatódik, miközben az enyémet olvasod. Hiszen „mindenkinek az élete kész regény”. Vagy éppen *nem kész*. Hajtsd be szépen a hiábavaló hősiességnek kijáró tisztelettel és/vagy megvetéssel tedd le szépen a Könyvet. Ha tehetném, én sem írnám tovább. De te megteheted. Szépen kérlek, az oroszlánszelidítő Hieronymusra és a sárkányölő Géorgioszra kérlek, ne olvasd tovább.

Ahogy

*Ahogy ez a vadkacsa alszik, csőrét szárnya alá rejtve –
ahogy ez a tó érzékenykedik a napsugárral –
ahogy ez a szomorú tűzfa lehajtja ágát –
ahogy ez a sárgakeresztes kék zászló rárebben az égre –
ahogy ez a szél tanúsítja a báránnyelűk bizonytalanságát –
úgy kívánlak. Tehetetlenül – – –*

Még nevetésedet sem

Mire rám mutatnál: nem vagyok.

Füst Milán

*Még nevetésedet sem mondtam el.
Amikor az elmúlással felesem,
olyan melegen, mint Chagall színei,
hogy az elmúlást is ámulásra készíti.
De hát mit is tudhatna szólni, ha
felhangzik egy sosem hallott szimfónia?
Nem káros szenvedély, bár kábít, akár a hasis.
Egyszer majd elmondom mosolyodat is.*

Volnál

*Volnál merész ejtőernyős?
Belémzuhanál, része vagy életemnek.
Vagy csak karnagy? Intesz egyet és
nyomban megszólal a zenekar.
Néha hamisan, de mindig hevesen.
Mielőtt felmutatnám világra szóló vigyorom,
magyarán a gyilkos bosszút, hallgatásomat,
szeretnék valamit szólni rólad.
Bölcs tanácsok jövődöbeli jómagamnak?
Nem teszem a szépet a beszámíthatatlan időknek.
Hinném, a sziklából víz fakadhat.
Várni fogok rád elkövetkezendő életemben is.*

Az előzésről

Ha gondolatban megpróbálnánk tovább szőni Andersen meztelen királyról szóló meséjét – vajon mi kerekedne ki belőle? A király már otthon van, a gyerekekre gondol, aki világgá kiáltotta meztelenségét, s úgy érzi, hogy ennek a gyerekeknek ugyan igaza volt, mégis valamiképp illetlenül megelőzte az eseményeket. Hiszen ő, a király már éppen azon volt, hogy bevallja meztelenségét.

Hogy e komoly bejelentéssel kissé későn rukkol elő, az a királynak nem jutott eszébe. Csakhogy általában éppen az efféle késlekedéseknek köszönhető, hogy az előzés büntette aktuálissá válik. A király bejelentése várat magára, s emiatt itt is, ott is emberek bukkannak föl, akik megszólalnak – s nyomban kegyvesztettek lesznek. Igazat mondanak ugyan – de miért vágnak a dolgok elébe?

A valamirevaló irodalom is mindig elkövette azt a bűnt, hogy megelőzte a korát. S újra meg újra el fogja követni. Nézzük csak meg, mi a bestseller a mai szovjet irodalomban. Egy konjunkturális lektűr, amit egyetlen éjszaka alatt írt meg valaki, hogy kihasználja a pillanatot, amikor már szabad ilyesmit írni? Igen, manapság ilyen könyvek is születnek a Szovjetunióban, s talán nem is rosszak. Csakhogy e pillanatban *Az Árbat gyermekei* a bestseller, amit Ribakov húsz évvel ezelőtt írt meg. Húsz évig kilincselte, hogy kiadják a könyvét. Visszautasította a nyugati ajánlatokat. Hitte, hogy az írónak azzal a társadalommal kell szembesülnie, amelyben él, s hogy eljön az idő, amikor könyve a hazájában is napvilágot láthat. S ez az idő csakugyan eljött.

Eljött Ribakov könyvének az ideje, de kérdés, hogy eljött-e az ideje magának Ribakovnak is? Ha ugyanis valakinek a tehetsége húsz éves előzésre épül, ilyen marad továbbra is. Az előzés ideje azonban lerövidülhet – mégpedig nemcsak azért, mert Ribakov megváltozik, hanem például azért is, mert megváltoznak a külső körülmények. Ma Ribakov is nehezebben szerezhetne húsz esztendő előnyt a tiltott igazságok kimondásával. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy nem tehetne szert, vagy nem tudna szert tenni ma is előnyre. Az írónak mindig megvan a lehetősége az előzésre, bizonyos értelemben könnyebb helyzetben van a politikusnál, nem kötik semmiféle diplomáciai megfontolások. De vannak olyan pillanatok is, amikor egyszerűen nem helyén való, hogy az író megelőzze a politikát, mert a politika úgy viselkedik, hogy az író megemeli előtte a kalapját és azonosul vele. Ilyen pillanat – sok szovjetunióbeli író számára – éppen a mostani. Figyelemmel kísérik az állásfoglalásukat, s látjuk, hogy a legkiválóbbaknak eszük ágában sincs mostanában megelőzni Gorbacsovot. Kivételes pillanat ez a politika számára – és kivételes az irodalomnak is. Hasonlóra vágyunk mi is, itthon. De nem áltathatjuk magunkat, hogy már ilyen helyzetben vagyunk.

Lenyűgöző a mai szovjet ideológia offenzív jellege. Ez az offenzivitás

azonban korántsem negatív előjelű; nem holmi ideológiai bunkerban besáncolt maroknyi kiválasztottról van szó, s körös-körül csupa gonoszlól, akikre élesre töltött fegyverrel kell tüzelni. A gorbacsovi offenzivitás abban a bámulatos képességben rejlik, ahogy kifogja az ideológiai ellenfél vitorlájából a szelet, ahogy magáévá teszi ellenfelének, s egyáltalán, bárkinek a jó gondolatait, ahogy nem engedi, hogy egyetlen jó gondolattal is megelőzzék.

Amikor maga az ideológia arra törekszik, hogy megelőzhetetlen legyen, akkor az irodalomnak is lényegesen nehezebb elkövetni a megelőzés bűnét. Sőt, ilyenkor az irodalom nem is kívánja elkövetni ezt a büntettet. Talán minden író örömmel fogadja azt a pillanatot, amikor nem kell megelőznie a politikát, amikor a közvélemény nem ezt várja tőle, és a politika nem les rá árgus szemekkel, s ő nyugodtan foglalkozhat művészetének tökéletesítésével. De mint ahogy mondtam – idehaza még nem tartunk itt.

A gorbacsovi értelemben vett ideológiai offenzivitás volna nálunk is a legjobb ellenszere annak, hogy az előzetők ne előzhessenek. Nem kellene töprengeni azon, hogyan hűtsük le a fejüket – elég lenne megfontolni, hogyan vegyük át ezekből a fejekből a jó gondolatokat.

De hogy ne csak irodalmi példával éljek: előfordul, hogy nem íróember szólal meg, hanem különféle foglalkozású honfitársaink. Megszólalnak – és tudomásukra hozzák, hogy olyasmiről beszéltek, amiről nem volt joguk beszélni. Hogy ki kellett volna várniuk, amíg másvalaki szól a dologról. Holott ezek az emberek, teszem azt, a levegőről beszéltek, amit a gyermekeik szívnak. A vízről, amit a gyermekeik isznak. A gyermekeik egészségéről beszéltek. Talán nincs joguk gondolni rájuk, s elsőként felszólalni?

Tudomásul kell vennünk, hogy napjainkban az ideológia olyan emberekkel folytat párbeszédet, akikkel néhány éve még csak nem is találkozott. A fiatalokra gondolok, akik az utóbbi években váltak felnőttekké. Ezek a fiatalok megtanulták bátran és érzelemmentesen kimondani a véleményüket, megtanultak a tények nyelvén beszélni. Nem szitkozódznak – konstatálnak. S mindenekelőtt kiállnak azért, amit mondanak, s ezt teljes nevükkel alá is írják.

Az offenzív ideológia gyakorlása annyi, mint tisztességes választ adni ezeknek az embereknek a kérdéseikre, s elfogadni a kezdeményezéseiket.

Valami büzlik Dániában, ha e fiatalok fellépésére egy vitacikk a válasz, amit kitalált nevekkkel írtak alá. Elfogadhatatlan, ha azoknak, akik véleményüket teljes nevükkel írták alá, álneven válaszolnak. Mintha a válaszadó nem a hatalom képviselője volna – hanem illegalitásban élne. Ez a tudathasadásos jelenség is bizonyítja, hogy korántsem tehetünk úgy, mintha már mi is ott tartanánk, ahol a szovjet elvtársaink. Figyelmeztető jelzés ez, hogy van még mit behoznunk.

Hogy hogyan hozzuk be? Nos, a recept igen egyszerű.

A minap a televízióban riportot láttam az Avia gyárból. Az üzemben felgyülemlett bajokról volt szó, s a riporter a következő kérdéssel fordult az egyik fiatal munkáshoz: – Maga szerint ki a felelős mindezért? – A fiatalember csak néhány másodpercig gondolkozott, majd így válaszolt: – Mi, kommunisták.

Íme, az egyszerű recept.

A közvélemény megszokta, hogy „mi, kommunisták” inkább a sikereket vállaljuk. A kudarcokért „mi kommunisták” már nem felelünk olyan szívesen. Ezáltal a harcmező kisöpörtetett – s jöhetnek azok, akik ezeket a kudarcokat „nekünk, kommunistáknak” a számlájára írhatják. A mások nyílt-

ságából már bajos saját érdemeket kovácsolni. Érdemeket csak úgy szerezhethünk, ha „mi, kommunisták” merünk a saját kudarcainkról is beszélni, mielőtt azokat mások dörgölik az orrunk alá. Akkor jó politikusként járunk el. S lám, a jó politika e klasszikus példáját nem egy politikus mutatja be a televízióban, hanem az Avia gyár egyszerű, fiatal munkása.

Ez a munkás alighanem szintén a szovjet politika példáját követte, melyet követnie kellene ma nálunk mindenkinek. Amikor a mostani szovjetunióbeli eseményeket jellemezzük, alapvető vonásként gyakran hangsúlyozzuk azt a tényt, hogy az események élén a párt áll. Csakhogy a párt pozíciója az események élén valaminek a következménye.

Ha kerékpáros metaforával élnénk, mondhatnánk így is: Az élén taposni kell, elvtársak!

Téved, aki azt gondolja, hogy az élvonalbeli pozíciót biztosíthatja valamiféle egyezmény a többiekkel, akik kötelezik magukat, hogy lassabban fognak hajtani.

Abel Aganbegjan szovjet közgazdásznak a következő kérdést tette fel a Die Zeit riportere: Miért gondolják a Szovjetunióban, hogy az éppen folyamatban lévő gazdasági reform sikerülni fog, amikor már több hasonló reform kudarcba fulladt?

Aganbegjan azt válaszolta, hogy a mostani gazdasági reformnak nemcsak azért kell sikerülnie, mert ezúttal már nincs hová visszalépni, hanem azért is, mert az előző reformokkal ellentétben ez egyszer a gazdasági reformot – előnyre téve szert – lekörözte a politikai reform.

Mi is próbálkozunk a gazdasági reformmal. Szüntelenül beszélünk róla. Ugyanilyen gyakran kellene hangsúlyoznunk nálunk is a dolog ideológiai aspektusát. Ha azt akarjuk, hogy gazdasági reformunk jobban sikerüljön, mint az előző reform-kísérleteink, nekünk is el kell fogadnunk, hogy az erkölcsi és az ideológiai forradalom előnye nélkülözhetetlen.

És ismét visszajutottunk az előzés kérdéséhez – s az egyetlen lehetséges válaszhoz. Ahol egy ilyen forradalom zajlik, ott az irodalomnak is keresnie kell a helyét és a felelősségét. Ami korántsem jelenti azt, hogy éppen az irodalomnak kell előzgetnie és előnyt szereznie, korántsem jelenti azt, hogy éppen az irodalom akar mindenáron az élre kerülni. Korántsem jelenti azt – hogy visszakanyarodjunk a mesénkhez – hogy éppen az irodalom akar mindenáron az a gyerek lenni, aki elsőként kiáltja el, hogy a király meztelen.

Az irodalom megelégszik azzal, ha ott lehet a tanácsosok testületében. A királynak azonban nem szabad elszalasztania az esélyt, hogy elsőként – tehát időben – szólaljon meg. Még akkor is, ha neki magának kell felhívnia a figyelmet a meztelenségére.

Fordította: KÖRTVÉLYESSY KLÁRA

A Csehszlovák Írók Szövetségének Budmericében tartott szemináriumán, 1988. február 18-án elhangzott felszólalás. Megjelent a Csehszlovák Írók Szövetségének hetilapjában, a Kmenben, 1988. április 28-án.

MŰVEK ÉS EMBEREK

Romániai szemle V.

Mi közelíti a románokat Svájchoz? A kérdés önmagában is meglepő, magyarázatot igényel. A bukaresti világirodalmi folyóirat, a *Secolul 20* (Huszedik század) egyik utóbbi számában olvasható *Laus Helvetiae* cím alatt a nyolcvanéves esztéta, Edgar Papu eszmefuttatása. Papu, ki egykor Iași-ban tanított, majd Bukarestben az egyetemen világirodalmat adott elő (a kortárs írók lexikona bécsi és olaszországi tanulmányútjairól is említést tesz), a reneszánszról és Giordano Brunóról, a német művészetéről és Eminescu költészetéről írt könyveket – tudatában van annak, hogy a svájciakat a románokkal nemigen fűzik össze közös vonások, közös hagyományok. Mégis, ismerősnek, sőt a romániaiával rokonnak véli két ellentétes világ szimultán jelenlétét: Svájcban a latin és a germán, itt viszont a nyugati és a keleti zóna találkozását. Papu szerint a strukturális távolságnál fontosabb, meghatározóbb a funkcionális közelség; ebből vezeti le mindkét fél részéről a humanista és humanitárius megértés, a vendégszerető türelem, a más népekkel való egyesülésre és együttélésre törekvés vonásait. Olyan szépek ezek az elvek és szavak, hogy érdemes nyomukba eredni – Svájcban innen is.

Baconskytól–Beckettig

Tulajdonképpen az A betűvel kellene kezdeni – például Arghezivel, az e századi román és európai költészet jelentős egyéniségével –, ha Bukarest felől közelítjük meg a Romániában manapság oly szívesen használt „autochtonitás” és a világirodalom összefüggéseit. De Kolozsvárt róva e sorokat, talán indokoltabb a B-től, Baconskytól indulni. Attól a román lírikustól, műfordítótól, irodalomszervezőtől, akinek magatartása, gesztusai már-már a legenda kódéba vesznek, és ha nem volna olyan szavahihető szemtanú, mint Kányádi Sándor, ma már ezek az emlékek hihetetlenül hangzanának. Kányádi többször is elmondta – Beke György a *Tolmács nélkül* című, magyar–román témájú interjúkötetében rögzítette –, hogy a *Steaua* (az írószövetség kolozsvári román folyóirata) első főszerkesztője milyen természetes barátsággal fogadta, faggatta az akkoriban még kezdőnek számító helybeli (Nagygalambfalváról érkezett) ifjú magyar költőt a Horea úti szerkesztőségben. A korai barátkozásnak – az ötvenes évek elején-közepén lehetett ez – többek közt Ady és József Attila biztosított fedezetet: a *Steaua* (Csillag) szerkesztőségi szobájának faláról néztek le a fiatal pályatársakra. És később is, mindkét oldalról, jöttek a további tanúbizonyságok. A magyarul kiadott legutóbbi Baconsky-kötet (*Ónarckép az időben*. Kriterion, 1988) utószavából idézem Kányádit, az immár életműnyi versfordítással büszkélkedő hűséges tolmácsot: „A magyar irodalmi élet eseményeit, újdonságait tudakolta, mint minden későbbi találkozásunkkor is. Szenvedélyes tájékozódó, irigylésre méltóan alapos tudású literátor volt. Nemcsak költőnek, de hivatásos irodalmi organizátornak is érezhette magát. Érezte is. Ezért aztán – könnyeink közt is mosolyognunk kell – költői iskolaalapítás alapos gyanújával a háta mögött vált meg szép terveitől s a folyóirattól. Műveltségét, nyelvtudását is furcsállták egyesek akkoriban: franciául és németül olvas; pedig oroszul is olvasott, sőt beszélt is mind a három, szóban forgó nyelvet. Magyarul is értett, olvasott, fordított is. Kevés hozzá hasonló ismerője, számtartója volt a magyar irodalomnak. Nagy vállalkozásának, a modern európai líra antológiájának előszavában még szabadkozik is, amiért huszadik századi nagyjainkat nem tudta

teljes számban bemutatni. S emlékszem, mekkora kedvvel, mennyi szeretettel buzgólkodott *Ludas Matyink* román szavakba öltöztetésén. Hogy mekkorát vesztített személyében a román, az európai irodalom, az még csak derenghet mindegyre elhomályosuló szemünk előtt. A mi veszteségünk nyilvánvaló: a magyar költészet igaz, nagy barátját temették maguk alá ugyanazok a falak, melyek a védőszenttörékenységgű Veronica Porumbacura is omlottak azon az örökre fekete márciusi estén.”

Az 1977-es bukaresti földrengés óta (mert arról beszél Kányádi) újabb földmozgások, falomlások szomorú tanúi vagyunk. Következésképpen a veszteségnek is egyre inkább tudatában lehetünk – legalábbis tudatában *kellene* lennünk. Baconsky példája, öröksége persze nem foszlott a semmibe, vannak folytatói – azt a paradicsominak látszó állapotot azonban, amelyre a hajdani szerkesztőségi szoba hajdani fala utal (Adyval és József Attilával), ma már nehezen tudjuk magunk elé képzelni. A *Steaua*t átköltöztették az adóhivatal épületébe, mai szerkesztői onnan igyekeznek figyelni országra-világra, irodalomra, művészetre. Utóbbi számaik egyikeben például Peter Handkét közölték, megelőzően egy fiatalon elhunyt erdélyi magyar költő, Sütő István verseit méltatták. Némi szépséghiba – a nyomda ördöge? –, hogy a tartalomjegyzékben *Poezia lui Sütő András*-t nyomtattak. (A dráma- és prozairó, az esszéista Sütő *András*ról mostanában keveset írnak a romániai lapok; a sajtó e hibájának magyarázata már messzebb vezetne.) Igaz, nem olyan rég a bukaresti *Lucaefărulban* A. E. Baconsky nevét is rosszul írták: Bakonskynak. Akkor hát ne is botránkozzunk meg azon, hogy Titus Popovici, a magyarul jól beszélő, a magyar irodalmat ismerő és állítólag szerető neves prózairó élesen polemikus, magyar nacionalizmust kiáltó cikkében Petőfit „ffy”-vel aposztrofálja? (Miközben a *Nemzeti dal*t is nacionalizmusban marasztalja el...)

Na de térjünk vissza Baconskyhoz – helyesen. Úgy, ahogy Kányádi idézi őt (az utolsó nap, 1977. március 4-én papírra vetett töredék-fordításában ilyenformán: „... És a boldog Antonius Pius utóda akinek / szemében még a görögök bölcsessége honolt borúsán merült / föl írásaiból és arra gondolt mint már annyiszor, hogy az élet / inkább hasonlít a háború művészetéhez mint a tánchoz és illő / hogy a veszély teljesen fölkészülve találjon ...”). És ahogy a Meridiane kiadó „Biblioteca de artă” sorozatának 451. (1987-es) kötetében (*Itinerarii plastice*) találkozunk vele; párizsi, firenzei, kölni benyomások, a Dantét illusztráló Botticelli tanulmányterjedelmű bemutatása mellett a kolozsvári Bánffy-palotában frissiben megnyílt múzeumról is szól (1959-ben), elsősorban a román festők vásznairól; de ő még láthatta itt – említi is – a nagybányai iskola olyan képviselőit, mint Réti István, Thorma János, Hollósy vagy Ziffer.

A lassan az 500. címhez közeledő képzőművészeti sorozat a román könyvkiadás – nyugodtan mondhatjuk – egyik büszkesége. Külföldi életrajzokat, emlékiratokat, esszéket kínál az egyetemes értékek iránt érdeklődő olvasónak, széleskörű esztétikai műveltséget alapoz. Csakúgy, mint az Univers, a bukaresti világirodalmi kiadó „Eseuri” sorozata vagy a XX. század kiemelkedő esztétáit, irodalomtörténészeit, művészettörténészeit, rendszerteremtőit románul megszólaltató sok-sok tanulmánykötet, monográfia. A hetvenes, de még a nyolcvanas évek e kiadványait figyelemmel követő diák és tanár, szakember és laikus egy nagy áramkör részének érezhette magát. Ahogy a műszakiak mondják: évszázados vagy több évtizedes lemaradás behozása csakis a legmodernebb technológiák megismerésével, bevezetésével lehetséges, kullógóból – megfelelő szakképzéssel – élre lehet ugorni. Ilyesmire készült (legalábbis irodalmi-művészeti ismeretekben) a román nyelvű esztétikai és világirodalmi könyvkiadás, s egy-két évtizeden át valóban sokat, jelentőset tett. Az alkalmas légkör megteremtésében, az igény felébresztésében és táplálásában rendkívüli szerepet játszott az 1961. januárjában útjára bocsátott világirodalmi folyóirat, a *Secolul 20*, amely a múlt évben ünnepelte 300. számát, s ezt az alkalmat egyrészt a visszaillesztésre, másrészt egy példásan színvonalas Beckett-összeállítás közlésére használta fel.

A folyóiratszámok és a megjelenési év nyilvántartása az ő esetükben meglehetősen bonyolult feladat – azon egyszerű oknál fogva, hogy a késések szinte beláthatatlan módon felhalmozódtak. Most például a 310–311–312. jelzetű tripla szá-

muknál tartanak, s a filológus hajlandóságú olvasó (1988 októberében) a hátsó fülön megtalálhatja az év szerinti jelzést is, vagyis azt, hogy ez megfelel az 1986. 10–11–12. füzetnek. A szerkesztők azonban – Dan Häulicő, a nemzetközi tekintélyű műkritikus és társai (Geo Șerban s a többiek) – a már legendás késésből mondhatni előnyt csíholtak ki; a belpolitikai események, hivatalos ünnepek regisztrálása, megtartása mellett többnyire könyvszerűen szerkesztenek, valóságos antológiákat nyújtanak a folyóirat vásárlóinak, híveik népes táborának. És minthogy gondjaik és felismeréseik sem most kezdődtek, immár hosszú ideje alkalmazzák ezt a szerkesztésmódot. Csupán a 300. (pontosabban: 298–299–300.) számban található (igaz, 17 sűrű szedésű oldalt kitevő!) „kronologikus szemelvények” alapján ilyen összeállításukra utalhatunk: az utazások irodalma mint a dialógus igénye, az irodalom és a nő helyzete (1962), humor (1963), tudomány és irodalom viszonya, Shakespeare, Eminescu (1964), Joyce-megközelítések, az újra megtalált Proust, Dante, irodalom és film (1965), nemzeti és egyetemes a kortárs irodalmakban (COMES-kollokvium, 1966), tiszteletadás Picassónak, irodalom és képzőművészet, bevezetés a strukturalizmusba, az utca irodalma (1967), költészet és tánc, a kimeríthetetlen Franciaország, a totális Apollinaire, autó-technika-mitosz (1968), Dosztojevszkij – az örök kortárs, expresszionizmus (1969), Lenin – gyakorlat és kreativitás, Franciaország mitológiája, mediterránum (1970), irodalom és esemény (1971), homo faber, Japán (1972), az olasz föld, az egzotizmus – a XX. század mély dimenziója, Latin-Amerika, az emberi test (1973), a román eredetiség (1974), Görögország – folyamatos jelen, az ellenállhatatlan Róma, a regény életképessége, Románia a kortárs világban (1977), homo biographicus, a brit eredetiség méretei (1978), Dánia – híd a világ felé (1979), Európa – erkölcsi dimenziók és állandóságok, Európa – a szellemi erő vonalai (1980), Roland Barthes-útmutató (1981), Goethe vagy a génusz mint közönséges ember, Finnország – civilizáció és hagyomány (1982), mass media és a humanista műveltség vitalizálása, a könyvtár (1983), az új német film (1984), Kuba – alkotó személyiségek és sorsok, Samuel Beckett – a művészet mint határ-kísérlet (1985). És ebben a kiemelésben átugrottuk az egyes lírai antológiákat – az osztrákokét, jugoszlávokét, németekét, spanyolokét, franciákét, latin-amerikaiakét, oroszokét, belgákét, kanadaiakét, észak-amerikaiakét, külön a belgrádiakét, a québeciekét. Nem ugrottuk át a magyarokat; a magyar irodalom ugyanis a 300 szám sok ezer oldalából, sajnos, feltűnően keveset foglal el – százalékosan nem, csak ezrelékben fejezhető ki. Ha már egy ilyen tanulságos leltárba belefogtunk, érdemes (szintén a „kronologikus szemelvények” alapján felsorolni, kivel-mivel találkozott a *Secolul 20* olvasója irodalmunkból. Tehát: Karinthy Friggyessel (1963), Veres Péterrel (egy 1964-es ankétban), Kassák Lajossal (1967), Weöres Sándorral, Mészöly Miklóssal (1970), Franyó Zoltánnal (mint Zaharia Stancu fordítójával, 1972-ben), Nicolaus Olahusszal (mint román humanistával, 1977-ben), Ady Endrével (1981), Déry Tiborral (1983). A román népművészet kapcsán volt szó Bartók Béla *Cantata profană*-járól, Kósa György *Báránka* (Miorita)-interpretációjáról és Kerényi Károlyról (Karl Kerényi és Thomas Mann levélváltása mitológia-ügyben). Talán a legnagyobb figyelmet eddig a színház kapta – egy romániai magyar rendező, Harag György személyében (igaz, a kivonatos összefoglalóban nem említik az egyébként rangos megemlékezést róla, 1985-ből). Aztán, épp a Beckett-összeállításban, Harag tehetséges kolozsvári utódját, a fiatal Tompa Gábort is megszólaltatták. A második svájci antológiában pedig a Bukarestben élő Méliusz József *A Horace Cockery-Múzeum* című könyvének részlete szerepel (a 310–311–312. számban), Szász János bevezetőjével. (Sajnálatos, hogy Szász – a Romániai Írók Szövetségének sok éven át országos titkára! – mind a tartalomjegyzékben, mind bent a laptestben „Sász”-ként íratott.) Ha már Svájc romániai irodalmi vonatkozásainál tartunk, alighanem figyelmet érdemelt volna Sütő András *Csillag a máglyán* című drámája is (Kálvinról és Servetről). Mint életrajzi – sőt azon túlmutató – érdekességet lehetett volna említeni a Temesvárott született Kerényi Károly svájci munkásságát. Sok egyéb mellett, amire még visszatérek.

E hosszúra nyúlt (pedig igazán lerövidített) leltár mentségül nem árt ismétel-

ten megemlíteni a *Secolul 20* rendkívüli szerepét az irodalmi közvélemény, a műveltségszerkezet alakításában. Az 1950-ben született Mircea Nedelciu, a fiatal román prózaírók egyik legtehetségesebbje (akitől a *Kriterion* is kiadott egy magyarra fordított kötetet 1986-ban, *Módosító javaslat a birtoklás ösztönéhez* címmel), a *Secolul 20* ünnepén azt írta (nem évfordulós udvariasságból!), hogy az ő irodalmi nemzedékük megszületésében az egyik legfőbb „bűnös”: a szóban forgó bukaresti világ-irodalmi folyóirat. Újabb nyomós érv, hogy ezt a nagy igénnyel és tudással szerkesztett – a közvetlen szomszédságra viszont kevésbé figyelő lapot nagyon komolyan vegyük...

Svájc mégis távol?

Svájc szemmel láthatóan a legvonzóbb – kultúrateremtő és civilizációfenntartó – helyek egyike a *Secolul 20* szerkesztői számára. Nem állnak ezzel a véleményükkel egyedül, és nem nehéz indokolniuk pozitív elfogultságukat. „Svájc, Európa keresztútja” címet viselő antológiájuk (307–308–309) s a belső dimenziók feltárására törekvő folytatás (a 310–311–312. számban) olyan életművekbe enged bepillantást – fordítások, illetve vallomások és tanulmányok révén –, mint a Carl Gustav Jungé, a Hermann Hesséé, Carl Spitteleré, Jacob Burckhardté, Heinrich Wölffliné, Amielé, Max Frisché, a szobrász Giacomettié, a kortárs kritikusok közül a Marcel Raymondé, Jean Rousset-é vagy Jean Starobinskyé. Fölvillantják természetesen a világszerte számontartott történelmi és művelődéstörténeti előzményeket: Tell Vilmost és Kálvint, Erasmust és Paracelsust, Holbeint, Rousseau-t, az itt hosszabb-rövidebb ideig otthont, fórumot kapott olasz forradalmárokat (Mazzinét, Garibaldit), az oroszokat – Herzentől és Bakunyintól Leninig –, a lengyel Mickiewiczet, a közelmúlt vagy a jelen írói közül Thomas Mannt, Romain Rolland-t, Brechtet, Cvetajevát és Elias Canettit. A román kultúrának, irodalomnak közvetlenül is van köszönnivalója: Tudor Arghezi Genf és Fribourg szellemének tulajdonította írói egyénisége kibontakozását, Lucian Blaga pedig, a század ugyancsak klasszikussá lett másik híres lírikusa – diplomataként – öt és fél évet töltött Bernben. Amint ezt Geo Șerban közléséből megtudhatjuk, 1928 és 1932 közt, majd 1937-ben Blaga a román kultúra, a román szellemiség svájci népszerűsítéséért sokat tett; ebben egy helybeli író-szerkesztő, Hugo Marti nyújtott neki segítséget. Barátságuk kialakulásában a brassói szász folyóirat, a *Klingsor* is szerepet játszott, itt méltatta ugyanis Blaga a berni szerző romániai útíraját (még 1927-ben).

Túl a művelődés- és irodalomtörténeti mozzanatokon, Svájc vallomásra készíti a *Secolul 20* munkatársait. *Történelem és jövő* című bevezetősszéjében Dan Hăulică nem rejti véka alá a személyes (és egyben kollektív?) indítékokat a svájci „kaland” megszervezésében; utazásainak felidézett emlékképei többek hangulati jelzéseknel. Zürichben látta például, hogy a Limmatról fölszálló hattyúk rátelepedtek a villamossínekre és leállították a forgalmat, a villamosvezető pedig türelmesen próbálta őket jobb belátásra bírni, de ugyanígy viselkedett a többi érdekelt, utas és vezető. Szintén Zürichben, a híres kávéházban, a Kronenhallében (ahol ma is mutogatják Joyce asztalát) az idős tulajdonosnő személyesen köszönti vendégeit. Luganóban népszavazást rendeztek néhány öreg fa sorsáról: az útszélesítés tervének estek volna áldozatul, ha a közvélemény nem akadályozta volna meg az eredeti elképzelés végrehajtását. Bázelen városi határozattal kötelezték a nagy vegyiüzemeket védőberendezések felszerelésére. Szintén Hăulică idézi, a szellemi légkör jellemzésére, a drámaíró Max Frischt, aki szerint egy (szónoki) beszéd csak akkor hasznos, ha feltételezi, kiváltja a párbeszédet – tehát nem valamilyen meggyőződés monológyszerű előadása. Svájcban *ennek* van hagyománya. Ez az az erkölcsi erő, melynek kisugárzása térben és időben oly tekintélyes. A korábban Cambridge-ben tanító, ma genfi egyetemi tanár George Steiner, a magyar olvasó számára sem ismeretlen esztéta a svájci „specifikumot”, immár saját tapasztalatból, azzal egészíti ki, hogy sehol másutt nem találta az egyén gondolkodási és alkotási szabadságának ilyen kitűnő feltételeit, amihez nagy mértékben hozzájárul a kellemes intimitás és

az anyagi biztosítottság. Mielőtt azonban a tökéletes idill hangulatába ringatnánk magunkat, nem árt elgondolkodnunk – a francia többségű Fribourg, illetve Freiburg (magam is láttam a kétnyelvű várostáblát) vallási és nyelvi különbségei, békéje mellett – a Steiner által említett új genfi tapasztalatról sem: minthogy a német Svájból mind többen telepednek át Genfbe, a genfiak pedig nem tudván vagy nem akarván beszélni németül (svájci-németül), közvetítő nyelvként az angolt használják.

A „helvetizmus”, a nyelvi, vallási, műltbeli-műveltségbeli különbségeken felül emelkedő, pontosabban ezeket tudatosítva-megőrizve érvényesítő összetartó erő a fő témája a *Secolul 20* svájci összeállításának. Svájci tanulásként, a román és külföldi szerzők nem arról beszélnek, hogy *függetlenül* a nemzetiségi hovatartozástól, *függetlenül* az ősöktől, hanem ettől igenis *függően*, ezt tiszteltetben tartva, ápolva, miként valósul meg a svájci egység, az általános jellemző állampolgári, honpolgári öntudat. A resicai születésű Mircea Martin (1940), az irodalomelmélet és az összehasonlító irodalomtudomány egyik elismert bukaresti képviselője feltűnően hangsúlyozza, hogy a svájci állandóság – paradox módon – maga a változatosság, pontosabban a változatosság védelme és művelése. A svájciak számára természetes, hogy különbözők akarnak maradni – egymástól is. Noha a szomszédos országok német, francia vagy olasz jellege földrajzi-politikai realitás, föl sem merül holmi svájci uniformizálás szándéka. Valéry a helvét sokrétűséget olyan gazdagságnak nevezte, amelyet sem antagonizmusokkal megrontani, sem rendszeres egysebbe feloldani nem kell, nem szabad. George Steiner megpróbálja sorra venni, elemezni azt a bizonyos svájci összetartó erőt. Ennek egyik szabad és természetes megnyilvánulása a regionalizmus. Sajátos térérzék jellemzi a svájci írókat – állítja Steiner –, és ez nem csupán az irodalomtörténeti múlt, Gottfried Kellerre, Carl Spittelerre vagy Ramuzre érvényes, hanem olyan modern szerzőkre is, mint például Max Frisch vagy Adolf Muschg. A cambridge-i, illetve genfi esztéta (nyelvész, eszszéíró) a második jellemzőnek a lázadás szellemét nevezi. Már az 1840-es évektől számon tartják, Keller ifjúkori műveiben, a fulladozó kiáltását (a genfiak „morosité”-nek nevezik), és azóta is megfigyelhető a „svájciság” heves ellenzése, épp a legismertebb svájci írók alkotásaiban – Conrad Ferdinand Meyertől Dürrenmattig és Frischig. Innen (is) magyarázható, hogy éppen Svájcban, Zürichben született meg a „Dada”. (Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az alapító Tristan Tzaráról, a modern költészet román származású fenegyerekéről Illyés Gyula írt nagyesszéit!)

Az irodalomtörténész Silviu Iosifescu teszi föl eszmefuttatásának már a címében ilyenformán a kérdést: *Svájci irodalom vagy irodalmak?* Történetileg, művelődés- és irodalomtörténetileg szembesíti a valóságos és a lexikonok rögzítette helyzetet, az egység gondolatát a tényekkel – Svájc, illetve Belgium és a monarchiabeli Ausztria íróinak esetében. A továbbgondolás lehetőségét kínálja, sőt követeli a svájci német, francia és olasz irodalom kapcsolatainak elemzése, viszonya az egyetemes német, francia és olasz irodalomhoz, de hasonlóképpen tanulmányos a rétorikán (nyelvjárásokra is tagolódó) irodalomtudomány problémavilága. Iosifescu mint igen jellemzőt idézi Adolf Muschg nyilatkozatát a svájci specifikum és a nemzetközi szféra összefüggéséről. A bukaresti irodalomtörténész hangsúlyozza azt a lényegi paradoxont, hogy a svájci irodalom egyesítő jellemvonása: a kulturális anyagcsere gyakorisága. Ez az, ami fermentumként, katalizátorként hat. Az évszázados harcok nyomán kialakult *modus vivendi*, a kölcsönös türelem nem zárja ki, persze, a vitát, a tagadást sem. (Lásd: Dürrenmatt és Frisch drámai életművét!)

Meglepő – legalábbis annak, aki nem ismeri az irodalmi élet belső érdekszféráit –, hogy a *Secolul 20* két svájci számában (ami végülis hatnak felel meg) nem találkozunk a Kolozsvárott élő irodalomteoretikus, Adrian Marino nevével. Holott Marino, az egykori Călinescu-tanítvány, sok éven át a *Cahiers roumains d'études littéraires* szerkesztője (1973–1980), számos tudós könyv, köztük a *Bevezetés az irodalomkritikába* szerzője (e művét Dávid Gyulával magyarra fordítottuk a Kritériumnak, 1979-ben), éppen Svájcban szerezte meg a doktorátust, s azóta is gyakran jár arrafelé, kongresszusok és külföldi kiadóvállalatok egykori vendége. (Az izmusok esztétikájáról szóló tanulmánya Budapesten látott napvilágot, franciául.)

Marino azonban nem csupán a (földrajzi) közelség és Svájc kapcsán juthat eszünkbe, hanem az egy országban belüli irodalmak okán is. Ő volt ugyanis az a román irodalomtudós, aki az 1981-es madridi kollokviumon, az A. I. C. L. (Irodalomkritikusok Nemzetközi Szövetsége) rendezvényén előadást tartott a kisebbségi irodalmakról. Mint arról a *România literară* című hetilap több közleményben is beszámolt, Marino ott csupán a spanyol példákról beszélt, és utalt bizonyos idegen hatalmakra, amelyek (állítólag) ösztönzik a kisebbségi revindikációkat, jöllehet szerinte a kisebbségi nyelvek irodalmainak nem az a hivatásuk, hogy „idegen testek” maradjanak, mint holmi „trójai falovak” (Marino szóhasználata!!) a többségi irodalommal szemben, hanem összekötő kapoccsá kell válniuk. Más küldöttek már ott, Madridban sokkal árnyaltabban fogalmaztak. A lengyel Ryszard Matuszevski például rámutatott a történelmi tényezőkre, nemzeti és nemzetiségi (kisebbségi) irodalom dialektikus kapcsolatára, a viszony változásaira; utalt a két világháború közötti Vilnius, Lwow, sőt Varsó és Krakkó kultúrájának ötvözetére, olyan írók említésével, mint a valamikor ott élt Nobel-díjasok, Isaac Bashevis Singer és Czesław Miłosz, no meg Iwaszkiewicz, Tadeusz Konwicki. A ciprusi Eli Peonidou a sziget két közösségének valóságából kiindulva, költészet, kritika és politikum feltételezett-ségére mutatott rá. Szó volt Madridban arról is, hogy vannak olyan kis népek, ahol maga a nyelv is veszélybe kerül, az irodalom a továbbélés eszköze. A másik román küldött, a *România literară* azóta elhunyt főszerkesztője, George Ivaşcu ugyanitt ismertette a román álláspontot, statisztikai számokat említett, hivatkozott több romániai magyar és német lapra, kiadóra, a kérdés érdemi vonatkozásaira azonban nem tért ki. Így sajnos egyáltalán nem került szóba a rendkívül gazdag erdélyi örökség; nem kerülhetett szóba Babits Mihály programadó esszéje, az *Európaiság és regionalizmus*, mely az *Erdélyi Helikon* 1930. januári számában jelent meg; nem kerülhetett szóba Kuncz Aladár humanista programja, az *Erdély az én hazám* vállalásától a „kisebbségi irodalom – világirodalom” című sorozatig, amelyben a Helikon a katalán, a flamand, a breton, az ír, a jiddis és héber, az angliai, franciaországi és amerikai regionális törekvéseket is sorra vette. Nem került szóba Madridban Kós Károly és Tamási Áron meg Kacsó Sándor. De Ion Chinezu sem, aki 1930-ban román nyelvű könyvet adott ki Kolozsvárott az erdélyi magyar irodalomról (holott még alig tíz év termését vehette számba – minthogy nem az erdélyi magyar írásbeliség kezdeteit, csupán a romániai szakaszt vizsgálta).

Több mint hat éve, hogy ezeken az összefüggéseken a *Korunkban* (1982. 3.) *Kisebbségi irodalom – közélről és távolról* cím alatt elgondolkoztam. És most itt van a kezemben a *Secolul 20* idézett, kétségtelenül rangos svájci összeállítása. Elő sem fordul benne az Erdély szó, jöllehet kiváló európai elmék elmélkednek a svájci többnyelvűségről, kultúrák találkozásáról, regionalizmusról, a specifikum megőrzéséről. Rajongva és vágyakozva beszélnek Svájcra, a valóra váltott nagy lehetőségéről, humanizmusról és megértésről, türelemről, együttélésről. Mircea Nedelciu nemzedéke érthetően szomjúhozza ezt a „svájci” levegőt, s a náluk is fiatalabbak legjobbjai szintén a *Secolul 20* lapszámain (is) nőnek fel. Nem bűn-e hát, ha megfosztják, megfosztjuk őket attól (a miénktől!), ami összehangzó lehetne e közleményekkel?

Fel kellene támasztani A. E. Baconskyt.

Persze Beckett-re ugyanolyan nagy szükségünk van... És nemcsak nekünk.

Ui.: Mai riporter-kérdésekre adott válaszában Adrian Marino világos, „egységes és következetes művelődési tervvel” áll elő – „egy még világosabb kulturális helyzet”-ben (*Utunk*, 1988. szeptember 20.). Az 5. és 6. pontot másolom ide: „Összehasonlító módszer a román irodalom beillesztésére az egyetemes irodalomba. – A nem vidékies, nem Európa-központú világirodalom elmélete.” Azt nyilatkozza Marino, hogy „szervességen” nyugszik ez a tervezet. Szerény kérdésem (Marinóhoz): vajon ebbe a „szervességbe” beilleszthető a mi erdélyi magyar (és román és szász) múltunk-jelenünk? Vagy ez a „vidékies” kategóriába soroltatik be szerzőnk által?

Tehát ne is reménykedjünk? Várjunk csak továbbra is – Godot-ra?

JUGOSZLÁVIAI SZEMLE

A Milo Dorral készített interjút és az író esszénovelláját olvasom az újvidéki *Polja* júniusi számában. Milo Dor, alias Milutin Doroslavac nevét a közelmúltig nemigen jegyezték erre felé. Budapesten született 1923-ban szerb orvosok családjában. Később Belgrádban tanult és a belgrádi ifjúkommunista szervezet tagja lett. 1942-ben a titkosrendőrség ügynökei elfogták, kínozták, majd később fogolytáborba hurcolták – az árulás vádjától fogva árnyékként kíséri. A háború végét egy bécsi börtönben tölti, s szabadulása után Ausztria és Nyugat-Németország között ingázik. (Esszénovellájában ezt a korszakot elevenítette fel, az emigránsok akkori helyzetére vonatkozó finom megfigyelésekkel tüzdelve). Hans Werner Richter, akinek óriási szerepe volt abban, hogy Milo Dor túlélte ezeket a napokat, ekkoriban tesz kísérletet folyóiratok megalapítására. Mindkét kísérlete (Der Ruf, Skorpion) zátonyra futott azonban az amerikai cenzúra beavatkozása folytán. Richter Alfred Andres-szel alapítja meg a nevezetes Gruppe 47-et, amely Dor szerint védelmezni hivatott az irodalom függetlenségét az effajta intervenciókkal szemben. Milo Dor, a pesti–belgrádi szerb, a Gruppe 47 tagja lett, s ettől fogva kizárólag németül írt. Így 1952-ben írt regénye (*Halottak szabadságon*) – amelyet nemrégiben, tehát mintegy 25 éves késéssel kaptunk kézhez szerbhorvát fordításban, az utóbbi időben rendkívül aktív újvidéki *Književna zajednica* kiadásában – már német nyelven készült. Az ekkora késés okai feltételezhetően abban keresendők, hogy Milo Dor könyve „nem heroikus értelmezését nyújtotta mindannak, ami a háború alatt történt Belgrádban”. Ugyancsak nemrégiben jelent meg az újvidéki *Književna zajednica* kiadásában Milo Dor verseskötete *Prve i poslednje pesme* (Az első és utolsó versek) címmel. „Anti-memoárja”, amelyet harmadik személyben írt, nemsokára megjelenik Jugoszláviában és a bécsi Paul Zsolnay kiadónál is (*Téves csatahajó lesz a címe*). A memoár a Gruppe 47 tagjainak és más osztrák és német íróknak a portréit fogja tartalmazni – ezekből a belgrádi *Književna reč* és a *Polja* közölt részleteket. (Számomra roppant izgalmas volt a *Hogyan lett Handkéből Handke* című írás). Milo Dor egy kérdésre válaszolva elmondja, hogy azért ír kizárólag németül, mert 1946-ban ezt a nyelvet választotta: „Akkor nehéz volt, mert szintaxisom eltérő volt. Németül írok, mégis természetes, hogy jugoszláv témákkal is foglalkozom, és az is szembetűnő, hogy ezek a témák túllépnek a mindenkori helyi kereteken... Mivel néhány hónapot mindig Jugoszláviában töltök (részben könyveimet is itt írtam), semmilyen kettősséget nem érzek. Úgy gondolom, hogy tereink túlságosan kicsik ahhoz, hogy megengedhetnénk magunknak valamiféle szeparatizmust. A nyelv csupán megállapodás a kifejezésekről, a témák pedig európai jellegűek”.

Milo Dor a Gruppe 47 tevékenységét ecsetelve Krležáról, a nagy „jugoszláv nonkonformistáról” beszél, aki egy helyen ama „ólmabetűs dobozról” ír, „az egyetlen olyan dologról, amelyet fegyverként használhatunk méltóságunk megvédésére”. A múltkori jegyzetemben már szót ejtettem Krležáról. Recepciója persze folyamatos, a folyóiratok gyakorta közölnek tanulmányokat a *Zászlók* írójáról, és jónéhány könyv is született már, amely Krležával kapcsolatos témákat taglal (Krležáról, tudtommal, a kritika 1917 óta értekezik, és a két háború között is sokat írtak róla). Így például a zágrábi *Republika* egyik utóbbi számában (1987/9–10) Cvjetko Milanja, a posztstrukturalista gondolkodás egyik kitartó védelmezője és gyakorlója tájainkon – mint azt az *Alkemija teksta* (A szöveg alkímiája) vagy az *Užas jezičke moći* (A nyelvi hatalom rettenete) című könyvei bizonyítják – jelentetett meg gondos filológiai apparátusú tanulmányt Krleža poéziséről, kimutatván az expresszionizmus, majd a Neue Sachlichkeit hatását. Ugyanezen folyóirat legújabb számában (1988/5–6) Viktor Žmegač, a zágrábi irodalomtudományi iskola egyik legnevesebb alakja a

nietzschei bölcseletnek a krležai életműre tett hatását taglalja. Krleža ugyanis nem egyszer említi a nietzschei filozófiához fűződő élményeit, de ezekből nem keletkezett olyan esszé, mint a Rilke-, a Proust-, a Grosz- vagy a Baudelaire-élmények kapcsán.

Krleža személye, szinte mondani sem kell, rendkívül alkalmas volt különféle mitoszok gyártására. Bizonyos agyonkoptatott jelzők szinte állandóan ismétlődnek személye kapcsán (a legnagyobb jugoszláv író stb.). Boris Senker, a *Republika* színházi kritikusa a már említett számban így fakadt ki: „A Gavellában (zágrábi színház) a Glembayakról csak szuperlatívuszokban lehetett beszélni, mert egyszerűen nem volt összehasonlítási lehetőség. Krleža – ezt fogja állítani minden színházi ember – a mi legnagyobb drámaírónk, a Glembayak pedig a legnagyobb műve. Jó lenne, ha a színház megszűnne papagáj-módon ismételtetni az iskolás frázisokat a nagy íróról és nagy művéről, és elgondolkozna azon, hogy mit tegyen a Glembayakkal: vagy elismeri, hogy rossz és használhatatlan irodalmi teremtmény, amelyet a pedagógia és a reklám masinériája évtizedekig túlbecsült, vagy állandóan újjáéleszti, ha csakugyan olyan nagy értékkel bír, ahogyan mondják”.

A Krleža-mitosz kapcsán ezúttal Igor Mandić *Zbogom dragi Krleža* (Isten ved, kedves Krleža) című nemrég megjelent könyvéről szeretnék szólni. A könyv alcíme is szemléletes: polémiák a poszt-krležai korszak mentalitásáról. E polémiák, amelyek folyóiratokban és napilapokban is megjelentek, már eddig is nagy vitákat kavartak. Mielőtt azonban ezekről beszélnék, hadd mondjak néhány szót a könyv szerzőjéről is. Igor Mandić egyik interjújában azt vallja, hogy fontosabb, hogy olvasás, mint hogy igaza legyen. Kritikákat közöl, s írásai gyanús értékű lapokban is rendszeresen megtalálhatók. Írt pl. egy anti-feminista könyvet (*Mit akarnak valójában ezek a nők*), adott közre esszégyűjteményt *Bachtól Cage-ig* címmel, a televízió médiumáról *Mysterium Televisionis* címmel jelentetett meg könyvet. Mandić polémiái, amelyeket hol jogosan, hol jogtalanul anti-krležiánus pamfleteknek neveznek, az ismert freudi fogalomhasználatból szólva az apagyilkosság vádjával terhelhetők, s ezt a szerzőjük készséggel el is ismeri. Sőt azt állítja, hogy mindazok, akik manapság székszíssal viszonyulnak a Krleža-mitosz megannyi összetevőjéhez, gyakorlatilag Krleža köpönyegéből bújtak elő. Könyvének 25. oldalán ezt írja: „Az apa meghaladása, mint az istengyilkosság miatti atavisztikus rettenetes visszatükröződése, a felnőtté válás egyetlen lehetséges útja az individuális és kollektív világban.” Mandić szerint a döntő paradoxon ezzel kapcsolatban, hogy a nem-krležiánusokat manapság úgy támadják, mint a két világháború között a krležiánusokat. Krleža ugyanis a két háború között a rendszerhű rojalisták és a bigott klerikálisok acsarkodásának fő célpontja volt, a baloldalon pedig ellenfelei az akkoriban agyonhasznált trockista jelzővel illették. 1945 után azonban e karizmatikus értelmiségiből официálisan is erőteljesen támogatott író lett – Mandić szerint hasonló támogatásra nem akad példa a művelt világban. Tehát a Krleža-mánia és idolátria minden megszorítás nélkül burjánzott – a „gvozdi istennek” nem voltak többé opponensei (e bevezető rész címe is jellegzetes: „Magányos lovas vagy a hatalom útítársa”). A *Zászlók* írója megengedte, hogy manipuláljanak személyével, mi több, cinikusan élvezte a körülötte folyó ideológiai csinnadrattát. Mandić egyik előrebocsátott következtetése, hogy a „gvozdi isten” sok kapitális műve és gesztusa, így a nevezetes 1952-es ljubljana referátum is, amelyben a közhiedelem szerint a sematikus realizmussal számolt le, nem más, mint az Agitprop, a hivatalos ideológia kivetülése. Krleža tehát megengedte, hogy személye, intellektuális opusza egy ideológiai monómánia trójai falova legyen. Mandić, miközben ide-oda ugrál a témák között, azt állítja, hogy a krležiánusság katasztrófális következményekkel járt, mert megakadályozta képviselőit abban, hogy időben kinyíljon a szemük, hogy lássák, mi történik körülöttük, hogy lássák, hol élnek és hova botladoznak. Mandić példaértékűnek tekinti aényt, hogy Krleža, aki privát körökben igen negatívan értekezett a harmincas évek emlékezetes pereiről a Szovjetunióban, sohasem ítélte el ezeket nyilvánosan. A másik, Mandić által kiemelt tény, hogy Krleža az utóbbi évtizedekben a nyilvánosságellenes személy „képzetét” építette ki önmaga körül. A háború után rövid ideig részt vett az irodalmi életben, de belefáradva a terméketlen vitákba, és rezignáltan beletörődve egyes kezdeménye-

zéseinek sikertelenségébe, gyorsan elrejtőzött *Enciklopédiájának* falai közé és a magánélet intimitásába. Mandić azonban az izoláltság eme képzetét is mítosznak minősíti, hiszen Krleža, igaz nem-formális módon, de igencsak befolyásolni tudta azokat az eseményeket, amelyeket relevánsnak tartott. Szerinte e csupán látszólagos visszahúzódtóság nem volt tényleges magány, hiszen Krleža, aki egyébként szinte mindenkit fogadott, szórta a „nem-formális” interjúkat, tanácsokat, amelyeket megalapozták és lehetővé tettek újra és újra befolyását az irodalmi életre. Továbbá, Mandić szerint, a „gvozdi isten” mint ortodox módon irodalmi orientációjú ember, irtózott a hang és kép mechanikus reprodukcióján alapuló médiumoktól. A legfontosabb, hogy Krleža a háború utáni években kimerítette mondanivalóját, s ezek után már csak azon fáradozott, hogy megbecsültesse hagyatékát.

A Krleža-mítosz szempontjából egyébként több vonatkozásban is meghatározó volt az 1982-es év (Krleža 1981 végén hunyt el). Először is Stanko Lasić, a neves irodalomtudós jelentette meg *Krleža, kronologija života i rada* (Krleža életének és munkásságának kronológiája) című könyvét, amelynek kapcsán óriási viták lángoltak fel. Mandić szerint ez a könyv demisztifikálta először a „gvozdi istent”, legfőbb eredménye pedig az a triviális megállapítás, miszerint Krleža „tetőtől-talpig ember”. Lasić újszerű értekezése valóban szakított Krležával kapcsolatos beidegződéseinkkel. Lasić, többek között, azokat a kritériumokat is alkalmazta, amelyeket maga Krleža tartott követendőnek és megvalósítandónak. Így Lasić okfejtése azon alapult, hogy a tételt, amelyet Krleža a Predrag Matvejevićtel folytatott beszélgetéseiben hangsúlyozott (több kiadást megért a könyv) – nevezetesen, hogy az írónak disszidensnek kell lennie, azaz a negatív energia sajátos képviselőjének –, csak egy ambivalencia, vagy az ő szavával élve, bipolaritás keretén belül lehet elképzelni. Krleža ugyanis – így Lasić – egyrészt állandó jelleggel elnémította magában a kritikai hangot a sztálinizmus és a neosztálinizmus jelenségeivel kapcsolatban, másrészt pedig olyan író kívánt lenni, aki számára a tagadás az abszolútum erejével bír, azaz alapvető gondolkodási és cselekvési imperativusz. Lasić szerint a disszidens íróra vonatkozó követelménynek Krleža nem tesz eleget, hiszen a disszidens mindig a frontális szembenállás pozíciójában áll. Krleža viszont az értelmes és mértékletes bírálat hívévé szegődött. Esszéiben és publicisztikájában nem tesz egyetlen merész kijelentést sem, mi több, lépésről lépésre követi a hivatalos ideológiát, s csupán elvétve villant meg új lehetőségeket. Továbbá, Krleža, legalábbis Lasić szerint, nagyon gyorsan rájött arra, hogy csak akkor lehet hatékony, ha rendkívül élesen szól kulturális és politikai kérdésekről, de kizárólag magánbeszélgetésekben. A nyilvánosságot illetően a valamikori kompromisszumot nem ismerő vitázó elnémult. Ilymód Krleža számára az igazi tagadás, a negáció abszolút volta csupán az alkotói folyamat szintjén jelenik meg. Míg a politika közegében az emberi erőfeszítések értelmét, valamint a haladásba vetett hitet és a politika erkölcsiségét igyekszik igazolni (és elveti az anarchisztikus lázadást), addig a művészet szintjén mindezt megkérdőjelezi, s ahogy Lasić mondja, megteremti az ún. irodalom-problémát (Lasić könyve a szerző nemzetközi hírneve ellenére is jó ideig a kiadó labirintusában tévelygett – Mandić siet is megállapítani, hogy a kiadó „reflektálta” Krleža negatív véleményét e monográfiával kapcsolatban).

A másik könyv, amelyről Mandić több ízben is szól, s amely szintén nagy vitákat kavart, Zorica Stipetić *Argumenti za revoluciju – August Cesarec* (Érvek a forradalom mellett – August Cesarec) című műve volt. (Cesarec Krleža szerkesztőtársa volt a *Plamen* című folyóiratnál 1919-ben, spanyol harcos, a két világháború közötti publicisztika egyik legjelentősebb képviselője, így Unamunóról szinte elsőként értekezett Jugoszláviában, 1941-ben az usztasák kivégezték). A zágrábi történész néhány ponton homlokegyenest ellenkező megállapításra jutott, mint Lasić. Zorica Stipetić ugyanis gyökeresen megkérdőjelezte Krleža kommunista elkötelezettségét és következetességét (meg kell jegyezni, hogy megállapításai a második világháború előtti korszakra vonatkoznak). Így arra a megállapításra jutott, hogy Krleža csatlódott a pártban, méghozzá kitörölhetetlen polgári származása és hovatartozása miatt. Híres folyóiratát, a *Danast*, amelyet sokan radikálisan demokratikus folyóirat-

nak minősítettek, Stipetić lanyha polgári-baloldali kiadványának tekinti, amelyre inkább a rezignáció, mint a politikai éleslátás volt jellemző. Továbbá: Krleža tézisei, amelyeket 1935-ben fogalmazott meg és amelyeket ugyanebben az évben nyújtott át a pártvezetőségnek, nem képviseltek következetes kommunista logikát. Ugyanezekben a tézisekben Krleža azt a nézetet képviselte, hogy a munkásmozgalomnak a baloldali polgári ellenzék részévé kellene válnia. Zorica Stipetić olyan értelmiségi-ként mutatja be Krležát, aki képtelen volt radikalizálni a baloldali intelligenciát, hovatovább alaposan hozzájárult a különféle csoportok közötti konfliktusok kiszélesítéséhez. Az esztétikai radikalizmust támogatta ugyan, de az ideológiáit annál kevésbé. (Ez magyarázza szerinte a tényt is, hogy Krleža 1938-ban visszautasította a felajánlott jelölést a kommunista listán). Nem folytatom a történészről hőmpolygó érveit a „gvozdi isten” ellen – Mandić véleménye szerint Krleža politikai bölcséletének ilyen minősítése csak abból a pozícióból valósítható meg, amely számára a politikai apparátus vallásos, a világtörténelmet perdöntően meghatározó szereppel rendelkezik.

A harmadik nagy esemény, amely megrázkódtatta a poszt-krležai korszakot, a *Dialektikus Antibarbarus* közlése volt. Krleža 1946 után ugyanis nem engedélyezte a háború előtti polémikus írásainak kiadását, s e műve megjelentetésének kétségkívül jogi vonatkozásai is voltak. 1939-ben írta a *Dialektikus Antibarbarust*, az akkor létrejött irodalmi baloldali konfliktus kifejeződéseként. A konfliktus egyik főszereplője Krleža volt, aki élesen szembenállt a kommunista mozgalom irodalmi kérdésekben kompetens képviselőivel (a vita a művészet szabadsága, a realizmus kérdése körül zajlott). A konfliktusok persze régebbi keletűek, maga Krleža is azt állította, hogy egészen 1925-ig nyúlnak vissza. Ebből a szempontból fontos jelentőségű például Hegedušić műveire írott előszava (Mandić, aki ritkán bocsátkozik e könyvből irodalmi minősítésekbe, s akinek könyve elsősorban politikai kritériumokon alapul, úgy látja, hogy ez az agyondicsért előszó az unalmas verbalizmus csúcsa, a Glembayak pedig a nagyúri életmód nosztalgikus felidézése). Az imént említett Zorica Stipetić szinte megoldotta a gordiuszi csomót, amikor azt állította, hogy az irodalmi baloldalon egyáltalán nem történt összeütközés, egyszerűen azért, mert a párton kívül semmilyen baloldal nem létezett. A párton kívül csak a polgári értelmiségiek „leledztek”, akik elfogadták a marxizmus néhány erkölcsi összetevőjét, de képtelenek voltak arra, hogy megkérdőjelezzék a rendszer alappilléreit. Igor Mandićnak nem az a célja, hogy megoldja a „rejtélyt”, hogy volt-e összetűzés az irodalmi baloldalon vagy nem: a *Dialektikus Antibarbarust* (amely 1939-ben és 1982-ben is nagy vitákat váltott ki), amelyben Krleža és a párt viszonya leginkább kiéleződött, egyszerűen minden időszerűséget nélkülöző iratnak nevezi. Tehát: hiábavalóan tartogatta Krleža ezt a művét is a vasfüggöny mögött, és értelmetlen az az örjögés, ami a közlést követte (az írás a *Književnost* című folyóiratban jelent meg). Manapság tudniillik azok a relációk, amelyekből ezek a viták sarjadtak, egyszerűen nem léteznek. (Krleža opponensei az akkori kor követelményeinek megfelelően a sztálinista kvázi-esztétika dogmáiból merítették tantételeiket). 1945 után azonban senki sem mert arra vállalkozni, hogy felülvizsgálja a krležai opuszt, de maga az író is óvakodott attól, hogy taglalja akkori ellenfelei írói tehetségét és intellektuális következetességét. Így, mondja Mandić, a *Dialektikus Antibarbarus* polémikus virtuozitása és kihegyezett bátorsága is veszendőbe ment, s feltámasztani manapság már lehetetlen. Mandićnak feltétlenül igaza van abban, hogy a krležianizmus kierőltetett azonossági közeg, hiszen a krležai logika pozíciója kizárólag a magányosságot, a magányos lázadást, ha úgy tetszik a nonkonformizmust engedi meg. A krležai észjárás kollektív imádata és gyakorlásának kísérlete *contradictio in adjecto*, amely mögött túlságosan is gyakran apologetikus célok rejlenek. Mandić csupán az anti-krležianus magatartást tartja az egyetlen olyan méltóságteljes álláspontnak, amely felidézheti a bátorság ama szikráit, amelyekkel Krleža valaha rendelkezett, amidőn fellázadt minden és mindenki ellen. A könyv többi részében Mandić vitázó ügyességét bizonyítja a krležológia különféle képviselőivel szemben, afféle schopenhaueri, erisztikus dialektika módjában. Ezeket a polémákat ezúttal nem fogom követni, legfeljebb az utolsóról szólok

még, amely a vitairat-gyűjtemény koronája. Mandić itt újra az 1952-es ljubljanoi írókongresszuson tartott „Krlježa-referátumhoz” kanyarodik vissza, amelyről az a véleménye, hogy az asszociációk tágasságával, megállíthatatlan retorikájával a kultúrtörténeti példák összekuszáltsága folytán elsüllyeszti önnön téziseit, és hosszú távon akadályozta tudásunk kialakulását megannyi fontos dologról. Így elemezni kellene Krlježa kirohanását az egyházi művészet ellen, valamint elképzeléseit, melyek a „művészet a művészetért” címet viselik. Érdekes módon Krlježa a képzőművészetből meríti példáit s a negatív példa Picasso (aki folytonosan Krlježa „idegeire ment”), valamint az absztrakt festészet. A festő spanyol motívumai a polgárháborúból például a „gvozdi isten” számára bizonyítékok arra vonatkozólag, hogy a „nem megfelelő eszközök használata rossz érzést vált ki az elgondolás és a megvalósulás közötti drasztikus különbség miatt”. Ez ugyanaz, mintha Bonnard, Dufy vagy Monet stílusában jelenítenénk meg Hindenburgot Tannenbergnél, azaz a legnagyobb artistikus blaszfémia. Egy pár mondattal arrább Krlježa szinte felkiált: „Miért retteg Visinszkij és Zsdanov a halott van Goghtól, és miért rablószkodik Casanova, Duclos vagy Coignot, Picassoval együtt akasztófára küldvén Rajkot”. Itt persze az a furcsa, hogy Krlježa milyen módon veszi egy kalap alá Casanovát, Duclost, Coignot-ot (a Francia KP akkori tagjai) Picassoval és szélesebb értelemben véve a „dekadens festészettel”. Ilymódon az esztétikai és az ideológiai szintek olyan keveredése megy végbe Krlježa palettáján, amelyet éppen ő bíralt tíz évvel korábban.

Mandić azonban nem áll meg a több mint harminc évvel ezelőtti szöveg mondatzörnyeinak elemzésénél, hanem egy olyan analóg vonatkozásra is rámutat, méghozzá egy idézet segítségével, amely Enes Cengić könyvében található. Ebben a bizonyos idézetben Krlježa a nagy horvát költőről, Tin Ujevićről beszél, „akinek dicsőítését nem érti”, majd epigonnak nevezi, és egy tőle jóval jelentéktelenebb költőt emel ki vele szemben; Ujević „citerán” játszik, ami nem gitár, csak egy kicsit jobb a tamburánál. Ezt a negatív minősítést azonban egy vallomás követi, amelyben Krlježa elmondja, hogy Ujevićet ötven év óta kíséri figyelemmel, sőt, géniuszának árnyéka állandóan megjelenik előtte. Mandić itt az idézet afféle pszichoanalitikus elemzésébe fog, s a végkövetkeztetést öklömnyi betűkkel jelzi: Krlježa valójában Salieri, s hogy ne essék félreértés, Forman *Amadeus* című filmjének értelmezésére gondol. A Mozart tehetségét irigyen bámuló udvari zeneszerző összehasonlítása a „gvozdi istennel” kétségkívül súlyos ítélet. Mandić szerint Krlježa elképesztően lebecsüli Ujevićet, és lebecsülését a legvulgárisabb eszközökkel fejezi ki, másrészt pedig kibugygyan belőle a Salieri-féle beismerés, mély, de egyben öntudatlan ragaszkodása ahhoz a költőhöz, aki jobb volt tőle.

Íme nagy vonalakban egy apagyilkosság dramaturgiája, persze az ennek megfelelő kegyetlenkedéssel fűszerezve. Mint mondtam, Mandić szövegei már különböző viták forrásai, s valószínű, hogy vitairatainak könyvalakban való megjelentetése csak olaj a tűzre. Végtere is olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyek súlyosan esnek latba a jugoszláv kultúrában. Mandić nyilvánvalóan hű maradt az olvasottságot célzó írásmódjához, ezért érvelése sok helyen hagy kívánnivalót maga után. Így például Krlježa és Tin Ujević viszonyának ily meglepetésszerű értelmezése sem áll egészen szilárd lábakon, noha Mandić joggal tiltakozik Tin Ujević becsmérése ellen. De ezt a viszonyt Mandić nem értelmezte kellő mélységgel, pedig megtehetette volna, lévén hogy rendelkezünk olyan könyvvel, amely útbaigazítást nyújthat. Dragomir Gajevićnek *Tin Ujević a jugoszláv irodalmi kritikában* című könyvére gondolok (az idén jelent meg). Ebből megtudható, hogy Krlježa már 1926-ban hasonló dolgokat állapított meg Ujević epigonságáról, mint az említett idézetben. Ujević sem kedvelte Krlježa költészetét: Krlježának az irodalmi artikulációt az elkötelezettséggel és az aktivizmus összetevőivel megterhelő dinamizmusát egyenesen elutasította. Jellemző, hogy a kritikusok gyakorta éppen az ujevići költészetet emelték piederstálra normaként a krlježaival szemben. De ezek csupán morzsák a bonyolult viszonyból, amelyet a Salieri-értelmezés nem ragad meg kellőképpen. Nem beszélve arról, hogy nem látható tisztán, Krlježa Salieri-volta csak költészetére, vagy munkássága egészére vonatkozik-e. Ettől függetlenül, Mandić joggal emeli fel a szavát a krlježológia és a Krlježa-mánia jelenségeivel szemben.

KONTEXTUS I—2

A csehszlovákiai magyar irodalom új korszakáért

Eredeti, a nemzetiségi magyar irodalmakban új vállalkozást indított útjára a Madách Könyv- és Lapkiadó *Kontextus* címmel, 2250 összpéldányszámmal, amelyből 1850 a Szépirodalmi Könyvkiadó részére készült. 1987-ben megjelent a *Kontextus* 2 1450 példányban, s a példányszámcsökkenés egésze a magyarországi terjesztést sújtja, hiszen a Csehszlovákiában maradó kötetek száma még százszal nőtt is. Többféle oka lehet ennek, de például a magyarországi érdeklődés hiánya is, amit részben mutat, hogy könyvesboltjainkban még ma is kapható az 1985-ös *Kontextus*, s lapjaink nem, vagy alig tettek említést róla. A kötetek összeállítója és szerkesztője, Tózsér Árpád pedig épp a bezárkózás, a csehszlovákiai magyar irodalom önmagába fordulásának veszélyét látva szervezi meg vállalkozását, a magyarországi magyar, a cseh és a szlovák irodalommal, s tágabban a világirodalommal való összefüggés-keresés, a nagyobb nyitottság igényével.

A *Kontextus* a korábban évente megjelent *Műhely* folytatása, de az „új cím új tartalmat jelez”. Míg a *Műhely* az év legjobb irodalmi alkotásaiból szemlézett csak, a *Kontextus* más célt tűz maga elé, a figyelemre méltóbb művek újraközlése mellett „elsősorban nemzetiségi irodalomtudatunk, gondolkodásunk fóruma kíván lenni” – írja Tózsér Árpád a *Kontextus* 1 címmagyarázó bevezetőjében. Az irodalomtudósokat, kritikusokat a csehszlovákiai magyar irodalom fokozottabb figyelésére és értékelésére akarja ösztönözni. S mivel az „értékelés elsősorban viszonyítás”, ezért a szerkesztő szerint a fent említett viszonyítás, a nemzetközi összefüggésrendben való látás és láttatás a fő feladat. A *Kontextus* 2 bevezető írásában (*Előre, Madáchhoz!*) Madách Imre aktualitása kapcsán fejti ki Tózsér a jelen csehszlovákiai magyar irodalom szűklátókörűségét bíráló véleményét, s rá hivatkozva fogalmazza meg javaslatát: „Igen, előre, nyitottsághoz, egyetemességhez, bölcséleti és természettudományos igényességhez, s ahhoz az irodalmisághoz, amely az egyszerűt, az egyénit s az általánost, az egyetemet a legmagasabb fokon tudja személyessé s így esztétikumká alakítani”.

A kontextus-gondolatkör jegyében közli az első kötet Stanislav Šmatlák: *A szlovákiai magyar irodalom a szlovák és csehszlovák szocialista irodalom kontextusában* című rövid írását és Dionýz Ďurišin: *A nemzetiségi irodalom mint önálló irodalomtörténeti egység* című hosszabb tanulmányát, melyek ugyanakkor némileg ellentmondanak Tózsér Árpád bevezetőinek. Ami nála még csak kívánság, óhaj, azt ők már megvalósulóban lévő tényként fogalmazzák meg. Mindketten úgy látják, hogy a szlovákiai magyar irodalom új fejlődési szakaszba ért, melyben az önállósulás és a környező irodalmakkal való aktív együttélés lesz a meghatározó. Šmatlák úgy véli, „a hidelmélet már rég nem fejezi ki a szlovákiai magyar irodalom új történelmi és kulturális-társadalmi helyzetét”. Ďurišin szerint épp az vezetett a *Kontextus*-évkönyv kiadásához, hogy a helyi magyar irodalom a regionalitás aspektusától az irodalomköziség aspektusa felé közeledik. Nincs lehetőségem arra, hogy a vizsgált kötetek írásainak teljes gondolati gazdagságát, minden izgalmas fejtegetését bemutassam, a vitatható megállapításokkal pedig sorra szembeszálljak, néhány megjegyzést azonban szükségesnek tartok.

Ďurišin a nemzetiségi irodalmak sajátos státusának, sokdimenziós létének általános elméleti körvonalazására tesz kísérletet. Történeti fejlődésüket nem mutatja be, csupán a két alapvető fejlődési fokozatról szól (kisebbségi irodalom, nemzetiségi

irodalom) a csehszlovákiai magyar irodalom példáján. Öt összefüggésrendet (kontextust) vizsgál, melyek szerinte meghatározták, illetve befolyásolták ennek az irodalomnak a fejlődését, öntudatosodási folyamatát: kapcsolata a magyar nemzeti irodalommal, „csehszlovákisága”, kapcsolata a Magyar Népköztársaság irodalmával, kapcsolata a többi nemzetiségi magyar irodalmakkal, kapcsolata az interliteratúrális folyamatokkal. Az egyes kontextusok vizsgálata ugyan sok fontos mozzanatra ráirányítja a figyelmet, maga a tipológia mégis egyfajta zavart tükröz. Nem tisztázza például a szerző, hogy mit ért a magyar nemzeti irodalom fogalmán, előbb elkülöníti, majd összemosza azt a Magyar Népköztársaság irodalmával, így juthat ilyen téves következtetésekkig: „A csehszlovák irodalommal egységet képező magyar nemzeti irodalomnak például céljaiból és rendeltetéséből következik, hogy *nem lehet a magyar nemzeti irodalom szerves része.*” (Kiemelés E. T.) Az irodalomra erőszakolt egységes államnemzet koncepció jelentkezik itt egészen más szempontokkal keveredve. Miközben a szerző nem ismeri, legalábbis nem használja az egyetemes magyar irodalom fogalmát, amely számunkra leginkább elfogadható, mert benne a részek egymásmellettisége nem zárja ki autonómiájukat sem.

A második kötetben Rudolf Chmel *Új kapcsolatok – régi problémák* címen ír a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok történetéről, kutatásának szükségességéről néhány gyakorlati és módszertani szempont fölvetésével. Tibor Žilka *A műfordítás pragmatikai vonatkozásaival* igyekszik a kontextus-gondolatkört tágítani. Meglepő, hogy a két kötetben egyetlen magyar szerző sem fejti ki álláspontját a fenti problémákkal kapcsolatban. Nem elsősorban az esetenként egyoldalú nézetek ellenpontozása miatt hiányoznak, hanem mert a nemzetiségi irodalomtudat és gondolkodás formálói leginkább mégiscsak ők lehetnek. Véleményük képviselője a következő Kontextus-kötetekben, ha azok meg akarnak felelni a sorozat kinyilvánított céljának, elkerülhetetlen lesz.

Található ugyanakkor az első kötetben három olyan fontos tanulmány, amelyben a szlovákiai magyar irodalom egy évi (1984) termését mérlegre téve, magyar alkotók, kritikusok elemeznek és értékelnek konkrét műveket, miközben az egyes műfajok helyzetére vonatkozó általános következtetésekkig is eljutnak. Tőzsér Árpád a líraköteteket (pl. Cselényi László: *Téridő-szonáta*, Gál Sándor: *Az Éden és a Golgota között*) elemzi nagy erudícióval, értő tárgyilagossággal; Mészáros László az epikai termést szemlézi, miután kísérletet tesz az 1945 utáni szlovákiai magyar próza korszakolására; Szeberényi Zoltán pedig az irodalomtudomány, történelem és néprajz tárgykörébe tartozó művek figyelemfelhívó bemutatását végzi el, hiszen ezek (pl. Fábry Zoltán, Csanda Sándor, Zalabai Zsigmond, Tőzsér Árpád, Alabán Ferenc kötetei) a nemzetiségi önismeret és öntudat fejlesztése szempontjából legalább olyan fontosak, mint a szépirodalmi alkotások. Sajnálatos vonása a második kötetnek, hogy hasonló szemlélő és értékelő tanulmány nem található benne, egy ilyen rovat rendszerezése pedig hasznosnak látszana, különösen, ha a kétévenkénti megjelenés állandósul.

Nem ennek pótlására, hanem Tőzsér Árpád bevezető gondolatainak jegyében tartalmazza a második kötet Dobos László írását a Madách Könyvkiadó létrejöttéről, Turczel Lajos tanulmányát *Madách Imre helye és szerepe a két háború közötti hagyománykultuszunkban* címmel és Mészáros Andrásnak *Az eszmék értéke és az idő kontinuitása* című, Madách „filozófiai rendszeréről” írott dolgozatát. Turczel Lajos az első kötetben is közöl egy irodalomtörténeti szempontból fontos tanulmányt az 1918–1945 közötti helyi irodalomkritikáról.

Mindkét kötetben olvashatunk rövid eredeti vagy különféle lapokból átvett ismertetéseket cseh, szlovák és magyar szerzők műveiről, cseh, szlovák és magyar szerzők, kritikusok tollából, melyek a kölcsönös egymásra figyelés szellemét és gyakorlatát jól példázzák.

Mindkét kötetben található egy-egy rovat, melyben az írók az írói mesterség problémáit, az alkotás természetét, az alkotás és a befogadás viszonyát járják körül. Az elsőben az idősebb nemzedék képviselői, Mács József, Rácz Olivér és Dénes György vallanak az író-olvasó találkozási szükségességéről, személyes élményeikről.

Ide sorolhatnánk Gál Sándor esszéjét is a szépirodalmi rovatból, melyben versei születéséről elmélkedik szemléletesen a költő (*Függőleges hullámváz*). A másodikban pedig Grendel Lajos beszélget Ivan Hudec szlovák íróval a regény „kompetenciájáról” és általában a szépirodalom felelősségéről. A szép és okos gondolatok mellett tanulságos a beszélgetés közzététele azért is, mert igazolja, hogy ebben a térségben két eltérő nemzetiségű írónak is mennyi rokon, egymást kiegészítő és erősítő nézete lehet az irodalomról, mégha olykor el is suhan egymás mellett a kérdés és a felelet. Fontos a dialógus, mert azon kevés írói megnyilatkozás közé tartozik, melynek során az alkotók, mivel az irodalmat párbeszédnek tekintik, vélt befogadójukkal kapcsolatos viszonyukról is vallanak.

Grendel Lajos a *Kontextus* 1-ből még kimaradt, a második kötetben viszont már a mai csehszlovákiai magyar irodalomban betöltött helyéhez illő teret kap. A beszélgetés során maga fejt ki irodalomfelfogását, a *Szlovák és cseh lapokban olvastuk* rovatban Jozef Bzoch kritikája regényeinek szlovák nyelvű fordítását méltatja, s a szépirodalmi rovatban (*Pillanatkép*) *Pogány apokalipszis* című elbeszélését olvashatjuk újra.

Essen szó végül a kötetek szépirodalmi anyagáról is, hiszen a tanulmányok, kritikák mégiscsak erről, ezért, ennek a magasabb színvonaláért íródnak. Az első kötet *Szép Szó* rovata az Irodalmi Szemle 1984-es évfolyamának tíz számából, a második a 85-ös és 86-os Irodalmi Szemléből, illetve az Új Szóból válogat. A kötetek összeállítójának sikerült egyeztetnie az esztétikai értékszempontokat azzal a látható törekvéssel, hogy a szlovákiai magyar irodalom nemzedékeiről és főbb tendenciáiról is keresztmetszetet adjon, igaz, ez csak a két szám együttes vizsgálata alapján állapítható meg. Az első kötet prózaanyaga gyengébb, itt csak Ardamica Ferenc és Rác Olivér elbeszéléseit olvashatjuk. A másodikban Rác Olivér mellett Dobos László, Duba Gyula (esszé), Grendel Lajos és a fiatal szlovákiai magyar próza figyelemre méltó tehetsége, Hoggya György is szerepel. Nagyon hiányzik viszont a még fiatalabb Talamon Alfonz, akinek írásai igazán új színekkel gazdagítják már ma is a csehszlovákiai magyar irodalom palettáját. A költők közül Balla Kálmán, Dénes György, Gál Sándor, Koncsol László, Kulcsár Ferenc, Tóth László, Zsemberi Etelka, Zs. Nagy Lajos verseit olvashatjuk újra a két kötetben. A hiánylista itt még hosszabb lehetne, hiszen Cselenyi László és Tózsér Árpád nélkül nemigen képzelhető el a szlovákiai magyar líra élvonala, s a tehetségesebb „íródiásoknak”, Farnbauer Gábornak, Hízsnyai Zoltánnak is itt lenne már a helyük. A két kötet szépirodalmi anyaga azonban így is színekben változatos, értékekben gazdag képet vázol a szlovákiai magyar irodalomról, nem igazán támasztva alá Grendel Lajos értékelését, melyet az Ivan Hudeccal való beszélgetés során fogalmazott meg: „Nos, a csehszlovákiai magyar irodalom még mindig nincs túl a, kissé eufémisztikusan, sematizmusnak nevezett időszakon... irodalmunkra nem is annyira a hamis kollektívizmus, mint a közep-szerűség kultusza és egy félreértett realizmuskonceptió nyomja rá bélyegét”. Igaz, ő is megjegyzi: „Vannak kiváló költőink, íróink, kritikusaink, de még mindig inkább kivételt erősítő szabályként”. A *Kontextusok* szépirodalma nem igazolja Grendelt, de nem is cáfolhatja, hiszen itt leginkább a kivételeket olvashatjuk. Korántsincs tehát itt az ideje az önelégültségnek, s ahhoz, hogy ez az irodalom a legszigorúbb bírálói (Tózsér, Grendel) által joggal kárhoztatott gyengéit végre levetkőzhesse, bátor és mélyenszántó helyzetelemzésekre, tekintélyt nem tisztelő műelemzésekre, értékszemponttiszta tanulmányokra is szükség lenne. De kitől várható mindez? Elsősorban azoktól a kiváló helyi kritikusoktól, irodalomtörténészekből, akik hiányoznak a *Kontextusokból*, Alabán Ferencből, Zalabai Zsigmondtól, Koncsol Lászlótól, a fiatal Tóth Károlytól, vagy akár magától Tózsér Árpádtól, Grendel Lajostól.

Kritikai megjegyzéseim, hiányérzetem egy részét is megfogalmaztam, de nem szeretném, ha ezek beárnyékolnák a *Kontextus* évkönyvek jelentőségét. Ez az irodalmi vállalkozás máris sokat tett a nemzetiségi önismeret és irodalomtudat fejlődéséért, a csehszlovákiai magyar irodalom perspektíváinak tágitásáért, s az öntisztító folyamatra továbbra is a legalkalmasabb terep, mindezt érdemes jobban odafigyelnünk rá. (*Madách, 1985–87*)

A BÁTOR SZEMLÉLŐDÉS KÖLTÉSZETE

Csorba Győző: A szavak bolyhai

Csorba Győző újabb köteteit már jó ideje csodálkozástól áthatott elismerés fogadja. Hogyan képes annyi húrját megszólaltatni, annyi érzetét fölverni, annyi tanulságát megértetni az öregedésnek, az öregség létállapotának? Tudjuk, legelsősorban persze a művészetből tudhatjuk, hogy az élet búcsúzó korszaka különös gazdagsággal idézi föl, ha a testi kinok szüneteiben is, világ és tapasztalás színeit, rétegeit, sokszoros csodáját. Magyarul olvasók, megismerhettük az öregség pátoszteljes, méltósággal zengő megidézését is Füst Milán költészetében. Nem csukhatjuk be a szemünket azonban ez életszakasz napjainkban érzékelhető bizonytalan, balul formált ressentiment-októl terhes, nemegyszer vaskosan értetlen megítélése előtt. Ami természetesen a meghalás, az elmúlás tudomásulvételének elégtelen fokát is jelzi. Az effajta, nagyon is általánosságokban mozgó pszichológiai helyzetkép itt csak annyiban jogosult, amennyiben a költő látásmódját segít tisztázni, eredetiségét, különállását segít fölismerni.

Ez az eredetiség nem a mindenben és minden áron való különbözése. Csorba Győző nem merevíti pózba lírikus énjét, de nem is oldja föl valamilyen képlekeny változandóságban. A szellem, a lélek, a tudat, s egyáltalán nem utolsó sorban: a test egészét és teljes viszonyrendszerüket próbára tevő élethelyzetre nem a könnyen kínálkozó szélsőségek maszkjában válaszol. Kerüli a patetikus, prófétikus öregség-szerepet (amelynek oly kimagasló példáját adta Füst Milán), de távol tartja magát az érzelmesen panaszkodó, mindújra ellágyuló, vagy éppen az önmagát virtuskodva, tetszelegve fiatalító magatartás, megszólalás típusait is.

Hogy honnan ez az önhűség, szerephitelesség? Ha okát akarjuk adni, föltétlenül Csorba lírikusi alkatához kell fordulnunk, hiszen ez az eredendő, megalapozó réteg; nem a pszichológiai élethelyzetből kell magyaráznunk a költői attitűdöt, hanem az utóbbiból, a lírai természetből, indíttatásból, hangoltságból az újonnan, újabban szerzett élményanyag feldolgozását. Ezzel pedig korántsem tagadjuk, hogy a sors-helyzet módosít, alakít a költői alkaton.

A szavak bolyhai költői beszédének mindig meggyőző hite, meglehet, egy termékeny és mélyértelmű kettősségből fakad. A kötet legtöbb darabja – miként Csorba előző gyűjteményeiben, legközelebbiről a *Görbül az időben* is – a már jelzett sors-állapot, élményanyag körébe váq: kevés hasonlóan monotematikus kötetet olvashatunk újabb líráinkból. Mégis – s nem a kínálkozó fordulat kedvéért, hanem minden igazán értékes líra (és művészet) bennrejlő paradoxitásától bátorítva tehetjük hozzá –: talán éppen ezért, a versek mind külön-külön teszik meg fölfedező útjukat – ugyanabban a rengetegben. Minden vers újrakezdi a megismerés, a tapasztalás, a meghatározás folyamatát. Csorba Győző egész életművének egyik jellegzetessége válik különösen megfoghatóvá legújabb kötetében: nem egyes, kiugró, gyűjtőpont-érvényű darabokban ragadható meg lírája; az ő tartalmi versek sorában, összességében érvényesülnek inkább. Az egyes költemények egymástól is kapják erejü-

ket, mint egy nem szűnő értelmezésfolyamat szilárdan kiépített, de az út logikájánál fogva eleve meghaladásra ítélt állomásai.

Alig akad költeménye, melynek nem az önmegfigyelés volna legfőbb témája, energiája, célja: és mégis vigyáznunk kell a „személyes költészet” könnyen adódó formulájával. Csorba önszemléletének a szövegekben általánosító, elvonatkoztatató dinamikája van: rögzíti a pillanatnyi élményt, érzékelést, de nem áll meg itt, nem ezt fejt ki, részletezi, hanem az egyéni észlelet törvényszerű, másokra is érvényes, egyetemes sorsképletbe illeszthető összetevőire, vonatkozásaira, háttérreljára irányítja a vers kifejlését. A személyes sors nyúgei, viszontagságai, az egész, kinnal és fölénnyel elősorolt és végigszemléltetett repertoár a versek menetében mindinkább az egyént meghaladó, az egyént is magába foglaló léttörvények példájának bizonyul.

A kiindulópont tehát majd minden esetben az empiria közegéből való. Legtöbbszörre érzéklet-közelségben átélte pszichológiai tapasztalatok, egzisztenciális érvényű tények és észleletek intonálják a verset, mégpedig alaptételként, pozícióként ható kezdéssel: a nyomukban következő sorok pedig, korántsem mereven, hanem meggyőző retorikai fegyvellemmel, variatív visszatérésekben kapcsolódnak az alapszóhoz, alapkijelentéshez. Vagyis az imént fölillantott absztraháló, távolító, példázó módszerrel szemben ellenmozgás is érvényesül: Csorba az általános tanulságot végül – jó néhányszor valóban a versek végén – visszavezeti a megtapasztalt tényanyaghoz, témaforráshoz.

De honnan is ered ez a forrás? Belső tájakról mindenképpen: Csorba Győző, akit legszívesebben bátor és következetes *szemléldőnek* neveznék, immár csak nagyritkán jeleníti meg a külső természetet, tulajdonképpen leíró vers immár alig-alig kerül ki a keze alól. Elképzelhetetlen volna jószérével, hogy *A szó ünnepébe* (1959) tartozó s monográfusától, Tüskés Tibortól méltán kiemelt és tüzetesen elemzett *Március*hoz hasonló darabot írjon, és pedig nem az életkorból is levezethető, közvetlenül hangulati, érzelmi okokból: a szemlélés irányultsága, következőleg a versépítés módja változott meg. A lélek tapasztalatai, az önmagára visszavonatkozó érzékelés tényei, az elmélkedő tudat fölfedezései bőséggel szolgáltattak anyagot új kötetének is.

Nehéz költői feladattal birkózik meg Csorba Győző napjainkig is folytatódó, talán-talán legjelentékenyebb korszakában: az evidenciák költészetét írja, a mindigtől adott egzisztenciális alaptényeket, amelyeket azonban – mily nagy és termékeny tanulság! – újra meg újra föl kell fedezni. Nemcsak újra kimondani: Csorba lírájának újdonságértékét nem a szó eufóriája, a kép bűvölete, a stilus mágája nyújtja. A már (valahol, tudatunk, idegrendszerünk valamely zugában) tudott, ismert élmények és szorongások tudatos, gondolattá szűrt fölfedezésének, azaz fölismerésének esélyét kínálja a kötet. „Ösköltői ráeszmélés”, „kristályos egyszerűség” nyelvi foglalatában: hogy Rába Györgynek a *Görbül az idő* költőjéről adott jellemzését idézzük. Ennyiben is dialogikus ez a líra: közös világ közös élményeire épít. A versek alanya, beszélője minduntalan nyitva tartja szemét-fülét a (lényeges) benyomások előtt: innen a prózai mindennapiságra hangszerelt értesülés-versek nagy száma; barátok, rokonok, pályatársak, szomszéd „öregasszony”, idegen „Németh bácsi” halálhíréből támad a vers: mert mindig *ugyanarról van szó*. Ugyanarról, amit azonban mindenki csak saját nevében, önnön létéhez, személyiségéhez szabottan élhet át: Jékely Jékelyként, Kálnoky Kálnokyként, Németh bácsi pedig Németh bácsiként. Csorba Győző valamennyiük passiójához hozzászegődik, hogy közvetítse, megszólaltassa a halállal végképp az egyénbe zárt titkot. Sohasem beszél azonban más, mindig csak a maga nevében. Újra ki kell mondanunk, hogy költői kifejezését az önmegfigyelés táplálja; ez utóbbihoz keretet, alkalmat, analógia-hálót nemegyszer éppen az idegen emberi sorsok példája kínál.

Önszemléletének tanulságait a költő az eszmélkedés fázisain mind előrébb haladó, a belátás fokain mind feljebb lépő meditációba vegyíti. Tétovázik, elbizonytalanodik olykor ez a beszéd, éppen mert meditáció és nem kinyilatkoztatás (egyes írásjelek, különösen a pont hiánya, a mondatok gyakori lezáratlansága, laza egymásutánja jelzi ezt), de mindig eljut valamely konklúzióig, a resignációs színezetű tragikus tudatosultságig akár: „És nem jöhet vígabb másnap: / lefelé lefelé megyek”

(*A kék madár*); „Érzem varázsát a közelgetőnek, / s lassan felé is mozdulok.” (*Las-san felé is*); „hogyma nem is lesz már túl nehéz / ha a parancs megérkezik / a legfőbb ködbe lépnie” (*Szürkülő kez*). Gondolatkörének kiterjedése, elmélkedésének irányai fölfednek bizonyos eszmei hatásokat, anélkül, hogy bárhol is tételre megfellelésre mutathatnánk rá. Nem is egy versének háttérében kivehető egy mélyen feldolgozott keresztény indíttatás. Legmagvasabb példája a kötetben a *Dialógus* című vers, mely dramatikus beosztásában is „szív és test vitájának” középkori műfajára játszik rá: lélek és test kétszeres tétis-antitétis-váltásában a fizikai romlás és elmúlás szégyene, keserősége és spirituális, eszkatologikus értelme, távlata kibékíthetetlen dualitásként, majd egyazon lényeg pusztaság aspektusaként jelenülnek meg. Csorba költői alkatát, úgy véljük, még szervültebben járta át egy másik gondolatáramlat, amely főként az önmagához való hűség s az e hűségből erő merítő végső helytállás etikumával jegyezte el költészetét: a sztoicizmusra gondolunk. A *Vetkezőn bőrig meztelenre* című vers kifejtését félreérthetetlenül sztoikus elszántság hatja át a pusztulással szemben: „Hogyma mi ez? – már nem kérdezem, / vetkezőn bőrig meztelenre / a nagy, utolsó küzdelemre / magam talpig fölvertezem.” Ismétéljük azonban: csak indíttatásokról, nem eszmekövetésről beszélhetünk. Rónay György 1968-ban leírt megfigyelései a *Lélek és ősz*-kötetről a mai Csorba Győzőre is érvényesek: „Az öröm is, a baj is »eleven«; a lélek szervesen bele van ágyazva a testbe, itt semmi sem absztrakt eszme, itt állandóan érezni a zsigerek melegét, lüktetését.”

Ideje lesz most már földidézünk *A szavak bolyhai*, s vele az újabb Csorba Győző egyik-másik visszatérő költői témáját, motívumát, versvilágának megnevezhető érzelmi gócpontjait. (Különben már az is írásmódjára vall, hogy tartalmait mindenkor hajlandó közhasználatú fogalomszavakkal maga megnevezni, ha nem is kimeríteni.) Három ilyen motívumkört jelölünk meg ezúttal: az emlékezetet, az élet bőségét és a nyelvet, a költői szót, kifejezést.

Az első, e még szorosabban lélektani vonatkozású motívum vizsgálata elé kívánczik egy megjegyzés Csorba verseinek pszichológiai hitelességéről. Hajlamosak vagyunk csak a mélytudat sugalmait harsány hangon kihirdető, tartalmait két kézzel reflektorfénybe emelő költői-írói közlést fogadni el lélektani fölfedezésnek: holott milyen heurisztikus, mennyire katartikus fölismerés, féltő vallomás és segítő vigasztalás rejlik például a *Nagylányaim* című versben. Lehetett volna erről az igen kevésbé feszegetett, „elfojtott” köztémáról jóval nagyobb csinnadrattával beszélni (és persze könnyes, szentimentális hangon is). Csorba azonban diszkrétan, visszafogottan, az evidenciának szóló természetességgel foglalja szavakba.

Ami az emlékezetet illeti: réges-régen költészete egyik kitüntetett tárgyköre ez. Korábban, évtizedekkel ezelőtt is szembesítette már a lírikus az emlékezet ellentétes minőségeit, hatásait: az élet folyamatosságára eszméltető igazságát és hamisításokkal áltató, már-már narkotizáló kísértését. Most ez az ambivalencia nyugtalanítóbb, mint eddig bármikor: az emléket körül kell bástyázni, akár még hamisságában is megtartani azokkal a benyomásokkal szemben, amelyek az élet végromlását, elkorcsosulását jelzik. „Halt volna meg vagy tűnt el volna végképp / Most levelet írt idézte a múltat / Élt bennem él is mint egy régi szép kép / vonásai bár nyilván meglapultak / S ha még az Isten megver azzal is hogy / találkozom vele valami módon: / borotva éle metszi szét a titkot / és nyersen s óhatatlan megcsalódom –” mondja ki a beszédanyagot szentenciózus egységekre tagoló kétsoros, de keresztímekkel egymásba kapcsolódó versszakokban (*Élt bennem él is*). A *Külön marad* szinte a magikus tabu-teremtés műve: azt tagadja, azt tiltja meg magának a beszélő, hogy egy rokona nevéhez mint alanyhoz a „meghalt” állítmányt társítsa. Az azonban megint csak sokatmondóan jellemző a költőre, hogy az ösztöni, preracionális védekezést morális megokolással és reflexív önmegfigyeléssel adja elő. – Hasonló dilemmát rejt az élet sokaságának, mondhatni: lényegidegen redundanciájának taszítva vonzó látványa, tudata: ezt inkább csak idézetekkel szemléltetjük. „Jöhetnek a kevésbé / fontosak bagatellek / amikből áll az élet / (a nagy váz tölteléke)” – így a *Mi fontos és mi nem*. „... Mivel fölöslegesség / nélkül az élet egy-üresség” – írta a *Kezdheto* című vers, mely még 1982-ben jelent meg. „... s a lélek étke méreg lesz a testnek /

Készít a lélek ünnepélyeket / cifrázza jóelőre körberakja / ezer kacattal procc vendégeket hív / aztán a testet odakényszeríti" – szölt az *Ellentáborok*, a *Simeon tűnődésében* (1983), a főntebb említett *Dialógusétól* merőben eltérő lélek-képet is megrajzolva. – Végül itt a költői alkotás problémája, mely köré a *Valakit valamikor valahogyan* ciklus versei csoportosulnak. „Az élet törvényeivel szemben” „perifériára szorul” *A legszebb hang* is; fölvetődik egy fundamentális jelentőségű morális, ha szabad a két szót egyberántani: morálesztétikai kérdés: lehet-e, s ha csak tökéletlenül lehet, szabad-e verbalizálni a szenvedést, a test primér „beszédét” (vö. a *Másfajta nóta* című verssel). E nyomatékos kételyekkel szemben egyre hallható a bizalom ellenszólama, a költői „ars” rezignáltan is abszolút vállalásáé. „Valamiféle mondat- s szóanyag” rendeltetik minden igazi költőnek, vallja mértéktartó hittel Csorba Győző. Az *én szavaim* verscime, versjelentése feltűnően egybehangzik Gottfried Bennnek az énről és az „én szóvagyronáról” szöött fejtegetéseivel, ez a részleges párhuzam azonban, természetesen, nem jelent világgépbeli azonosságot.

Emlékezet, az élet gazdag változatossága, költői nyelv és művészet: mindhárom, önmagában javarészt pozitívan minősített tartalmára a részlegesség, a hiányosság árnyéka vetül. Innen származik Csorba iróniája, az állító hangnemet, a vállalt érzést ellenpontoszó kételyek, megszorítások, érvénycsökkentések állandó jelenléte. Nem adja át magát mindenestül a szépen csiszolt versfelületek varázsának sem: igényes, kidolgozott a verselés, de nem csillog, nem dalol; a dikció sokszor érdekebbre, a szerkezet darabosabbra válik. Kedveli a költő pl. a versmenetet megszagató zárójeles közbevetéseket, még a központoszást egyébként elhagyó verseiben is. Erre a művészién igazolt érdességre nemcsak méltatói mutattak rá, de ő maga is számol vele, épít rá: tanulságos ebből a nézőpontból elolvasni *Alság* c. versét. Nem vallja mégsem a költői pátoz és emfázis tagadóinak programját: *Sok költő*... – kezdetű szatirikus verséből kiderül, a költészetet nem szívesen képzelné el bizonyos fokú és fajtajú közvetlenség, érzelmi megragadottság nélkül.

Csorba Győző az elmélkedő, megfigyelő, szemlélődő figyelem, nem a képekben bővelkedő, nem a távoli tényeket és látványokat egybevillantó képzelet költője. Mindig plasztikusak, érzékletesek a metaforái, hasonlatai, de mértékkel él velük, s mértékletesebb fajtaikat választja. Gyakorta használ jelentésüket a hagyományból merítő, korszakról korszakra öröklődött, bevált metaforákat; ezek eszközértékkel fordulhatnak elő, hagyják az elmélkedő folyamatra irányulni a figyelmet.

Ha már a hagyományt említettük: Csorba a költészet, a költői múlt tapasztalásával ír verset, s ebből a magáéva hasonított ismeretkörből előtűnnek olykor mélyebb vonzalmak is – inkább csak diszkrét jelzésekben. *A kék madár* már idézett lezárása például Aranyinak *A lejtőn* című költeményére hangolódik rá, mélyebb, alkati rokonságot sejtetvén; más vonásokból a kései Babits árnyképe sejlik föl egy-egy költemény mögött; az önelemzés eltökéltsége és általánosító iránya Szabó Lőrinc példáját idézi. Fontolva és különböztetve vállalt hagyományból, érzelmi és gondolati választékoságból, életkor és sorshelyzet szorongatásainak tudatos és tudatosító megfogalmazásából ölt alakot Csorba Győző önérvényű, önértékű jelenléte mai líránkban. Kötete nem megdöbbeneni akarja olvasóját, de elringatni sem, hanem komolyan szembesíteni az élet, a halálhoz közelítő élet törvényeivel. (*Magvető, 1988*)

ELMÉLETI DIMENZIÓK

Kulcsár Szabó Ernő: Műalkotás – szöveg – hatás

Kulcsár Szabó Ernő irodalmi és kritikai tanulmányait az újabb elméleti törekvések interpretációja egészíti ki, s az irodalomtudomány jelenkori eredményeinek termékeny alkalmazása jellemzi. Dolgozataiban kísérletet tesz egy sajátos, a hagyományostól eltérő irodalomszemlélet és szövegértelmezési módszer kidolgozására. A művészetről, irodalomról való gondolkodás három válfaja, a történeti, az elméleti és a kritikai közelítés egymást támogatja tevékenységében. Az egyes értekezések a választott, feldolgozott kérdéskör, mű, jelenség jellegének megfelelően válogatnak az értelmezési módusokból, szempontokból, s ezzel a problémák összetettebb felmutatásának lehetőségét példázzák. Ha Kulcsár Szabó beállítottságának és értekező gyakorlatának első pillantásra szembevetendő vonását kívánjuk kiemelni, éppen erre a minőségre, jegyre figyelünk fel. Kritikai és történeti poétikai orientációja nemcsak a történeti kérdések megítélésében mutatkozik alkalmasnak arra, hogy új felismerésekig érkezzon egyes sokat értelmezett művek kapcsán, hanem a jelenkor irodalmi (epikai, kritikai, elméleti) tendenciáinak felmérésében is biztos kiindulópontokat és kritériumokat biztosít számára. Tanulmányainak rétegezettsége, elemzési módszere annak a komplexitásnak perspektívájából mérhető fel, mely irodalomszemléletét alakítja. Nézetei több iskolának a hatását tükrözik, módszere több forrásból táplálkozik, így igyekszik a műalkotások bonyolult rendszerét megvilágítani.

Századunk irodalomtudományának fejlődését köztudottan igen sok változás jellemzi, s ezzel magyarázható az is, hogy terminológiája, sajátos fogalomkészlete mindmáig letisztulatlan, s ez a kritikai gyakorlatban éppúgy nehézségként merül fel, mint az elméleti reflexióban. E téren legalább olyan sokféleséggel és fogalmi zűrzavarral szembesülünk, mint a modern nyelvészetben, s vagy arra kényszerülünk, hogy vállaljuk azt az egységes kategóriarendszert, melyet például a strukturalizmus, formalizmus vagy a jel tudomány kialakított (persze, még ezeken belül is kockázatos egységes terminológiáról beszélni), vagy a fogalmi heterogenitást alkalmazása mellett döntünk, hisz a jelentős irányzatok sajátos felfogásmódot képviselnek, és irodalom- vagy szövegértelmezési lehetőségek sorát dolgozták ki. Mindezekre a látásmódok kifejezetten terminológiai-technikai kérdésekre ki sem térnek, ha nem feltételezném, hogy e problémákkal a kötet szerzőjének is szembe kellett néznie szövegértelmező eljárásainak kialakítása során éppúgy, mint a kritikai elméletek bemutatásában. Az általa hivatkozott teoretikusok (Adorno, Jakobson, Todorov, Jauss, Walzel, Iser, Booth, Eco, Ingarden, Lotman, Benjamin, Gadamer, Lukács stb.) más-más művészetkonceptciók, egymással szembenálló, sőt egymást kizáró nézetek képviselői. Kulcsár Szabó Ernőt széles körű tájékozottsága segíti abban, hogy biztos érzékkel válassza ki a számára leghatékonyabbnak tűnő szemléletmódokat, melyekre saját kritikai gondolkodását alapozhatja. A terminológiai heterogenitást azonban ő sem kerülhette el, s így jelentkezik értekező nyelvében együtt az információelmélet, a jakobsoni-lotmani-ecoi szemiotikai iskola, a szemantika, a szövegelmélet, az esztétika fogalmai, melyek közül azonban a felfogásmódját legközvetlenebbül meghatározó recepcióesztétikai-hermeneutikai fogalomkészlet az uralkodó.

Az említett elméletek, irányzatok szemléletalkító hatását elválaszthatatlannak érezzük attól a minőségi átalakulástól, melyet a magyar kritikai gondolkodás az elmúlt két évtizedben felmutatott. Kulcsár Szabó Ernő abba a felfelé ívelő folyamatba kapcsolódhatott be igen fiatalon, melyet a humán diszciplínák képviselői a hatvanas

évek második felében kezdeményeztek. Enélkül aligha módosult volna s vált volna korszerűbbé az elméleti gondolkodáshoz való viszony – nemcsak az irodalom esetében –, sem az esztétikai alkotás mibenlétét, vagy az elemző eljárások változatosságát, fontosságát illető felfogás.

Kulcsár Szabó Ernő tanulmányai 1977 és 1983 között íródtak. Az 1984-ben jelent *A zavarbaejtő elbeszélés* című kisebb könyve anyagát is felölelő mostani kötete három tömbben prezentálja a közzétett huszonhat tanulmányt és bírálatot. Az *Epika és világértelmezés* c. tömb a két háború közötti magyar elbeszélőpróza néhány jelentős alkotóját és prózai vállalkozását (*Puszták népe*, *Utolsó kísérlet*, *A fákllya*, *Prae* stb.) vizsgálja. Az írások közös célkitűzését az *Irodalomértés és a magyar epikai hagyomány* c. tanulmányból vonatkoztathatnánk el: „Az itt közreadott dolgozat a hagyomány, az epikai funkciók és az olvasói beállítódás figyelembevételével kíván javaslatot tenni a modern magyar regény *egy elképzelhető megközelítésmódjára*.” Kulcsfogalmak ezek a szerző tevékenységében, ugyanis sem a múlt, sem a jelenkor irodalmi jelenségeinek feltárásában nem kerüli meg annak az összefüggérendszernek a kijelölését, mely a mű és kora, a mű és hagyománya, a műfaj s annak belső története között kibontakozott. A hagyomány jelentőségének szem előtt tartása az irodalomtörténeti beállítottság következménye, mely azonban Kulcsár Szabónál arra a hagyománykonceptióra és a jelenségek történetiségét illető koncepcióra támaszkodik, melyet a konstanzi iskola képviselői kidolgoztak. „Azokat a konvenciókat, amelyeket a mű (akár öntudatlanul is) kifejez, örökölt kapta. Egy magyar regény nemcsak a regény egyezményes *műfaji* 'nyelvét' beszéli, de a *magyar irodalom* regényhagyományainak 'nyelvét' is. Ez esetben csaknem mindegy, hogy tagadja, utánozza vagy újratereget-e azokat a formákat és módokat, ahogyan a magyar próza tárgyhoz, témához, elbeszéléshez, esztétikai jelentéshez viszonyult.” A gondolatlan kapcsolatban felmerülő kérdés az, hogy valóban mindegy-e, hogy a mű utánoz-e vagy újjáalkot meglévő alakzatokat, hisz éppen a jelenkor termése mutatott föl olyan kváziutánzó, sőt idéző és újjáteremtő megoldásokat, melyekre saját prózahagyományunkban kevés példa akad. Jelentősebbnek érzem a meglátást, hogy az adott mű által aktualizált „műfaji emlékezet”, az általa felidézett – elfogadott vagy elutasított – hagyomány szempontjai relevánsak és megkerülhetetlenek a konkrét alkotás műfaji (s nemcsak műfaji) alkatának megítélésében és leírásában.

Az olvasói beállítódás kérdése olyan jelentős problémája a Jass és Iser által afirmált irodalomszemléletnek, mint például a Kulcsár Szabónál oly gyakran hivatkozott és elemzett elvárási horizont. A művek efféle olvasata alkotást, formát, műfajt, szerkezetet szüntelenül „a produkció, a közvetítés vagy befogadás” egymásra hatásában szemlél. Ha kritikai gyakorlatunk beidegződött szempontjaivá válnának e tételek, kivételesen jelentős lépést tennénk egy teljesebb irodalomértés és műértelmezés irányába.

Még két jelentős kategóriát szeretnék kiemelni e tanulmánykötegből, melyek megközelítésmódjaink, szempontrendszerünk felfrissítésének tekinthetők. Az egyik a *műalkotásnak mint világértelmezésnek* a felfogása, mely ahhoz a kevés előzménnyel bíró, ám kiemelkedő tanulságokat felmutató magyar kritikai-elméleti vonulathoz kötődik, melyet Németh G. Béla, Szegedy-Maszák Mihály, Balassa Péter, Szörényi László, Radnóti Sándor, Bonyhai Gábor és mások a művészi világkép, stílus és világkép, forma és világkép, cselekményszerkezet és értékszerkezet összefüggéseinek kutatásával kezdeményeztek. A kötet szerzője azzal járul hozzá ezen kritikai törekvés kiterjesztéséhez, hogy regény- és elbeszélésinterpretációiban fokozott figyelmet szentel a szerző és a szereplő, valamint a befogadó „valóságelsajátító lehetőségeinek”, noha magát a megfogalmazást is bizonyos értelemben vitathatónak érezzük, s felmerül bennünk magának a „valóság” elsajátíthatóságának kételye. Az a szelet, metszet, melyet egyáltalán elsajátíthat (birtokba vehet) a szerző vagy szereplő a „valóságból”, nem érvényteleníti a „befogható”, „befogandó” metszet arányainak mint világértelmezési modellnek a gondolatát. Kosztolányival kapcsolatban ugyancsak egy fogalmilag homályos megfogalmazással, a „történetelvű ráhatások” kifejezéssel találkozunk, melyet ugyanakkor ellensúlyoz annak a folyamatnak pontos leírása,

melynek során a huszadik századi próza hol a tárgyiasság, hol a személyesség előtérbe állításával igyekezett megfelelni az autentikus „világképalakítás”, valamint „az emberi szituáltság” művészi alakítása követelményeinek.

A kötet szerzője az elbeszélőpróza egyik különleges jelenségének szenteli a *Metaforikusság és elbeszélés* c. terjedelmes tanulmányt. „A század epikájában a cselekményelvű folyamatossággal szemben mindinkább az írásművek struktúrája játszik kitüntetett szerepet.” Igen fontos észrevétel továbbá a metaforikus jelleg s az elbeszéltek reflektáltságának együttes idézése is, hisz a jelenkorban e két minőség (magatartás, eljárássorozat) egyidőben vált jellegadó poétikai vonássá. Kulcsár Szabó megkísérli Krúdy és Móricz elbeszélőformáiban és szövegalkotásában is felmutatni e jelenség funkcionálását, s megállapítja, hogy egyikőjükénél sem lép elő az eljárás a formaegészt vezérlővé, míg egyes szövegrészekben kimutatható a metaforikus alakító elv. A kérdésnek s taglalásának a jelenség jeles kutatóira való hivatkozások biztosítanak elméleti dimenziót. A vizsgálódás két jelenkori elbeszélő munkáira is kiterjed. Esterházy és Tandori szövegformálása alapján fogalmazódik meg az észrevétel, hogy „a művészileg érvényesen átértelmezett jelrendszer” „a megváltozott világlátás” következménye, tehát elbeszélésmódjuk nem a technikai átalakítás újszerűségével, hanem a megváltozott világlátással s a belőle teremtdő, ezzel megbonthatatlan egységben álló sajátos „technikai átalakítással”, illetve ezek egymásra utaltságában értelmezendő. Közlésformáik „a világról alkotott új víziójuk” természetes velejárói. A metaforikus elbeszélőforma lényegét tehát Kulcsár Szabó nem a metaforának mint nyelvi, retorikai elemnek a vonatkozásában, hanem mint a metonimikus logikától eltérő szemléletformában jelöli ki. Meggyőződése, hogy sem a jelenséget, sem annak jelentőségét nem csökkentheti vagy nem vonhatja kétségbe a posztmodern próza történetmondásra orientáltsága. A történet mai „resztaurációja” nem tekinthető a valamikori megbontatlan és reflektálatlan történetelbeszéléshez való visszakanyarodásnak. Ennek elvi magyarázatát a művészi jelrendszer s a világlátás alakulásában mutakozó összefüggésekben látjuk. „A tudatlekepző eljárásmodok”-ról, „az egész személyiség egzisztenciaképét” megformáló, „reflektált alakzatokat” kibontakoztató narrációs lehetőségekről aligha mondhat le a jelenkori próza, s ezeket várhatóan még összetettebb közlendők epikai alakításában fogja sajátos szereppel felruházni.

„A befogadás aktív, a reflektált olvasását is tudatosító formái kevésbé adottak a hazai irodalmi hagyományban.” A század megváltozott olvasásmódot igénylő s „a közleménycentrikus modelltől” eltávolodó alkotásai – mai perspektívából – az új elbeszélői gyakorlat számára is ösztönzést nyújtanak. A hagyomány *újraolvasása* s az újraértelmezés folyamata, módzatai szüntelenül változó képet mutatnak. Ennek a meglátásnak a fényében áll össze a kötet írásainak második, *Tendenciák és jelenségek* című ciklusa. A dolgozatok tárgyát a „klasszikusok”, Németh László, Déry Tibor, Ottlik Géza, Illyés Gyula művei mellett Esterházy Péter, Lengyel Péter, Csoóri Sándor, továbbá a nyolcvanas években indult költőnemzedék s a konkrét költészet képezi. A bírálatok és kritikai tanulmányok homlokterében ismét a próza kérdései állnak, bár Kulcsár Szabó a líra s a lírai jelenségek elemzésében sem bizonyul kevésbé szigorú kritikusnak, mint a prózai folyamatok elemző-bírálójaként.

A *regényi fikció három modellje* (1977) a szerző régebbi s már megjelenésekor is figyelemfelkeltő tanulmányai közül való. Az *Iszony*, a *G. A. úr X.-ben*, az *Iskola a határon* c. regények kiválasztását s egybevetésüket eképpen indokolja: „A regényi fikcionalás komplex folyamatának e három formája közvetve többet szemléltethet az 1945 utáni regényfejlődés szemléleti formáiból, alakítástechnikai változataiból, mint az átlagos regénytermés mennyiségi áttekintése.” Az értekezés célkitűzése, tehát a szemléleti formák, az alakítástechnika, az elbeszélések időkezelése, egyes alapvető epikai funkciók hatásköre, jellege, a regényszerkezet, az elbeszélőnek a regényen belüli helyzete, a konstitutív poétikai eljárások vizsgálata több szempontból jelentős. A kritikai érzék igazolása éppen e művek kiemelése, a hetvenes években még igen keveset kutatott regénypoétikai jelenségekre való összpontosítás pedig magukat a műveket is új konstellációba állítja, bizonyítván ezzel a prózaelem-

zési módszerek alkalmazásának fontosságát. Még mindig igen kevés tüzetes elbeszéléselemzés és -értelmezés segíti a tájékozódást a magyar próza múltját és jelenkorát illetően. Meg kell ismételnem azt a korábbi észrevételemet, hogy sem a novella, sem a regény, sem a többi magyar elbeszélőforma történeti poétikája mindmáig nem konstituálódott, míg más „kis irodalmakban”, mint például a horvát irodalom, vas-kos történeti poétikai művek láttak napvilágot.

Az idézett tanulmányban érintett jelenség, „a realizisztikus alapú prózai fikció” és „a modellszerű jelképi imagináció” átszövődése átvezet ahhoz a kérdéskörhöz, melyet Kulcsár Szabó az *Irodalomértésünk és a fiatal irodalom* (1980), valamint *Az elbeszélés kérdése új íróink regényeiben* (1978) című munkáiban érint. Az előbbi egy ma már remélhetőleg érvényét veszített irodalomfelfogással kezdeményezett vita dokumentuma. Elgondolkodtató, hogy 1980-ban még mindig erős volt az irodalom „funkciójának” irodalmon kívüli „funkcióval” való megítélése a magyar kritikában. Talán e tény is közrejátszik abban, hogy a kötet szerzője – nyilván az új irodalomfelfogás érdekében – túl gyakran fordul a magyar s a világirodalmi megvalósulások egybevetéséhez. Ellentmondást érzünk az általa hangoztatott tétel s az efféle komparáció között, hisz egyik és másik esetben is mások a művészet folyamatai s „a tágabban értelmezett folyamatok”, tehát a körülmények viszonyrendszere. Ezzel véletlenül sem szeretném elvitatni a komparatív szempont jelentőségét, csupán arra szeretnék utalni, hogy ennek felhasználása nem minden esetben támasz a konkrét jelenség értelmezésében.

Az irodalmi folyamatok alakulása alapján korrekcióra szorul az a hetvenes éveket illető (pontos) észrevétel, mely szerint „a szubjektív regényformák epikai lehetőségeinek végességére” mutatnak példát az ekkor keletkezett művek. Nem a kritikus által felmutatott jelenségek kérdőjeleződnek meg, hanem – mintegy akkori problémaérzékenységet igazolva – tudatosul ismét bennünk az, hogy az új tendenciák ismét csak kritikusai és értelmezői rugalmasságunkra apellálnak. Kulcsár Szabó Esterházy kritikái tanúsítják azt, hogy korrigálni képes ítéleteit. A *Ki szavatol a lady biztonságáért?* című műről értekezve regisztrálja azt, hogy az elbeszélő „a történetmentes szövegtár világteremtő lehetőségei” mellett fokozatosan „a történet uralmának” biztosít szöveget és teret. A *Cseréptörés* elemzésében olyan regénytípológiát javasol, melyet az elmúlt négy-öt évtized magyar prózájának kutatása során kialakított. Az empiriát követő formát *metszetregevénynek*, az erkölcsi-intellektuális karakterű elbeszélést *parabolának*, a hangulatokat elbeszélő, redukált cselekményességű műfajt *közérzetregénynek* nevezi.

A tanulmánykötet harmadik ciklusában Kulcsár Szabó időszerű irodalomértelmezési modellekre reflektál, melyek közül elsősorban a recepció- és hatásesztétikai irányzatnak szentel figyelmet (*Hatás, befogadás, esztétikai tapasztalat*). Mint elsődlegesen német irodalomtudományi alapműveltségű kritikus, az irányzat s az általa képviselt nézetek ismertetésében is felismerhető a tájékozottságából következő kritikai attitűd. Minthogy műinterpretációi is lényegében a Jauss–Iser nevekkel jelzett irodalomfelfogás és -magyarázat hatását tükrözik, Kulcsár Szabó Ernő az iskola egyik kiemelkedő magyar követőjének és megismertetőjének bizonyul. „A művek megértése – a hermeneutikai jellegből következően – mozgó, drámai, dialogikus folyamat, amely a valóságelemeket közölhetővé formáló esztétikum felismerésével, s a mű megkövetelte befogadásmód minél teljesebb elsajátításával valósulhat meg. A hatásesztétikai szövegelmélet szerint ez a folyamat jelenti szöveg és olvasó mindenkor sikeres interakcióját.” E jelentős felismerés irodalomértésünk gazdagítását jelentelné, mint az utóbbi gondolat is, mely szerint a hatásesztétikai rendszerek „az élményjelleg helyett a ráismerés, a felfedezés, az újrafelismerés, a ráeszmélés fogalmaival írják le az esztétikai tapasztalat mibenlétét.” Abból kiindulva, hogy a befogadáselmélet nemcsak a kritika szempontrendszerét, hanem az irodalomtörténet státusának újraértelmezését is befolyásolja világszerte, feltételezhetően a magyar irodalmi gondolkodásra is hatással lesz – történeti és elméleti, kritikai vonatkozásban is.

A kötetet a huszadik századi magyar kritika kérdéskörét érintő írások zárják

(Lukács György és a Fórum, Király István Ady-monográfiája, Németh G. Béla és Beládi Miklós tanulmányai, valamint két nyolcvanas évekbeli tanulmánykötet). A Szegedy-Maszák Mihály *Világkép és stílus* című kötetéről írott bírálat első mondatát akár mostani jegyzetünk bevezetésében is idézhettük volna: „Vannak könyvek, amelyekről csak szakkritikát lehet írni.” A *Műalkotás – szöveg – hatás* is nyilván ilyen bemutatást igényel, mely azonban semmiképpen sem idézheti fel a sokrétű anyag feldolgozásából származó tapasztalatok gazdagságát s nem helyettesítheti mindazon termékeny impulzusokat, melyeket századunk prózatörténeti és elméleti eseményeinek feltérképezése nyomán e kötetből meríthetünk.

Az egzakt fogalomkészlet és elemzésmódszertan kialakításának/alkalmazásának igénye, az elméleti alapozású magyar prózakritika szükségességének igazolása, a történeti/poétikai és elméleti/poétikai szemléletmód egymásra utaltságának felismerése, valamint a kritikai elméletekhez való viszonyulás nyitottsága s a közelítésmód önállósága az, ami a *Műalkotás – szöveg – hatás* című kötetet a mai magyar irodalomtudomány jelentős vállalkozásává avatja. Ha a tanulmányok fogalmi rendszere, elemzési eljárásainak változatai egyelőre nem is teszik kommunikatívvá e dolgozatokat a szakmában kevésbé jártas olvasók számára, éppen a szakmabeliek szempontjainak, közelítésmódjainak és értelmezési gyakorlatának korrekciójául szolgálhatnak. (*Magvető*, 1987)

GREZSA FERENC

MŰÉRTTELMEZÉS ÉS ÉRTÉKORIENTÁCIÓ

Cs. Varga István könyve Németh Lászlóról

Ahogy Németh László kétféle kultúrát (és irodalmat) különböztet meg: az időben kibontakozó „történeti” elvűt és a lényeg állandóságát kutató „abszolút” szerkezetűt – úgy alkotói pályája elemzésében is érvényre jut a hossz- és keresztmetszetek készítésének bizonyos kettőssége. Vannak, akiket (mint például első monográfiáját, Vekerdi Lászlót) az eszmék áramlása, szemlélet- és ábrázolásmód folytonos mozgása és megújulása foglalkoztat életútja vizsgálatában, mások figyelmét viszont (így többek közt Sándor Ivánét, aki legutóbb az író találó szellemi arcképét rajzolta meg) e „kinetika” végpontja, az emberi-művészeti eredmény köti le, a gondolkodói és szépírói karakter és jelleg minősége. Cs. Varga István tanulmánykötete a megközelítésmódok ez utóbbi típusába sorolható: az értekező- és széppróza két-két válfaja, az esszé és memoár, valamint az epikus és drámai kompozíció közül mindenekelőtt a *regény* műfaji tükre akar lenni. Ebbéli törekvésében a szerzőt nem csupán az elemzés szakmai öncélúsága vezérli, hanem azon meggyőződés is, hogy az életműben e *genus* képviseli a legteljesebben az értékorientáló szerepfelfogást, az írói megszólalás alapformái közül ez a műnem a legteljesebb „legendával”, vagyis az ideáemberség eszményével. Ildomos tehát, hogy benne töltsük ki legelőbb az irodalomtörténet-írás fehér foltjait. A gondolatmenet ennél fogva három problémakör nyomvonalán halad: egyfelől (áttekintő fejezetekben) a műfaj helyét, megkülönböztető szerepét és sajátosságát kutatja a műegész szervességében, másfelől (műelemzések sorozatában) a regénystruktúra összetettségét, változatgazdagságát bizonyítja, és végül

(komparatistikai módszerrel) a vonulat külső kapcsolatrendszerét tárja föl, különös tekintettel az orosz irodalom ihlető mintáira.

A regénypoétikai áttekintésekből mindenekelőtt a műfaj karakterizáló invenciós eszmefuttatás emelhető ki. Kitűnik belőle, hogy a Németh-regény „szuverenitása” – az író többi műfajához képest – nem annyira a kompozíció másságában gyökerezik, mint inkább arányeltolódásokban: a regényt közelíti a drámához a (konfliktusos) lélekteremtés mozzanata, de határt von közéjük a tér- és időmodellek különbözése és a „perszifikáció” eltérő mértéke; rokonítja az önéletirással a vallomásság analóg gesztusa, ám távolítja tőle a személyes líra erőteljes tárgyiasítása; benne is a tanulmányéhoz hasonló szellemi-erkölcsi attitűd jut kifejezésre, anélkül azonban, hogy gondolatanyagát (az esszeregény módján) átvállalná. „Lélekmonódiá” és „körkép” perspektivaváltása, az emberkép „férfi” és „női” dimenzióinak feladatmegosztása, a „dráma” és „legenda” (azaz tragikum és életgyőzelem) divergenciája műfaj fölötti jelenség ugyan, az értekező- és széppróza egészére érvényes, ugyanakkor jellegadó a regényfejlődésben is: lélekábrázolás és környezetrajz arányát módosítón vagy a tudatra, vagy pedig a szituációra teszi a nagyobb hangsúlyt, s ezzel a műfaj bizonyos dualizmusát gerjeszti – a goethei Bildungsroman, illetve a gide-i récit hagyományát folytatva. (Erdemes volna megvizsgálni, hogy a drámára emlékeztető ket-tösség: a hármas egység törvényére koncentrált „analitikus” és a teret és időt halmozó „szintetikus” színpadi forma elhatárolódása *milyen módon* valósul meg a többi Németh-műfajban, a regényben és az esszében. Továbbá be lehetne vonni az elemzésbe a funkcionális nézőpontot is: eszerint a tanulmány a szellemi fölfedezések mozgékony előőrs-műfaja az alkotói pályán, a dráma a meghasonlás és katarzislehetősége, a memoár az összegezés és számvetése, a regény pedig egy-egy írói korszak kíváncsatos magatartásképletének tudatosítása.) Figyelemre méltó a hozadéka azon gondolatmenetnek is, mely a regények mitikusságának kérdéskörét tisztázza. A mítoszoknak – mint Cs. Varga kimutatja – nincs önálló léte a struktúrában, az eszme „holdudvara”, „áttetsző alakmása” inkább, amely a történet vagy gondolat testessége helyett (jobbára asszociációs lehetőségként) az ábrázolás „általánosító szféráiban” jut érvényre. Még legerősebben – mint az életet szabályozó etikus-vallásos sugallat, illetve az archetipikus jelentéstöbbletre utaló metaforikusság – az emberalakokhoz kötődik. Szembetűnő ötvözetvolta is: egyaránt analógiás bázisa a görög tragédia és a keresztény passiójáték képzetköre. (A fogalmat még pontosabbá tenné, ha egybevetnénk a jungi lélektan és a frobeniusi tipológia tipustanával, Otto és Kerényi vallástudományával. Sugárzás, mely nem „ideaisztenek”, hanem „világvalóságok” visszfénye.) Némiképp vázlatosabb Németh realizmuselméletének összefoglalása, főképp ami a Lukácsal való párhuzam kidolgozását illeti. Cs. Varga jó érzékkel emeli ki a legfontosabbat: az író a realizmus hagyományos modelljét Tolsztoj és Dosztojevskij társadalom- és lélekfestő technikáján és Proust „monologue intérieur” módszerén teszi rugalmassá, a paradox magyar valóság ábrázolására alkalmassá. Az 1947/48 táján keletkezett műhelytanulmányok tanulsága azonban a regényírói pálya egészére nem általánosítható: a *Bűn* és az *Égető Eszter* idején jóval közelebb áll Németh a realizmus esztétikájához, mint az *Emberi színjáték* vagy az *Iszony* írásakor.

A regényesztétikai fejtegetések közé – a műfaji tablót gazdagítón és a teoretizáló gondolatmenetet elevenítőn – műelemző fejezetek szövődnek. E tekintetben Cs. Varga nem törekszik tárgyi teljességre: a társadalmi és történelmi regény hagyományosabb típusához közelítő *Bűnt* és *Utolsó kísérletet*, valamint a realizmus konvencionálisabb modelljét képviselő *Égető Esztert* mellőzi, s csak azokat az alkotásokat tünteti ki a részletesebb vizsgálat igényével, amelyek a regényírói alkat eredetiségét és a magyar prózában betöltött újító szerepet leginkább tanúsítják. A négy műértelmezés egyúttal négy írói korszakot is revelál. Az *Emberi színjáték* – az „önapoteózis legendájaként”, bizonyos Dosztojevskij-inspirációkat és expresszionista stílusjegyeket ötvözően – a modern korai egzisztencialista és mélylélektani személyiségelméleteket fordítja le a regényfikció nyelvére. A Dantéra utaló kompozícióban a főhős a tudás és megváltás kierkegaard-i, schelleri stádiumait járja be, a társadalomrajz esszé-, majd fejlődésregénybe nő át. A *Gyász* – Németh László görögségélmé-

nyének szintéziseként és „balladisztikus” atmoszférateremtéssel – a *Tanú* tragikus léthelyzetét tudatosítja: a „körképregény” után a „lélekmonódia” foglatában az archetipikus Elektra-mintát adaptálja. Az *Iszony* mint az „emberi kapcsolatok regénytragédiája”, kétféle értékrend és szabadság szemlélet ütközőterepe. Megnövekszik benne – Kaffka *Színek és évek*jét, illetve a nyugati regényfejlődést idézőn – a történettel szemben a narrációs forma jelentősége, a Diana-komplexust Bethlen Kata és Cseresnyés-analógiákkal historizálja, a létidegenség sorsszerűségét a világ „nővényi természetének” katartikus eszméjében oldja föl. Az *Irgalom* a korai *Télemak-hosz*-novella ötletéből negyven esztendő írói tapasztalatait összegezve mélyül pályatükörré, az „eszmekatedrális” zárókövévé, az életmű csúcsteljesítményévé. Az „ideamber” eleven portréja, akinek irgalomtanában már nemcsak a „sorsvert ember” szeretetvágya munkál, hanem a részvét morálja a „valóság forradalmárának” társadalmi elkötelezettségével is szövetségbe lép. Cs. Varga műértelmezései (különösképp érvényes e megállapítás kitűnő *Iszony*-elemzésére) mindig összhangban vannak a műbe rejtett írói üzenettel, s egyaránt bizonyítják a szerző esztétikai-irodalmi érzékenységét és módszertani kulturáltságát. Vitatnivalónk legfeljebb részletkérdésekben van: az *Emberi színjáték* interpretálásában későbbi állapot visszavetítésének tartjuk az Ortega- (s némiképp a Proust-) szuggesztíót, s a „harmadik Magyarország” programja helyett inkább a „vallásos” kiutkeresést érezzük jellegadónak, a társadalmi helyett a morális megoldást; a *Gyász* szerintünk modernbb regénykompozíció, semhogy pusztán a görögség-eszme vagy a (Szabó Dezső módján parttalanán tágitott) balladaműfaj felől leírható volna, legalábbis erre utal Kurátor Zsófi Proust Françoise-ára emlékeztető alakja, a motívumhálós szerkesztésmód és a belső monológ szövegszervező eljárásának gyakori alkalmazása; az *Irgalom* esetében a „legendához” képest kissé keveselljük a „dráma” arányát, például a zárókép heroizmusában a groteszk és disszonáns elem érzékeltetését. Ezzel együtt azonban nyilvánvaló: a *Tanújelek* a regényíró Németh László arcképének hiteles rajzával irodalomtörténet-írásunk kimagasló teljesítménye.

Az összehasonlító irodalomtörténeti perspektíva a klasszikus orosz irodalommal vont párhuzamokban tárul föl. (E kelet-európai tájékozódás a tanulmánykötet legfőbb újdonsága.) Cs. Varga a meglelt tudományos diszciplínát nem hagyományos filológiai hatáskutatásként műveli, hanem modern (analógiás) komparatistikai módszerként: sugalmazásokat és impulzusokat figyel meg, tipológiai megfeleléseket és motívumrokonságot bizonyít, befogadásesztétikai felfogásban elemez. Nemcsak az esszé és a szépirodalmi alkotások, de a (Vásárhelyt kibontakozó) műfordítói munka tanulságait is megidézi, amikor az író Puskin, Gogol és Csehov iránti rokonszenvét vizsgálja. E tárgyú írásai közül is megkülönböztetett figyelmet érdemelnek, amelyek Németh életművében az alig vagy csak felületesen ismert Dosztojevszkij- és Tolsztoj-reminiscenciákat hangsúlyozzák. Dosztojevszkij ihlető szerepe főképp az alkotói pálya kezdetén (az *Emberi színjáték* idején) a legerősebb, Tolsztojt pedig az életút kései szakaszain (például az *Égető Eszter*ben és az *Irgalomban*), többnyire azonban egymástól elválaszthatatlanul, egymást fölerősítő interferenciában jutnak érvényre (mint az *Iszonyban*). Németh Lászlót e minta egyaránt igazolja életreceptjei igazságában és a szociális büntudat ábrázolásának etikai hangoltságában, a minőség-eszme közösségi vonzatában és a lélektani „mélyrealizmus” esztétikai programjában. Inkább állandósult tendenciáról van szó, mint egyszeri vagy sorozatos élményről. (Így az említettekén kívül még tovább is lehetne sorolni az egybecsengéseket; például Tolsztoj „futása”, illetve az *Anna Karenina* családesezméje nélkül a *Villámfény*nél drámái és az *Égető Eszter* regénykonceptiója se képzelhető el.) Kissé zavaróan hat viszont, hogy a „nyugati” minták (Proust, Powys, du Gard, Mann stb.) számbavétele és ellensúlya nélkül e „keleti” orientáció túlnő határain és keretein, továbbá homályban maradnak a követítő csatornák: Dosztojevszkij művét például Gide szűrőjén és interpretációjában ismeri meg Németh.

Cs. Varga István tartalmas és igényes Németh-portréja bizonyító érv mellett, hogy a tárgy iránti szeretet nem akadály, inkább serkentője kép és elemzés igazságának. Díkcióján átsüt a megértésre sarkalló logika szenvedélye. (*Magvető*, 1987)

A HALÁL HALÁLA

Juhász Ferenc: A csörgőkigyó hőszeme

„Az meglett ember, akinek / szívében nincs se anyja, apja / ki tudja, hogy az életet / halálra ráadásul kapja / s mint talált tárgyat visszaadja / bármikor – ezért őriz meg...” – írja József Attila az *Eszméletben*, értelmezve így a létet, az igazit, az embernek valót. A halál így nem zárlat, nem is a misztikus hatalom, amely kiparancsol a létszerűség kis színjátékaiból, hanem csak viszonyítási pont. Az értelmet igazgatja, hogy ne részegüljön meg az ember önnön kis létezésétől, partikularitásában ne higgye magát az egész tudójának. A halálba burkolódzó élet az anyagot így nem az anyagcseréből érti meg, és a test és lélek dialektikájában feloldásra, az egymásba kapaszkodásra lel. A lét egészében így válhat csak a pótlék, a ráadás, a talált tárgy fontossá, hiszen nem más ez, mint a pillanat izgalma, tébolyult kapkodása, görcsös ereje: a semmiből jövet a semmibe tartva. A meglett ember megérti ezt, és „szoktatja szívét”, a valódi lét szerint éli életét, hisz bármikor visszaadhatja.

A halálba tartó élet, a létezés eme ösképlete a Juhász Ferenc-i életműnek is alapköve. A *Tékozló ország* halál-tenyészetének víziójától kezdve a *Halott feketerigó* enyészet-reáliáig gyötrő kérdésként, nem feledhetően újra és újra szembesül műveiben a létezés és a pusztulás. Az Életért érzett aggodalom, az örök emberien naiv halhatatlanságvágy, az „otthoni édes temető” utáni sóvárgás, az egyedülmaradás rettenete és a szétszórás rémképe persze a versihlet szempontjából nem azonos értékű, és természetes módon, művészi anyaggá formálódva, más és más esztétikai rétegződést kap. Igaz, e művek interpretációja nem elválasztható egy-egy korszak érzelmi hipertrofiájától, olykor manipulatív sandaságaitól sem. Mert vitathatatlan, a Juhász Ferenc-i halál-époszok megítélésének ez az egyik kiinduló pontja. Valamiféle autentikusnak hitt halálképpel szembesítődnek ezek a művek. Mintha a vegytisztta vagy-vagyra lenne redukálható ez a megismételhetetlen és mindenkor csak folyamatában érzékelhető-érthető processzus, amit életnek nevezünk. Mintha be lehetne szorítani valamiféle körülpántolt erkölcsi kódex steril fogalomrendszerébe, amelynek vetületében biztos kinyilatkoztatások tehetők a mikorra és a hogyanra vonatkozóan. Holott az élet önlényegét visszavevő és megdőbbszöröző, evidens és irracionális állapot, amelyről biztos ismeretre szert tenni – persze ha egyáltalán képes erre – csak az tud, akivel történik, vagy aki hagyja, hogy történjen. A lét és a halál így már nem egymást opponáló fogalmak, az utóbbi nem negációja az előbbinek a pusztulás, a bomlás, a megsemmisülés állapotából tekintve, hisz az élet nem más, mint folytonos születés és elmúlás, átalakulás és változás. Juhász Ferenc költészetében sem az élet tagadásának esztétizált formája a halál, és nem is csak elfogadott természeti szükség-szerűség, hanem az élettől elválaszthatatlan látens állapot. Ez, a klasszikus humanista létszeretetet újragondoló és maivá lényegítő költői szemlélet jelenik meg az új kötet fülszövegén olvasható szép hitvallásban: „... Mert ameddig élet: addig a költői kimondás sürgetése és lökdösése. Mert abbahagyhatatlan az létszeretet és az életremény, akármi gyötrellem, akármi fenyegetés, akármi közös halál sugárzó és égő árnya a jobbra-érdemes emberiségen.”

A *csörgőkigyó hőszeme* 1984 és 1986 között írott, részben már folyóiratokban megjelent verseket tartalmaz. Végigolvasva a kötetet, rendkívül egységes, a költői létértelmezést konok konzekvenciával képviselő versvilág tárul fel. S aligha külsőség, árulkodó felszíni vonás, hogy témára, vershelyzetre való tekintet nélkül úgy-szólván nincs egyetlen darab sem a kötetben, amelyben ne jelenne meg a halál, hol

motiviztikusan ismétlődve, hol képszerűségében vagy képrengetegében. „Szeretnék sokáig élni még. Sokáig szeretnék élni még. A boldog halálig élni még.” – intonálja ez a felütésszerű kezdet az életszeretetet a *Sáska bácsiban*. A múltban történő, életragaszkodást extremitásában is megkapóan ábrázoló verset átfogja ez a vissza-visszatérő vallomás. A *Világtavas* a megmaradás kategorikus imperatívuszával zengeti a ránkragyogó Mindenség, a „tűzsaláta ég, mint bomló / halott elfolyó, szétdurranó vizes szemére piros rózsza”-rettenetét. A *Testvérbúcsúzó*, *Az álomhajnal asszonya*, *A reggeli üzenet* témájánál fogva ab ovo sorakoztatja a bomlás képeit, hosszasan időzve a létből való kitoloncoltatás testi stádiumain. Viszont más, a verstárgy szempontjából nem predesztinált versekben ugyanúgy kibukik ez a már-már önmarguló halottidézés. A táj lélegzete, a gyermekkel való játék, a szerelem, a szeretkezés egyaránt lehet kiinduló- vagy végpontja a felrebbenő, feltámadó gondolatsornak, amely aztán nemegyszer csaknem tobzódik a halálban. A kötet egyik legszebb darabja a *Fosztogató téli játék* szinte mintapéldája ennek az alkotói módszernek, illetve természetesen létszemléletnek. Az „Aki itt van most nincs jelen” egyszerre idézi a világot lényegével kitöltő szeretett másikat és azokat, akik örök hiányukkal vannak jelen, a „homályukkal maradandókat”. Ez a kettősség indítja a halottak felvonalását, a halottkiadás blaszfémiaját is semmibevevő, riasztóan naturalisztikus képáradatot, a „rothadt ingek, gatyák, bugyik, rothadt harisnyák, / rothadt cipők, fehér csontok a sáros embervolthúskotyvalékban” elmúlás-leltárát. Annak az állapotnak a következményeit, amely egyetemes és önlényegű, és a létezés szegmentumaiban is folyamatos. Ez a mindent magába foglaló örök metamorfózis természetes módon nem tesz különbséget pillanatot és pillanatot között, mint ahogyan nem választja szét a létezés színeit sem. A halált ilyen magánvalóságában eredendőnek és evidensnek láttató költői világszemlélet hatja át az egész kötetet és homogenizálja annak darabjait.

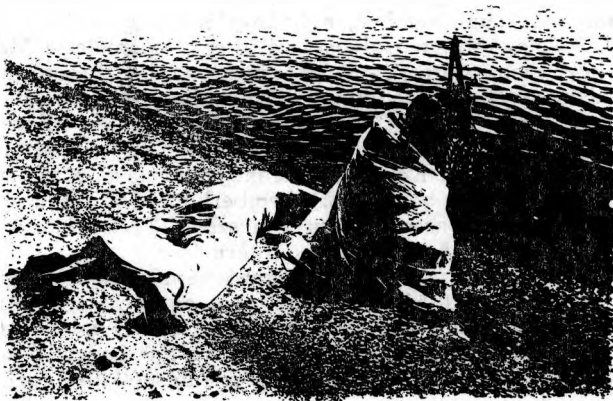
A kötetben a létben oldódó halál tükrében jelenik meg az ember, létezésének szűkre szabott koordinátarendszerében, amelynek egyik pontja a születés, a másik az elmúlás. Persze nem a nietzschei értelemben vett születés-végzet az, amelynek determinisztikus árnyékában alakul, halad az emberi élet. A Juhász-versekben ugyanis nem a végpontok közötti linearitásra fűződnek fel az élettörténetek. Arról nem is beszélve, hogy az ő műveiben nem abszolutizálódik sem a kezdet, sem a vég, és egyáltalában semmiféle minőségi oppozíciót kinyilvánító vagy sejtető kategóriápar nem állítható fel. Épp ellenkezőleg, a versek – és a költői létértelmezés – archimédeszi pontja a születés és a halál rokonsága. Természetesen a két létmozzanat nem fiziológiai, biológiai lényegét illetően közös, hanem állapot-voltában. A szülés-születés véres mocskában, szinte animális póreségében és személytelenségében a világra bukó ember épp oly kiszolgáltatott, mint ahogyan távoztában is, feldarabolható játékszerre válva egy unott processzus tárgyiasult darabjaként. „A lány a túlsó hegyen, az ifjú asszony aki gyermeket szült. Halottak, halálok, halott arcok sárga gipszkéreg halott álarok... A fültől alól csillagosan szétfutó gipszgyűrődéses-seprűk. Emlőig felhúzott térdű és combú sárga / gipszkéreg-asszonyfar...” – jelenik meg a gipsz-lét képe a *Fehér munkanap* című versben, nyilvánvalóan a lét egészét értelmezve ezzel a homogenitással. Méginkább hangsúlyossá válik ez a szemlélet a *Megvalósult halottak*ban. A vers középpontjában álló valóságyszerűen visszataszító kép egy fókuszpontba gyűjti ember-mivoltunk stádiumait. Egy hosszú konyhaasztalon boldog szerelemtől felgyűrt ruhájú asszony fekszik a küret és a szülés jellegzetes pozitúrájában, a nőgyógyászati praktikum kellékeitől szétterítve, egy cigarettázó, meg-megállva dolgozó orvos társaságában. Ez a halottak megvalósulása, a születésben kiteljesedő halál. „A kórboncnok kis gépfűrészszel emberkoponyát fűrészszel a szülész orvos nagy nikkal- / szülészollóval asszonygátát vág szét” (*Testvérbúcsú*), s ami a kettő között van, az az emberi rész a végtelenből. Intermezzo.

A léttel ölelkező halálszemléletnek burjánzó képekből, hosszúra tördelt sorokból összeszórt, jellegzetesen Juhász Ferenc-i vers ad foglalatot. Az a versmodell, amely a világról nem az elvonatkoztatások sűrítmenyével ad valós leletet, hanem a végtelenített megnevezés-halmazsal. Persze nem a szó öngerjedése a magyarázat, és nem is a lét jelentéktelenségét felmutató, a jelentésnélküliséggel tündető szöveg-

tenyészet burjánzik ezekben a kétségkívül nagy lélegzetű, az ismétlésekben feltűnően bővelkedő művekben. Az elementáris képzelőerő, a maga neméhez alig rokonítható látomásosság az anyagi világ alig hihető bőségét tárja fel. A hatalmas terek és a miniatűrök, a szubsztanciális jelenségvilág és a molekulákra hasított részek egymásmellettisége annak a világképnek a dokumentuma, amely a valóságot, a mindenséget nemcsak megragadhatónak, de megérthetőnek is tartja: anyagszerűségében, biológiai mozgásában. A létezés alapfolyamatait, a sejtek osztódását, a szervrendszerek kialakulását és persze a filogenezis programozott ősi színjátékát, a két sejt találkozását megelevenítő imaginárius biologizmus autonom módon tereli vonzáskörébe a világ bármely elemét. A testi valóság tükrében így válik érzékelhetővé, felidézhetővé a rejtőző mindenség vagy a létezés egy részét kitöltő tapasztalati valóság, amelyhez – esetleg csak fogalmunk lévén róla – másként talán nem lenne közünk.

A *Csőrgőki győző hőszeme* versei a dolog és képzet ilyen okszerű, de nem szükségképpen racionális viszonyában sajátos rendet képviselnek. A létezés pillanatait, jelenségeit nem specifikusak, nem kötődnek egyetlen kizárólagos állapothoz, hanem a legkülönbözőbb helyzetekben bukkannak fel. Az így teremtetett különös szemantikai terek – meglehet olykor érzelmeket, izléskategóriákat borzolva – sajátos fénytörésben jelenítik meg a dolgokat, ám az új és asszociatívan érzékletes dimenziókban át-tetszik a világ rendje, a létezés mindenhatósága. „Rózsák, sárga rózsák: megváltó húgycsöppek, véres vizeletcsöppek, Krisztus-vesén átszúrt véres / cukorcsöppek és méregcsöppek, a Megváltó test virágai, rózsák, a jézusi húgyhólyag-hártyatörés vizelet-virágai...” – olvasható a *Fagyott rózsabimbók* című versben. Hasonló sorok, képek a kötet csaknem bármely lapjáról idézhetők, mert láthatóan, a Juhász Ferenc-i létértelmezésben a szerelemcseppek és a halott kifehéredő szemgolyója, a mámorban felhevült test és annak lucskos, véres vonaglása ugyanazon létezés része, és esetleges a pillanat, hogy a gyötrellem vagy a szenvedély lázában sűrögnek a sejtek, áramlanak a testnedvek.

„Én úgy élek minden pillanatban, hogy a következőben meghalok” – jelenik meg a *Siratófal* indításában, immár alig számlálhatóan újra, a kötet domináns motívuma, a halál. A versekből azonban ennek ellenére mégsem a halál-líra reménytelensége sugárzik, és nem is a hit, az értelem kapitulációja. Igaz, tiszta logikával rettentő a „nem-leszek” gondolata, és megrendítő élmény szembenézni a végső kivonulással is. Bujdokolhat ugyan az ember a szerelemben – a kötet hangsúlyos motívuma ez is – az alapkérdések elől azonban nem menekül. Legalábbis: a „meglett ember” – nem. (*Szépirodalmi*, 1987)



MŰ—AKARAT

Petőcz András: A jelentés nélküli hangsor

Az anyag természetéről szóló szép könyvében P. W. Atkins azt írja, hogy az anyag természetes állapota a feloszlás: „a körülöttünk és bennünk zajló minden esemény hajtóereje a céltalan feloldódás a zűrzavarban.”

Nem mondom neki ellent, ha úgy vélem, az irodalomban ez néha másképpen van. Nem az irodalom (a művészet) akarátát, vagy végső célját tekintve: sokkal inkább a létét és a hétköznapijait. Ám megtörténhet, hogy az irodalom – irodalmi élet – zárt kísérlethez hasonlóan elveszti biológiai egyensúlyát. A természetes növekedés ritmusa akadozik, s a mesterséges légnyomás alatt az alkalmazkodóképesebb növények szökkennek fel, hogy erős aromájú virágaikat a kíváncsok magasba tartsák.

S valóban, úgy tűnik, az üvegfal mögött gyakorta a mennyiség súlya diktál.

A művészet útkeresése szükségszerűen a zsákutcákat is bejárja, de ez nem az új kutatásának értelmét vagy minőségét kérdőjelezi meg. Az avantgarde kísérletei sokáig nem voltak képesek gyökeret verni a magyar irodalomban, aztán „a talált tárgyak megtisztultak” – egy egész nemzedék próbál(t) a világirodalomhoz Kassák szellemében közeledni. Kassák szerint: „Milliószor elhangzott a vád, hogy a modern művészeti törekvésben sok a véletlenszerű és felelőtlen akarnokság. Való igaz. De (...) a sok zsenit kiostálja az idő, az igazi értékek pedig elfoglalják helyüket a fejlődés folyamatában és időtállókká kristályosodnak.”

Csak hogy az idő közömbös az evolúció iránt, s a jelen idő különösen is az. Ma pedig a sok között két, egyre súlyosabbá váló teher is köti az „új”, a „fiatal” líra fejlődését.

Az egyik az, hogy a burjánzást még csak követni sem képes az a közvetítő esz-közzé lefokozott kritika (kritikai élet), amely kettőssé vált, s amely önnön fontosságának tudatát és lételemét vesztegette el, mert nem teremtette meg sem értékelemző-összefoglaló terminológiáját, sem az azt alkalmazó rugalmas és naprakész gyakorlatot.

A másik: a novum értékkel emelése kifacsarodott. Noha számos irodalomtörténeti példa szól arról, hogy a kortársak nem ismerték föl a friss művészi törekvések értékeit, azért mindez még indirekt bizonyítékként sem fogadható el. Különösen akkor nem, ha a táltosköpeny jócskán megkopott, oly sokan vették már fel és le. Látunk kell, hogy a (poszt) (transz) (neo) avantgarde versek nagy része pusztán gesztus értékű; sőt, a gesztus helyett is egy spekulatív magyarázatrendszer és magatartásforma érvényesül. A Kunstwollen, a műakarat túlnőtt az alkotáson, ám ezért korántsem a forma a felelős. Az ugyanis már kipróbált és jól bevált.

Egy, a közelmúltban megjelent antológia harcos szellemű részese a következőképpen definiálta a „kivülállók” és az „új igazság” viszonyát: „Az ún. laikus az ún. hagyományos művészetet se érti. Haragját szégyenli a hagyománytól, a hibernált igazságtól, ezért haragszik az újra, a teremtet igazságra.”

Nem replikaképp, de hadd idézzem megint Kassákot, a magyar avantgarde „hibernált igazságát”: „Semmiről sem akarok meggyőzni / élj szíved törvénye szerint / szorongás és pátosz nélkül.” A fenti kinyilatkoztatástól eltérően inkább az ő tanácsához igazodnék Petőcz András: *A jelentés nélküli hangsor* című verseskötetéről szólva.

Ez a szerző harmadik önálló kötete, az előző kettő négy éve jelent meg. Amint ő mondja, műveiben a saját – majdani – költői továbblépését segitendő, a majdani – saját – költői hagyatékát írja a jelenben, miközben: „Mintha kissé kívülről és távolról szemlélném mindazt, amit létrehoztam, vagy amit majdnem létrehozok.”

A költőség tehát biztos, a jelen penitenciája pedig elhanyagolható. S mindezt, ami ezen verselő műveinek hibája, a legkevésbé sem az idő gyors, vagy lassú múlása – „Nonumque prematur in annum” – okolható.

Petőcz András vállalkozásának jelen köteté három nagyobb részből áll. A ciklusokat egy, talán programversnek szánt repetitív mű vezeti be, s a *Zárójelek* alcímmel jelzett első kötettrész „zárójelversei” is repetitív alkotások. A repetitív művészi hatásmechanizmusa, illetve az új narrativitásban a különböző művészeti ágakon belül, például a kinematográfiában, zenében, de az irodalomban is kialakított elbeszélismódja feltétlenül alkalmas (volt) a meditativ szemlélő és a környezet újfajta viszonyának érzékeltetésére.

Petőcz András formailag hüen, tartalmában viszont rendkívül kevésbé sikerülten ülteti ezt át verseinek világába. A repetitív ugyanis funkciótlan, ha nincsen honnan hová tartania, és ha nem képes médiummá válni, iránya sincs. Fernando Pessoa szerint: „Bölcs az, aki monotonná teszi a létezést, mert így a legkisebb esemény is a csoda kiváltságával ruházódik fel.” Petőcz András gyakran szinte komikus hatású versei viszont valamiféle olyan valóság-részletek szétforgácsolásán munkálkodnak, melyek az *egész* érzékelésének nem pusztán a lehetőségét, de az igényét is feladták. S az sem mondható, hogy ezen művek gyengeségét csak a tárgyhiány, vagy a szürke háttér kopársága okozza. A forma és a téma mindig akkor a legszembetűnőbb és a legnehezebb akadály, ha a kifejezés erőtlén.

Petőcz András versei nem többek keresett formába öltöztetett lapidáris ötleteknél. A szerző sematikus, egocentrikus világot rajzol, ahol a megkérdőjelezhetően túlfűtött érzelmeket is már-már valószínűtlen közhelyek közvetítik. Nehéz megközelíteni azt a költészetet, amely nem veti ki magából az ilyen, s ehhez hasonló sorok tömegét: „a Városban eközben harag és gyűlölet volt” (op. 3.); „ez itt a Húsnak Ünnepe, a Hús Ünnepe ez / ez itt a Hús Győzelmi Ünnepe, a Hús Győzelme ez” (op. 10.); „különös messzeség van benned Anna-Marie, különös távolság” (op. 22.); „mennyre egyedül van ő, aki egyedül van – szemében szomorúság” (op. 24.); etc. Petőcz András versei hatásvadász banalitások – mégha alkalomadtán olyan elismerésre és figyelemre méltó, izgalommal teli témákról szólnak is, mint a szerző pubertás-posztpubertás-kori szexuális élményvilágának újabb és újabb titkokat és meglepéseket rejtő eseményei és vágyai, nem feledkezve meg a komoly igyekezettel megjelenített technikai részletekről sem.

Távol áll tőlem, hogy Petőcz András verseit kiforgassam. Nem is tudnám. Éppenséggel szeretném megérteni őt, azaz műveit és céljait. Ám a legtöbbször, s kivülképp a szerző „istenes” verseiben, bántó kettősség tolakszik elő, Pilinszky Jánost idézve: művei „lemérik, hány kiló egy hattyú”. A művészi őszinteség definiálhatatlan s a szándékkal nehezen összevethető, hiányát pedig nem is feltételezhetem – kevés választásom marad.

A „zárójelversektől” különválasztva, a második nagyobb fejezetbe sorolva (*Jelentés nélküli hangsor*) szerepelnek a kötet formailag „hagyományosabb” versei. Az ezen belüli két ciklus közül az elsőben (*Várok valakit*) a szerző még a szonettel is megpróbálkozik. Verse (*Kosztolányi*) azonban a szonett formai követelményeinek sem felel meg hibátlanul, s nyelvezetét, hangulatát tekintve nem lép túl a korai impresszionizmus másodlagos költeményein sem.

De Petőcz András nem elsősorban a formával küzd, sőt, formaérzéke helyenként tehetségről árulkodik (*Zárójelvers op. 15.; Velünk vagyunk*). Verseinek többsége találóbb sorokkal csak olykor-olykor megerősített, kevés eredetiséggel bíró alkotás. Verslektúr – a „lírai ént” vajmi kevésbé átjáró élmény és a hatáskeresés, formalizmus összeolvasztása.

A *Hívogató, Várok valakit, Gyere tisztítsd meg arcom, Banális vers a szerelemről, Tétova vers, Zongorára írt darab, „meg kell tanulnom még beszédemet”,* etc. nem azért öncélú versek, mert valamiféle befelé forduló, vagy önmagába zárt költői világban születtek. Ellenkezőleg: megmerevedett modorosságuk másodlagossággal párosul.

De hasonló a *Bölcs Náthán imája* alciklusban közölt két terjedelmesebb alkotás,

a *Ras-And Poet (alias M.) ismeretlen töredékei*, és *A jelentés nélküli hangsor* is. Az előbbinél Hajnóczy Péter *Jézus menyasszonyának* rendkívül erős hatása érződik, ám így sem képes hitelt, vagy értéket kölcsönözni szerénytelen alterego-játékának. Az utóbbi Erdély Miklós, Juhász Ferenc, Pilinszky János idézeteket citál – ez legfőbb jellemzője, mert a „köztes” teret nem tudja kitölteni.

A kötet harmadik része egy *Álomtöredék*, ami a *repetitív szöveg filmre* alcímet viseli. A szöveg a repetitív videóalkotásokhoz hasonlítható, azok különleges effektusai nélkül. Bizonyos értelemben ez a vers azért is elkülönül a kötet többi alkotásától – amint ezt a nyomdatechnikai eljárás, a „negatív szedés” is jelzi – mert epikusabb jellegét határozottabb tér- és időbeni cselekménye is hangsúlyozza: a végki-fejlet a cél érzetét kelti. A történet befejez(het)etlen, a szöveg (történés?) szabályos ritmikussággal ismétlődő számnevek monoton váltakozásával alakul át – az olvasó és a vers helyettesíthető.

Az avantgarde lényegileg nem (volt) formális művészet. A hangsúly áthelyezése, időtől és elnevezéstől függetlenül, nem egyszerű tévesztés. Kandinszkij szavai – irányzatok megnevezése nélkül – ma is megszívlelendők: „A művésznnek mondania kell valamit, a feladata nem a forma birtoklása, hanem a formának a tartalomhoz való igazítása.”

Petőcz András költészete nem tipizálható, mégis jellegzetes. Egy harsányan preconcepcionális, külsőlegessé vált alkotási folyamat, ami nélkülözi a belátást és a mértékletességet.

A (poszt) (transz) (neo) (etc.) avantgarde pótolhatatlan hiánya, hogy elveszítette az önkontrollra is sarkalló humor készségét, legalábbis az effajta költészetben. Petőcz András majdani költői fejlődése egyszer talán e köteténél súlyosabb és maradandóbb alkotásokat is teremt, de nem kizárt, hogy más ösvényen kell elindulnia. Jelen pillanatban csak álldogál, és a „költői szituációtól” megbabonázva a szöveggel bűvészkedik. S ha a mutatvány közepén üres marad Petőcz András keze, a publikum akkor sem fűtyül: nem kíván mások magánügyeibe avatkozni. (*Szépirodalmi, 1988*)

Kemény István

JÁTÉK MÉREGGEL ÉS ELLENMÉREGGEL

Kemény István első kötetéből letűnt korok, elpusztult városok, romlott kultúrák, elfeledett mítoszok, sejtelmes impressziók képei tárulnak elénk látnoki titokzatossággal, az irracionális kifakult köntösekben. Az unatkozó és fásult civilizáltság ásatásai ezek, a barbár tisztaság és erő felidézésének reményében. „Jelene sincs – aludni kell / menni a rejtett múlt felé” – írja az *Egy fantáziából* című versben. Még sincs szó azonban valamely romantikus álmvilág összetakolásáról, vagy a baudelaire-i „korrespondencia” elvének pusztá felmelegítéséről. Kemény István mai költő. A misztikus

mélységek, távolságok, ízek, hangulatok kedvelője, múlt századi elődeinek pátoaszától és váteszi lendületétől megszabadulva, s megterhelve korunk mérgeivel és ellenmérgeivel.

Ha manapság lehet egyáltalán a legfrissebb irodalom versolvasó közönségében tipusokat felállítani, Kemény István e szűk rétegen belül is azokhoz fordul, akik mindenféle irodalmi divaton felülemelkedve, a teleírt papír tipográfiai és intellektuális mutatványain túl a szavak jelentésének más dimenzióira is fogékonyak. Am a fogékony-ság ez esetben nem akadémikus jártasságot, tiszta logikát és akaraterőt jelent, hanem érzelmi nyitottságot és játékoságot. A könyv sikere tehát nem éppen garantált, de ez mit sem von le értékeiből.

A költő így ír önmagáról a kötet fülszövegében: „Nem irodalmár, hanem művész szeretnék lenni. Az előbbihez nincs meg a felkészültségem, és sohase lesz. Az utóbbihoz talán megvan a tehetségem, talán nincs

meg – ha nincs meg, akkor ezt a könyvet életem csúcsteljesítményeként kell az olvasó figyelmébe ajánlanom...”. E szimpatikus megnyilatkozást, a művészet és a költészet metafizikussága melletti állásfoglalást a kötet első darabja *Rejtett dolgok* címmel – mint képi, hangulati felütés, és mint ars poetica is – jól reprezentálja. Utolsó sorai így szólnak: „Valamelyik versemben daganat van / lehet hogy éppen azt olvasod / burjánzik minden, de nem látszik kívül – / elsápadnak utólag az orvosok”.

Ez a gesztus finom ellenszenvet is rejt a tudománnyal szemben, s létjogosultságot követel magának, az általa képviselt „barbár” gondolkodásnak a civilizáció terjeszkedése közepette. Nem véletlen hát, hogy az 1984-ben megjelent, s az ELTE kiadásában készült, ötszázpéldányos versesfüzetének címe ez: *Csigalépcső az eltelejtett tanszékekhez*, mely sokkal találóbban utal Kemény költészetére, mint az utóbb választott kötet cím; jelzi a versek anyagának egyik legjellegzetesebb tulajdonságát: a tanult dolgok élményének nagyobb arányát a megélt dolgok élményével szemben. Így aztán sokkal szárazabb anyagba kell életet lehelnie a költőnek, hogy önmaga és az olvasó számára is érdekes tudjon maradni. A verseiben megjelenő tájak, helyszínek, szereplők rendszerint fiktívek: történelmi események, legendák, álmok ihlette alakok s díszletek. Néhány kiragadott verscím is jól illusztrálja ezt: *Késő középkor. A mandarin, gondosan elzárt kertjében, Lorenzo Medici panaszkodik, A pestises ruhák elégetése, Találkozás az Éjszaka-kultusz hiveivel, Játék torradalommal és ellentorradalommal* stb. Ebből adódik aztán a kötetben szereplő konkrét és kevésbé konkrét allúziók szövevénye. Am ha a melankolikus lelkiületű olvasó megpróbálna utánuk járni, s rendszerbe szedni őket, nem sok eredménnyel kecsegtetne vállalkozása. A Kemény által használt utalásoknak és idézeteknek nincs filológiai értékük – illatuk, színük és hangulatuk van. Azért kell álmokba és látomásokba öltöznük, hogy hitelesek tudjanak maradni. Persze felmerülhet emiatt a romantikusság vádja, hisz az álmok és látomások a – gyakorta hangsúlyozott – múlt megközelítésének eszközeivé válnak, s mintha egyfajta elvagyódásnak lennének hordozói. Csakhogy ebből a múlt-kultusból teljesen hiányzik a nosztalgia. A múlt szellemi, érzelmi nyitottságának visszaszerzéséről van szó, azoknak az

utaknak a kereséséről, amelyek kiküszöbölik az időt, s így a jövő számára is hasznossá tudnak válni. Kemény jövő-képei mentesek ezektől az értékektől, plasztikusabbá téve a költői szándékot, ezen értékek hangsúlyozását, s némi bizonytalanságot keltve magában a költőben is, ahogy az a – már említett – fűlészöveg további részéből kiderül: „Írásaimban káprázatosan szeretnék érvelni, és úgy, hogy aki megérti, csak azért ne legyen öngyilkos, mert az utolsó pillanatban mégis felismeri a sorok közé rejtett életörömet...”

Az irodalmi értekezésekben mostanára közhellyé csépeledt dolog lett „hiányt” emlegetni, de ez némiképp e szó aktualitását is bizonyítja. Kemény István költészetében éppen a „hiány” hívja életre kulcsmotívumát, a romot, s az erre épülő allegorizáló tendenciát. „És ma Észak főfolyója az Alkony, / Csak belebámulni vagy elutazni lehet – / Itt már túl sok a rom meg a kórház, / S én sokat állok ezen a parton” – írja *Az Alkony, mint folyam* című versben.

Am az ő allegóriái sokkal inkább „barokkosak”, mint „romantikusak” vagy „szimbolisták”, s így avultabbak, de hitelesebbek és kézenfekvőbbek is. Hisz a megélt élmények hiánya kiküszöböli azt, hogy allegóriáinak egyik pólusa az emlékezet legyen. Maradnak tehát a tanult dolgok, csakhogy azok tárgyaikban élnek, ha tesszük: élettelen, anyagi mivoltukban, egy festményben, egy írott szövegben, egy régi tárgyban, s a hozzájuk kapcsolódó „transzcendenciát” neki, a költőnek kell megteremtienie, illetve rekonstruálnia. A barbár ember meghalt, amikor lejárt az ideje. Szellemisségét őrzi az anyag: egy feltárt sírkamra, vagy a ma élő ember teste és őstőnei. E barbárnak nevezett értékek keresése, s azok rejtettsége állandó motívumai a Kemény-verseknek: „Szörös öreg vadász képeben / Kővályogtam a Rudolf-tó körül / Régészek jöttek Svédországból / Vezettem őket egy vacsoráért. // Nem tudtam, hogy engem keresnek / Nem hallottam, hogy miről beszélnek / Nem érthettem, hogy amíg ástunk / Rólam suttogtak a svédek” – írja az *Egy australopithecus* című versében. Majd így, az *Eltelejtett Érchegységben*: „Majdnem teljes a csönd az Érchegység alatt / a lennfelejtett fémek törzsfőnökei / egy-egy új mesére rábólintanak”.

De Kemény nem próbál kész megfejtéseket adni. Úgy is lehet mondani: hangosan

gondolkodik magában. Költészetének tárgya a mítosz, de ő maga nem akar új, át-fogó mítoszt teremteni. Nem hagyja, hogy a szálak összeálljanak. Minden verse egy-egy kis mítosz töredéke. S mivel az olvasó érzelmeit veszi elsősorban célba, nem röstell hangulati alapegységeket is rögzíteni, mint a *Horror*, vagy az *Epizód-dal a hajóról, mely behurcolja a tengeren keletkezett gonosz-ságot* című versekben. Ilyen verseket annak a kornak az embere ír, akivel nem történik semmi, de nagyon szeretné, hogyha történe valami. Képei leginkább komorak, félelmetesek, titokzatosak, de gyakran ámulva tapasztalhatjuk, hogy félelmetességük nem félelmetesebb, mint a gyerekkorunkban látott kísértet-film, s nem titokzatosabbak, mint legelső karácsonyaink angyalkái.

Kemény verseitől ugyanakkor nem idegen a nyílt ironia és a gunyoros hangvétel, mint például az *Üres lakás*, *Az Ária című opera tartalma*, a *Monarchia drága*, vagy *A tudományos menekülés elmélete és gyakorlata* című opusokban. Nyelvezete mégis oly sajátosan képi-érzelmi természetű, hogy az ilyen puha sorok szinte direkt politizálásnak tűnnek: „óvni kell azt a társadalmat / amit egy mese is felvakarhat”, vagy „A Monarchia édes volt és még csak nem is igazán / volt romlott az ütődöttebb fele, a hazám...”. Az sem tagadható, hogy ez a nyelvezet nem újszerű kifejezésekre, szójátékokra, nyelvi bravúrokra épül, hanem sok esetben konvencionális megoldásokra és sztereotípiákra. De ennek a költői koncepciónak ez nem fogyatéka, hanem sajátossága, s a motívumokat irányító kéz, a költő keze létrehozta saját, érdekes variációit. Ez az érdekesség még annak ellenére is igaz, hogy a kötetbe indokolatlanul sok vers került be, eljátszva egy feszebb szerkesztés lehetőségét.

Ami a formai megoldásokat illeti, Kemény él a „romok adta” szabadsággal, s a néhány soros rimes verstől (pl.: *Tudod, hogy tévedek*) a prózába hajló versekig (pl.: *Egy értékes tartomány leépülésének jegyzőkönyvéből*) sokféle megoldást alkalmaz. Néhány szonett is feltűnik, (*Versailles*, *A nagykitér-jedű park*, *Az elvadult kertben*), de sok „hibával”, gyakorta rimtelenül, s különféle variációkkal. Kemény kedvelt módszere, hogy az amúgy rimtelen, szabad vers utolsó két sorát összecsendíti, ezzel adva zenei hangsúlyt is a befejezésnek. A rombolás

mellett azonban új alakzatok is születnek keze alatt. Jó példa erre a kötet talán leg-szebb verse: *Ballada a végzet feltételeinek egyidejű tennállásáról*. De megemlíthető *A kételyek*, *A kisszerűség*, vagy *A római társaság* című írások rendeződése is.

Az új költő-nemzedék érdekes figurájára ismerhetünk Kemény István személyében. Kötetének főszereplője önmaga, s meglehetősen egyedül van, habár ez nem újdonság. Annál érdekesebbek a vándorlásai ezen az elénk táruló kulturális szemétdombon, ahogyan felmutatja útközben talált kincseit, és elmondja róluk, amit gondol. (*Szépirodalmi*, 1987)

BAGOSSY LÁSZLÓ

Krausz Tivadar

SZÖVETSÉGEK

Krausz Tivadar első kötete a *Főnix tüzei* sorozatában jelent meg, nem sokkal az Iródia-kör antológiája, a *Próbaút* után, melyben már tíz induló költő és prózaíró társaságában bemutatkozott. Az antológia alapján úgy tűnik, hogy a kör tagjai közül Farnbauer Gábor mellett talán Krausz Tivadar emelkedik ki leginkább. Verset és prózát egyaránt ír (újabbán gyakrabban jelentet meg rövidebb prózákat), de az eddigiek egyértelműen jobb költőnek mutatják, mint prózaírónak, nem véletlen tehát, hogy első kötete verseskötet.

A *Próbaút* szerkesztői (Balla Kálmán és Grendel Lajos) Krausz verseit „kihívóan ironikus, az ötleteket mély értelmű költészetté varázsoló versmutatványok”-nak nevezik. Mivel a komolyság-ironia ill. az ötlet-mélyértelműség kettősségeit a kötet értékelése szempontjából is igen fontosnak tartom, ezek alapján próbálok hozzáférközni a *Szövetségek*hez, az ironia jogosultságát elismerve, ugyanakkor a versmutatványok ötletességével kapcsolatos fenntartásomat is jelezve.

A kötet versei azt mutatják (és ezt a kötet szerkezet is alátámasztja), hogy Krausz

lírai alapérzése az a vágy, hogy valamilyen bizonyosságot küzdhesen ki a kételkedés segítségével. Nem akar bedőlni senkinek és semminek: „ha / szenteltvizet vizeltek akkor sem hiszek már nektek” – írja *A bér-gyilkos*-ban. Hasonlóképpen bánik el a világgal például egy József Attila-elferdítésen keresztül: „röpcédákkal / egy-egy elvtár // beléd eresztí az egészet...” (*Ez az egyik végem*). Az író feladatáról meg így beszél a fűlészövegben: „az írást is hiába művelem, hogy mást ne mondjak, nem laknak jól az éhezők...”, vagy lényegében ugyanerről, csak más oldalról a *Hegy vagyok* című versben: „magyar vagyok / na most mit csináljak...”. Első látásra talán mehökkentő kijelentései mögött a minden rendű és rangú hazugságra való érzékenység továbbblendítő erejét érezni.

Ezzel együtt a költői hang itt alapvetően se nem haragos, se nem szárnyaló, még csak nem is elégikus vagy meditativ. Szóval nem nagyszabású. Bevallottan és szándékolatlan „kisszerű” költészet ez, amely a még használható – úgy tűnik, egyre általánosabban, de szerintem a költészetben nem a legbiztosabb módon tért hódító – ironia és önironia segítségével vágyódik arra, hogy valaha nagyszabású életünk itt maradt romjaiból felépíthesse saját nem hétköznapi szánt mű-világát. Megpróbál túllépni a választott/választható költői magatartás bukta-tóin. Egyrészt úgy, hogy igyekszik pofátlanul őszinte lenni (ami nem is olyan könnyű, bár elvileg a versben lehetséges kellené hogy legyen), az alábbi sorok utalnak például erre a törekvése: „gyönyörködöm / de szép is a dalom / irigylit tőlem / a csehszlovákiai magyar / irodalom” (*Újra otthon avagy valami büzlik Dániában*). Másrészt úgy, hogy megkísérel mégis vallani magán keresztül valami alapvetően fontosat a világról, például itt: „a túlsó parton / állok / ez az egy van” (*Megúszom*).

Úgy gondolom, hogy miként a nagyok megszólalásának folytatása könnyen utánzashoz vezethet a kezdő költőnél, úgy a részben éppen ennek leküzdése céljából kialakított komolytalan hang viszont könnyen felszínessé, pusztán ötletességé teheti a verset. Ez Krausz Tivadarral is előfordul, leginkább az *Irányított forgalom*, *Halhatatlan*, *Fáj dalom* című versekben. Ennek ellenére bizonyos, hogy az indító költői örökség (a szerző hivatkozásaira, ajánlásaira utalok: Ezra Pound, Paul Valéry, Pilinszky, Weöres, Füst,

Celan, Rimbaud) csak eltávolítva dolgozható föl. Ezért kockáztatom meg, hogy Krausz többnyire ironikus hangja a vallomás lehetőségével-lehetetlenségével viaskodik mindennek előtt; az elsőszámú mester pedig, akéhez költészete viszonyul: a vallomásos líra indulását a maga rendkívüli életművével legalább annyira nehezít, mint könnyít. Pilinszky János. (Zárójelben jegyzem meg: nem véletlen, hogy hatása a prózára sokkal felszabadítóbbnak látszik, mint a lírára.) A kötet egészére meghatározó erejűnek érzem a fentebbiek alapján a kötetnyitó prózavers, a már említett *A bér-gyilkos* alábbi fél sorát: „hazugságaimmal adom ki magam”.

A kételkedő vallomásos hang uralja ugyan a *Szövetségeket*, de nem mindenhol egyforma mértékben. Az első ciklus a legegzenetlenebb, címe is alkotói bizonytalanságot mutat (*Ésatöbbi*), mintha csak a máshonnan kimaradt versek kerültek volna ide. A második-harmadik-negyedik ciklus viszont nagyon alaposan kidolgozott (*Őszövetség – Újszövetség – Még egy szövetség*). Szabályos íve van a *Hogyan teremti belénk magát a Ki* című teremtés-verstől a Pascalt és Pilinszkyt idéző *Újszövetség* ciklus-beli nyitóversen, a *Hiten át a Boldog vagyok* című cikluszáró kihalál-versig, és tovább a harmadik kétezer év vége felé megszólaló *Méretetlen istenig* és a ciklus és kötetzáró utolsó három költeményig, melyek igen jól átgondolt sorrendben: a legutolsó vers (*Ne legyenek többé Jeremiás*), a jajkiáltás – táj-szólásban (*Jajjaj*) és a mégis, mindenek ellenére, akárhogyan is, de vagyunk kijelentése – búcsúzása (*Vagyunk*).

Jobb soraiban rokonszenvesen vágyakozó és várakozásra biztató költészet a Krausz Tivadaré. Úgy ír, hogy már csak „valami végső bizonytalan”-ban reménykedik; „ég és föld rendjét senki sem szabja meg / így hát érvénytelen minden szövetség” – mondja, de kötetzáró enjambement-já a szövetséget illetően nem adja fel végképp, bár itt, e kötet rendszerén belül, ijesztő nagybetűkkel végső bizonytalanságban hagyja a továbbiakat: „nincsen / VÉGE”. (*Madách, 1987*)

KÁROLYI CSABA

BEATÜNNEP UTÁN

„Az e kötetbe összegyűjtött közelítések – több műfajú írások, fotók – mind ugyanarról a témáról szólnak. Beatről? Zenéről? Egy szerelemről.” A szerző bevezető sorai tömörségükben is pontosak. A könyv valomásjellegét hangsúlyozzák, a személyes részvétel állandó nézőpontját, mely nem csupán a líraian „megemelt” szövegrészeknek, hanem a kötet szerkesztés gondolatívénak is meghatározója. Mert a *Beatünnep után* élményriportjai és esszé tanulmányai elsősorban egy nagy szenvedély, „a beatzene-szerelem érzékisége és a köré szerveződő (hippi, 68-as) ideológia” történetéről vallanak. Kőbányai „szerelme” kivételes lehetőség arra, hogy a belülről látó és látott szemtanú érzékenységgel és hitével tekintse át az ifjúsági szubkultúra eme világméretű mozgalmának háttérösszeteveit és – főként – ennek hazai vetületét. A könyv ugyanis nem csupán a beatzene élménymiliójét tárja fel: átfogó kísérlet a beatkultúra egészének szociológiai értelmezésére is.

E kettősség, a teljes azonosulás és a megfigyelő-elemző magatartás ugyanakkor – épp az „érzelmek logikájából” adódóan – az aránytévesztés veszélyeit is magában rejt. Mivel a kötet a fesztiválok „vesztett édene” utáni nosztalgia-perspektívából értékeli a beatmozgalom történetét, így szükségképpen szembeállítja a „hőskorszak”-múlttal a 70-es és 80-as évek időszakát. Bár nem kételkedünk abban, hogy „1968 hosszú, forró nyara tetőpont és egyben cezúra az ifjúsági szubkultúra történetében”, a „generációs mítosz” létjogosultsága ugyancsak vitatható. Joggal állapítja meg Szabó Máté, hogy Kőbányai nézőpontja egy olyan „konstruált mítoszba torkollik, amely a Történelem vége fölött érzett peszsimizmushoz vezet”. (Janus, III. 2. 58–59.) Hiszen a *Beatünnep után* olyan hanyatlásképet vázol, amit – a jórészt pontos diagnózisok ellenére is – tapasztalataink csak részben igazolnak. E könyvvel celebrált gyász ugyanis történetietlenül leválasztja a „nagy generáció” beatmozgalmá-

ról mindazt, ami e kultúrán belül utána következett. Az előbbi teljes autonómiáját feltételezve, s annak fesztivál-szépségét felmutatva, a „mintha beat”- és a „punk”- ill. „csöves”-korszakokban Kőbányai már csupán a kiárusított másodlagosság és a végképp peremre szorult destrukció kilátástalanságát érzékelteti. A jelzett folyamatban így – paradox módon – épp a *folytonosság* rejtett vagy a felszínen is megragadható összetevői sikkadnak el. A „képlet” torzítva egyszerűsít – több szempontból.

Először is azért, mert magát a beatkorszakot homogénnek tételezi. A szerző mintha elfelejtené, hogy az „értelmiségi” fiatalok szerepe már ekkor sem kizárólagos, és e rétegen belül is csak kevesek esetében beszélhetünk a „profán ünnepi művészet-központúság” tudatosságáról, azaz egy „ellenkultúra” átütő erejű progressziójáról. A koncertek résztvevőinek teenager-hada akkor is elsősorban a zene narkotikum-mámorában élt, hiszen – miként a szerző is világosan látja – „a beat is alapjában véve társadalmi pótcselekvés” volt, s ebben aligha különbözik a későbbi évtizedek szubkultúráitól. A szabadságélményt megtestesítő „vándorünnepeken” a lázadás, az „üvöltés” artikulációján kívül az érzelmek tömegbe verődött artikulátlansága és a zenekarok körül ödöngők kétségbeesett magánya legalább olyan fontos szerepet játszott. Mind ez pedig feltehetőleg csirájában paradigmikus előzménye a beatmozgalmat követő időszak – Kőbányai által oly szemléletesen felvázolt – negatívumainak.

Maguk a felmutatott változások ugyanakkor, a dolgok gyökereit tekintve, gyakran másodlagosak. A zene „elgépiesedése”, amit az elektronika páratlan iramú fejlődése szükségszerűen magával hozott, vagy a „mindenki lehet sztár” vágyképe, amit ebben a szférában sokkal inkább, mint bárhol másutt, a látványosan gyors és sajnos sokszor túl könnyű és olcsó siker példája törvényszerűen táplál, az elszemélytelenedő kapcsolat a pódiumzenész és az őt ünneplő hallgatóság között – ezek és a könyv további felsorolásai valós szimptomákat érintenek. Az elemzések ill. értékelések viszont kevésbé árnyaltak és körültekintőek. Mert például az imént említett jelenségek, melyek valamilyen formában mind az „üzleti életbe való integrálódás” következményei, egyrészt nem szűkíthetők le a szubkultúrára, másrészt önmagukban sohasem feltételei a torzulásoknak. Hiszen a remek-

mű is lehet árucikk, anélkül, hogy esztétikai értékét kétségbe vonnánk.

Másodszor: miközben a szerző fájdalmas búcsút vesz hajdani „szerelmétől”, az írók horizontjából kimaradnak a beat utáni évtizedek fiataljainak haladó törekvései. Ugyancsak Szabó Mátéra hivatkozhatunk, aki a korábban idézett tanulmányában az ifjúsági szubkulturális mozgalmak történetén belül *strukturaváltozásról* és *paradigmaváltásról* beszél, amiben a „kitörölhető évtized” fiataljai számára is cselekvési tér nyílt. Szabó a „punkok deviáns és destruktív világa” mellett az alternatív mozgalmak építő szerepét hangsúlyozza. A változás lényegét pedig abban látja, hogy „a mai életforma-kezdemenyezések nem autisztikus-esztétikai, hanem szcientista-etikai alapon állnak”. Ehhez óvatosan talán még az is hozzáfűzhető, hogy az újabb nemzedék – ökológiai orientációján túl – a művészetben is keresi önálló útját, és megfogalmazza különvéleményét. A „másság” valós lehetőségeinek a feltárása azonban még minden bizonnyal további tudományos kutatásokat kíván.

E tárgyi ismeretek nélkül is feltűnik azonban a *Beatünnep után* talán legnagyobb paradoxona: az, hogy Kőbányai valomásait a hagyományos „magaskultúra” élmény- és tudatszintjéről, annak eszköztárával artikulálja. Bibliai, Petőfi-, Blake-, Baudelaire- és Radnóti-idézetek mottókként vezetik be például a „Beatrice” „slágerigazságait”. S ugyanez a sajátos „regiszterváltás” figyelhető meg az írók tárgya és a nyelvi megformálás „klasszikus” igénye között. Mindez ironia nélkül, a „szerelem” eredendő komolyságával történik, hiszen itt irodalmi műveltség és szociológiai tudás egyaránt a hódolat eszköze. Szerelmi vakaságból eredő stilustörés vagy ízlésbeli tudathasadás? A „beatünnep” *előtti* nemzedék még esetleg mondhatta volna. Mi, akik a „nagy generáció” kortársaiként nőttünk fel, már tudjuk: a két kultúra együttélése törvényszerű. S hogy a sokáig elhallgatott vagy éppen kiátkozott szubkultúra létezésével a jövőben még inkább számolnunk kell, azt e kötet írásai is bizonyítják. (*Gondolat*, 1986)

SZENDI ZOLTÁN

Karay Ilona

„SZÍVEM NAGYON FORRÓ KEZD LENNI”

Melancholia. Divatos szó lett a művészetben ez manapság megint, vallomásos bensőségességét sejteti, és főképpen az agresszívebb izmusokkal szembe forduló spiritualizmus feléledését, új újszövetséget a személyiség és az irracionális erők között. Rohadásnak indult az avantgard, ethosza és esztétikája ellevesedett, szellemi- s bioritmusa olyasféle idegesenervált – vagy éppen ilyen hatású – bugyborgásokat hallat, mint amivel a mindennapi kulisszarock dugaszolja, nyomorítja a fülünket. A tények (nem a látványok) persze így is szemügyre vehetők, a melancholia különösen alkalmas állapot bizonyos színesztéziák észlelésére, s ha kellő ironiával párosul, még az értelmi-érzelmi kondícióját is inkább javíthatja, semmint pangatná csupán vele az ember. Csak azt ne higgye most bárki, hogy én ironikusan beszélek, hogy elsősorban a kondíciót s nem a tárgyat tartom szem előtt – miközben a melancholia bűvöletéről elmélkedem. És ha netán egy-egy példa látán kínérzésem vagy röhöghetnékem támad, azt is legyen szíves, fogja fel az olvasó annak, ami: közvetlen fiziológiás reflex egy példázat *direkt tartalmára*. Most például egy olyan versből idézek, amely valószínűleg Karay Ilona röpke életének még a vége előtt íródott, s hozzá annak a költőnek a tollával, akit méltán nevezhetünk a hazai szecesszió egyik *preapostolának*: „Az ifjúság mindössze néhány / Dohánylevélnek illata; / Az ingerlő, pompás aróma / Bus életünk május hava. / Miként a füst, a lány szerelme / Oly könnyű volt, ah, légi volt. / Csak most tudom, hogy hány libácska / Hintett az én szemembe port.” (Komjáthy Jenő: *Füst*). Karay Ilona több okból is aligha ismerte ezt az aróma-ízt; ám annál sűrűbben érte őt a por, felkavart és leülepedett egyaránt – amiként bennünket most a posztmodernnel. Mert hát a bizzar is koronként más-más mélyű rétegekből hajtja ki szárait, s így a virágai, termései sem egyformák. Más a nylonzacskóban megtermett halál, és más az, amit

a pénzügyi tisztviselő papa revolveréből hív magára egy tizenégy esztendő leánya – hogy kétszeres szerelmi bánata azonnal megszűnjék, s hogy az éteri vágy verspapírján a forró vér ejtsen pacát? Ismétlem, nem ironizálok. A sors kegyetlenül ordenáré vicce, hogy Karay Nándor szerelmi „másodvirágzását” éppen egy Patzák Anna nevezetű mondén hölgy gerjesztette fel, s leplezte egyszersmind le evvel az anya, Karayné Nagy Mária talmi – művész-anya? anyaművész? – becsületét. Weöres Sándor, aki elsőként figyelt fel e múlt százai csodagyerek költészetére, írja: „Az öngyilkosság oka elég világos: a szülők válása... S a család állandó izgatott légköre. Író nő volt az anya is – inkább bolondos, mint tehetséges. Ilona három idősebb testvére is: Lajos, Mária és Anna. Ennyi énekes egyetlen házbán! kidűl a fal.” A valódi ok azonban, beleértve a „korai, ábrándos, titkolt szerelmet” is, úgy gondolom, sokkal bonyolultabb ennél. Ez a kislány, a maga igencsak szegényes, ám eszelősen magasra izított szókinszén belül, már-már szinte tökéletes formában verselt. Lírai mimikrije oly mértékben engedelmeskedett neki – nem, nem a vágyának, hanem az akaratának! –, hogy énekhangja még akkor sem bicsaklott meg, amikor vetélytársnő felé fordította a szívét: „Tiszta legyen az érzelem-virág / Azért rejtse mélyen szívedbe a tőt! / Lehetne, s elküldeném szívemet, / Hogy így két szívvel szerethessed őt! // De elég már! Tövises utadon / Jó nemtőd legyen két szent érzelem: / Oldaladnál a barátnői szív, / S boldogiton a tiszta szerelem!” (*Névrokonomnak*). Irtózatos nagyratörés, eszményi naivitás, poklok edzette gög és tősgvökeres dependencia mind-mind benne van ebben a melancholiában – kivéve a bánattal való együttélés képességét. Újra meg újra visszatér, környékező a gondolat, hogy Karay Ilonkát is odaképzelmek a profi melancholikus Komjáthy szemébe port hintő libácskák közé, lássam őt, amint daczos alázattal gágicsálja szerelmét az ideális férfi fülébe, miközben amannak – egyebek közt és összefoglalásul – a kék szivarfüst sajtítja, ingerli fájdalmas-gúnyos szókra a nyelvét. Így, ha képzeletem nem csal, márpedig hogyan csálhatna, amikor a Komjáthy-féle önsajnál és büszkeség ízeit az ovo a zsigereimben érzem, míg a kamaszlány önfeláldozása *csak* meghökkent, bizony a libácskának sikerült olyasvalamit megérteni a köl-

tészetből, ami talán leginkább az alkimisták csodaporához fogható, amiből Isten tudja, hogy van-e még, s mennyi! a birtokunkban. Nem mintha igazán lenyűgöz-nének a Karay-versek. Untat, lehangol az iskolás kimunkáltságuk, bosszant, hogy soha, sehol nem képes áttörni az apák által rácsatolt testi-lelki erényösvön – Weöressel és Károlyi Amyval ellentétben én sem kész költészetet, sem annak valaminő nagy ígéretét nem látom ebben a posztumusz gyűjteményben. De zavarba hoz a jelenség, amely mégiscsak lényegében érinti a költészetet is! Mert az öngyilkosság – és olvassuk jól meg a verseket: szinte mind kivétel nélkül a halált sürgeti – rettentő, láthatatlan fintort sejtet a szemellenzős sorok mögött, olyan mély, hirtelen-mély betegségsimeret, amit még egy mai, felnőtt posztmodern szótárával is nehéz volna kibeszélni. „Szemellenzői” közül most azt az egyetlen szakaszt idézem, amely lassúsága révén, talán valamit megmutat ebből a grimaszból: „Lassan ég a lámpa, lángja nem lobogó, / Nem háborgatja most hosszú, fájó sóhaj. / Miért? Talán nincsen e dobogó szívben / Semmi hő érzelem, semmi ábránd, óhaj?” (*Szívem*). Mellesleg szólva, valamennyi verse közül ez a legerősebb, retorikusan, szerkezetileg is a legjobban megépített – s ugyanez árulja el a bomlás iránti vonzalmából a legtöbbet, mutatja, hogy a koravén fegyelem mögött lebirhatatlan erők rontanak egymásnak. S a következő szakasz sem borít fátylat erre a tudattalan démoni ütközetre: „Van, tán több, mint máskor; oh ha volna oly toll, / Mely le tudná írni a szív dobogását, / Akkor leírnám azt, mi most pihen, és nem / Ingerli kitörve a láng lobogását.” A továbbiakban aztán, sajnos, sikerül teljesítenie az akarat-retorikai programot; a haláltánc a kulissza mögött folytatódik, a Weöres által világirodalmi újdonságként üdvözölt „vér-csepp-tükör”-metafora, mely *folyvást* az imádott férfiangyalt tükrözi, valójában hamis, ideologikus irányba tereli a verset (ami, persze, mit sem von le a motívum esztétikai értékéből). És ha már fentebb az ún. költészeti nagyságról beszéltem, most ellent kell mondjak magamnak. Teszem ezt annál vakmerőbben (gátlástalanabbul), mivel úgy látom, olvasom pontosabban, hogy még a csodagyerek felfedezőit, kiadóit is a poézis e halálosan gyors végletekig vitt *kísérlete* ejtette meg, a belső enyészet (szecesszió) úttörő bátorsága,

amely Ady költészetében a komjáthys ja-jongás, sóhajtozás, búsongás, fennhéjázás stb. szólamainak akkordszerű mélységet ad, *érettséget* éppenséggel. Olyan ez, mint-ha többféle koraérettségei volnának a teljes-alkotóknak, a poétikákat kimunkálók mellett láthatatlanabb magatartás-kidolgozók munkálkodnának; ha úgy tetszik, nem mesterei, hanem élő médiumai ők a mindenkori alkímiának... Tudják, hogy egyedül a tiszta szív foghatja csak fel az isteni világ(osság)ot, ezért szépség és jószág oly könnyen válik eggyé, azonossá a számukra, hogy mihelyst megcsorbulni érzik az

egyiket, tüstént gyámoltalanul maradnak a másikkal való eljegyzettségükben, s az ebből fakadó bánaton „jó lelkiismerettel” nem is lehet felülkerekedniük. A melancholiás póz – amit aztán egy egész kor sajátít el és gyakorol, valójában mint a túlélését szolgáló rituálét, egyfajta „bizarr” (Komjáthy) mentálhigiénés stratégiát – Karay Ilonkánál még önkéntelen „tartás”, amiképpen a dörrenés, a stúdiumközi megroppadás zaja is abszolút(!) véletlenszerű, tökéletes-tragikus. (*Pannónia Könyvek, 1988*)

MARNO JÁNOS

APPENDIX

Örömmel tudatjuk kedves olvasóinkkal, hogy megalakult a

Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó.

A Keserü Ilona által tervezett embléma, amelyet e számunk impresszum-oldalán láthatnak, azt jelzi, hogy ezentúl a Jelenkort is ez a Kiadó adja ki, s a továbbiakban egyéb módokon is szolgálni, segíteni, támogatni és terjesztetni kívánja mindazokat az eszméket és törekvéseket, amelyeknek folyóiratunk évtizedeken át kifejezési lehetőséget biztosított, otthont nyújtott.

A Kiadó első lépésként meg kívánja könnyíteni azt, hogy olvasóink hozzájussanak a laphoz. A Jelenkor februártól kezdve kapható Budapesten a Stúdium Könyvesboltban, Pécsen a Művészetek Házában, a Kodolányi János Könyvesboltban, a Pannónia Könyvesboltban, a Magyar Írók Könyvesboltjában és a Széchenyi téri könyvesboltban. A lista hamarosan egyéb budapesti és vidéki könyvesboltokkal bővül.

Ugyancsak februártól kezdve egész évben folyamatosan előfizethető a folyóirat a szerkesztőség és kiadóhivatal címére küldött közönséges (rózsaszín) belföldi postautalványon. A megemelt postaköltségre való tekintettel az ilyen előfizetés díja 220 forint, melyért a következő hónaptól kezdve egy évig küldjük a folyóiratot.

A Kiadó emblémájával hamarosan könyvek borítóján is találkozhatnak a korszerű európai tájékozódás, az irodalmi, művészeti formát és észjárást megújító törekvések védjegyeként.

Számítunk mindenkire, aki segítők, társunk kíván lenni: gyűjtson előfizetőket. A gyűjtés értelme nem az – egyébként igen csekély – bevételi haszon, hanem az, hogy a lap eljusson mindazokhoz, akiknek még érték a kultúra. Kérjük azokat, akik előfizetéseket gyűjtenek számunkra, tüntessék fel nevüket és címüket az utalvány hátoldalán lévő „Közlemények” rovatban. Gyűjtőinket számon tartjuk, tíz előfizető után tiszteletpéldányt kapnak minden kiadványunkból, értesítjük őket terveinkről, rendezvényeinkről.

Számítunk mindenkire, aki tudja: korszerű kultúra nélkül nem emelkedhet fel a nemzet.

Csordás Gábor